

Весці БДПУ

Штоквартальны навукова-метадычны часопіс.
Выдаецца з чэрвеня 1994 г.

№ 2(76) 2013

СЕРЫЯ 2.
Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія.
Эканоміка. Культуралогія

Змест

Галоўны рэдактар

П.Д. Кухарчык

Рэдакцыйная калегія:

В.В. Бушчык
(нам. галоўнага рэдактара)

Л.М. Давыдзенка

А.В. Данільчанка

А.П. Жытко

М.М. Забаўскі

Г.У. Карзенка

І.В. Катляроў

П.В. Кікель

Г.А. Космач

А.М. Люты

У.А. Мельнік

А.І. Смолік

А.С. Цернавы

В.С. Цітоў

Гісторыя

Корзюк А.А. Вывучэнне гісторыі СССР у сярэдняй школе ў 1944–1959 гг.	3
Мацюш П.А. Арганізацыя падрыхтоўкі навукова-педагагічных кадраў гісторыкаў у сістэме вышэйшай школы БССР (1960-я – сярэдзіна 1980-х гг.)	7
Альховік М.К. Палітыка кіраўніцтва БССР у моўным пытанні (1937–1939 гг.)	11
Кур’яновіч Ю.У. Фарміраванне арганізацыйнай структуры органаў міліцыі і крымінальнага вышуку Беларусі ў 1920–1924 гг.	14
Крыварот А.А. Барацьба партызан з карнымі акцыямі германскіх акупантаў на тэрыторыі Беларусі ў 1941 – пачатку 1942 г.: гістарыяграфія пытання	20
Йоцус В.А. Фарміраванне адміністрацыйна-прававой асновы сельскагаспадарчага перасялення ў БССР (1920 – пачатак 1940-х гг.)	24
Крывуць В.І. «Санацыйны» рэжым і акадэмічная аўтаномія ў 2-й Рэчы Паспалітай	27
Лютая А.Э. Перадумовы фарміравання буржуазіі і пралетарыату ў Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.	30
Подорожня Е.А. Ликвидация института Виленского генерал-губернаторства: законодательные инициативы и практическая реализация	36
Тукайла Н.К. Гістарыяграфія канца XIX – пачатку XX ст. аграрнай гісторыі Беларусі канца XVIII – першай паловы XIX ст.	40
Падерова И.В. Демографические процессы в крестьянской среде Беларуси во второй половине XIX – начале XX в.	44
Баўдзей В.М. Ваенная кампанія 1812 г. у айчынной гістарыяграфіі савецкага перыяду	48
Ігнацьева Г.А. Палітыка расійскага самадзяржаўя ў адносінах да дваран-прыхільнікаў Напалеона ў пасляваенны перыяд (1812–1815 гг.)	51
Сурта А.М. Шпільманы ў кантэксце маргінальнай субкультуры заходнееўрапейскага сярэднявечча	55
Кондраль А.А. «Коптский вопрос» в политической стратегии и тактике ассоциации «Братьев-мусульман» в Египте на современном этапе	59
Русаковіч А.У. Асаблівасці ўзаемадзеяння Беларусі і Германіі ў эканамічнай сферы (2008–2011 гг.)	63
Фрольцов В.В. Европейский вектор внешней политики ФРГ в 1990-е – начале 2000-х гг. в современной историографии	67

Адрас рэдакцыі:
Вул. Магілёўская, 37,
220007, Мінск,
пакой 124,
тэл. 219-78-12
e-mail: vesti@bspu.unibel.by

Пасведчанне № 1354
ад 06.05.10.
Міністэрства інфармацыі
Рэспублікі Беларусь

Падпісана ў друк 14.06.13.
Фармат 60×84 1/8.
Папера афсетная.
Гарнітура *Арыял*.
Друк Riso.
Ум. друк. арк. 12,9.
Ул.-выд. арк. 15,7.
Тыраж 100 экз.
Заказ 183.

Выдавец
і паліграфічнае выкананне:
Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны
педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка».
Ліцэнзія № 02330/0494368
ад 16.03.09.
Вул. Савецкая, 18,
220030, Мінск.
e-mail: izdat@bspu.unibel.by

*За дакладнасць інфармацыі,
зместу і навуковым
артыкуле, аўтары нясуць
адказнасць у адпаведнасці
з Законам аб сродках масавай
інфармацыі Рэспублікі Беларусь*

Адказны сакратар
Л.М. Каранеўская

Рэдактар
Л.М. Каранеўская

Тэхнічнае рэдагаванне
І.І. Галіцкага

Камп'ютарная вёрстка
І.І. Галіцкага

Філасофія

<i>Кікель П.В., Вайцяхоўскі А.В.</i> Сінергетыка матэматычнага адукацыйнага ўніверсуму	71
<i>Кузнецов А.В.</i> Социально-философский анализ кризиса современного педагогического образования	74
<i>Азардовіч С.А.</i> Феномен сацыяльнай творчасці як спосаб арганічнага быцця чалавека	77
<i>Пятроўскі П.С.</i> Гештальт як аснова грамадскіх трансфармацый у канцэпцыі Э. Юнгера	81
<i>Кузнецов В.В.</i> Проблема человека в современной леворадикальной христианской мысли	85

Культуралогія

<i>Пацыенка С.А.</i> Дынаміка культуры: канцэптуальныя прынцыпы даследавання	89
<i>Захарына Ю.Ю.</i> Мініполіс як форма арганізацыі сацыякультурнага асяроддзя беларускіх гарадоў	93
<i>Дубініна А.П.</i> Стылявыя напрамкі культуры эпохі постмадэрну	97
<i>Мельник К.В.</i> Социалистический реализм: официальное оформление и институционализация	100
<i>Клішэвіч Н.С.</i> Творчая спадчына В. Быкава як фактар беларускай духоўнай культуры	104
Рэфераты	109

✧ ✧ ✧

Да ведама аўтараў

У адпаведнасці з загадам
Вышэйшай атэстацыйнай камісіі ад 02.02.2011 г. № 26
часопіс «Весці БДПУ. Серыя 2» уключаны ў Пералік навуковых выданняў
Рэспублікі Беларусь для апублікавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў
па гістарычных, культуралагічных, палітычных, сацыяльных, філасофскіх,
эканамічных (эканамічная тэорыя) навуках

*Часопіс «Весці БДПУ. Серыя 2» згодна
з Пастановай ВАКа № 3 ад 08.06.2009 выходзіць:*

№ 1, 3 па навуковых кірунках «Паліталогія», «Сацыялогія», «Эканоміка»,
№ 2, 4 па навуковых кірунках «Гісторыя», «Філасофія», «Культуралогія»

А.А. Корзюк,

кандыдат педагогічных навук, дацэнт, загадчык кафедры дапаможных гістарычных дысцыплін і методыкі выкладання гісторыі БДПУ

ВЫВУЧЭННЕ ГІСТОРЫІ СССР У СЯРЭДНЯЙ ШКОЛЕ Ў 1944–1959 гг.

Неабходнасць асэнсавання вопыту выкладання гісторыі ў савецкі час тлумачыцца тым, што для гістарыяграфіі 1950–1980-х гг. па дадзенай праблеме [1–5] у многім быў характэрны спрошчана-аднабаковы падыход. Пры ім развіццё школьнай гістарычнай адукацыі вывучалася па «ўзыходзячай лініі», фактычна без супярэчнасцей, якія былі ёй уласцівы. Ідэалагічная накіраванасць гістарычнай навукі, неабходнасць падпарадкоўвацца партыйнаму кантролю прыводзіла да таго, што развіццё сістэмы школьнай адукацыі, у тым ліку і гістарычнай, падавалася як бесперапынны рух ад аднаго дасягнення да іншага.

Пачатак новага этапу гістарыяграфічнай распрацоўкі даследуемай праблемы прыпадае на 1990-я гг., калі пачалі складвацца альтэрнатыўныя падыходы да вывучэння і ацэнкі падзей айчыннай гісторыі. З іх пункту гледжання ідэалагічная накіраванасць навучання гісторыі ў сярэдзіне 1940 – канцы 1950-х гг. выклікала дастаткова абгрунтаваную крытыку, бо яна не дапускала іншых магчымых варыянтаў інтэрпрэтацыі мінулага. Гэта прыводзіла да фарміравання аднабаковага бачання гістарычнага працэсу без разумення разнастайнасці бакоў жыцця грамадства. Адзначым, што ў 1990–2000-я гг. пытанні развіцця школьнай гістарычнай адукацыі ў савецкі час распрацоўваліся пераважна расійскімі навукоўцамі [6–12]. Намаганні беларускіх вучоных былі скіраваны на больш актуальную ў тых умовах задачу – стварэнне і навукова-метадычнае забеспячэнне нацыянальнай сістэмы школьнай гістарычнай адукацыі. Тым не менш можна адзначыць асобныя працы С.В. Снапкоўскай і І.І. Багдановіча па гэтай тэматыцы [13–14].

Вывучэнне савецкага вопыту выкладання і вывучэння гісторыі можа ўяўляць практычную цікавасць у сувязі з пераходам ад канцэнтрычнага прынцыпу пабудовы зместу школьнай гістарычнай адукацыі да лінейнага, які адбыўся ў Рэспубліцы Беларусь у 2008 г. Таму ў артыкуле робіцца спроба прасачыць развіццё школьнай гістарычнай адукацыі ў Савецкім Саюзе на прыкладзе вывучэння айчыннай гісторыі ў 1944 – канцы 1950-х гг. і вылучыць яго асноўныя рысы.

Адзначым, што к 1944 г. школьная гістарычная адукацыя ў Савецкім Саюзе ўяўляла

сабой даволі стройную сістэму і была пабудавана згодна з прынцыпамі лінейнасці і храналагічнай паслядоўнасці ў выкладанні гістарычных падзей: 3–4 класы – элементарны курс гісторыі СССР; 5 клас – гісторыя старажытнага свету; 6 клас – гісторыя старажытнага свету (I паўгоддзе) і сярэдніх вякоў (II паўгоддзе); 7 клас – гісторыя сярэдніх вякоў (з 1937 г. уводзілася таксама вывучэнне Канстытуцыі СССР); 8 клас – новая гісторыя (ч. I); гісторыя СССР да канца XVIII ст.; 9 клас – новая гісторыя (ч. II); гісторыя СССР XIX ст.; 10 клас – гісторыя СССР XX ст. [15, с. 29; 16, с. 37].

У такім выглядзе з нязначнымі зменамі яна праіснавала да 1959 г., што было звязана з увядзеннем у 1958 г. новага Закона аб школе і пераходам да ўсеагульнай васьмігадовай адукацыі. Яе метадалагічныя і метадычныя асновы, якія пераадвызначылі выкладанне прадмета ў сярэдняй школе да канца 80-х гг. XX ст., былі закладзены ў 1930-я гг. Таму для разумення задач і асаблівасцей вывучэння гісторыі ў адзначаны час неабходна звярнуцца да падзей папярэдняга гістарычнага перыяду. Уяўляецца неабходным абгрунтаваць тыя канцэптуальныя палажэнні выкладання прадмета, што былі вызначаны яшчэ да Вялікай Айчыннай вайны і звязаны з неабходнасцю ідэалагічнага забеспячэння сацыялістычнага будаўніцтва.

Да 1932 г. у савецкай школе сістэматычнага курса гісторыі фактычна не было. На думку прафесара А.М. Панкратавай, гісторыя займала даволі сціплае месца ў тым «інтэгральным» грамадазнаўстве, якое панавала ў сярэдняй школе і выкарыстоўвалася толькі для тлумачэння і лепшага разумення некаторых пытанняў сучаснасці. Актуальнымі гістарычнымі лічыліся веды па гісторыі буйнейшых буржуазных рэвалюцый і эпохі імперыялізму [17, с. 5]. Да пачатку 1930-х гг. такое становішча было прызнана нездавальняючым. Неабходнасць карэнных змен у сярэдняй адукацыі ў цэлым тлумачылася працэсамі сацыялістычнага будаўніцтва, што вымагала павышэння ўзроўню адукацыі выпускнікоў сярэдніх школ.

25 жніўня 1931 г. пастановай ЦК УКП (б) «Аб пачатковай і сярэдняй школе» аднаўлялася класна-ўрочная сістэма і прадметнае наву-

чанне, падкрэслівалася неабходнасць вывучэння сістэматычнага курса гісторыі [18, с. 156–161]¹. Асноўнай формай арганізацыі вучэбнай працы стаў урок з групай вучняў са строга вызначаным раскладам заняткаў (пастанова ЦК УКП (б) «Аб вучэбных праграмах і рэжыме ў пачатковай і сярэдняй школе» ад 25 жніўня 1932 г.) [18, с. 161–164]. Пастанова «Аб падручніках для пачатковай і сярэдняй школы» (12 лютага 1933 г.) абавязвала Народны камісарыят асветы і Аб'яднанне дзяржаўных кніжна-часопісных выдавецтваў забяспечыць выданне стабільных школьных падручнікаў, разлічаных на прымяненне на працягу шэрагу гадоў [18, с. 164–165]. У адпаведнасці з гэтымі пастановамі да пачатку 1932/1933 навучальнага года Наркам асветы РСФСР прымаюцца новыя праграмы па гісторыі. У іх аснову была пакладзена марксісцкая тэорыя грамадска-эканамічных фармацый. Па курсе гісторыі СССР лепшым падручнікам прызнана кніга М.М. Пакроўскага «Руская гісторыя ў самым сціслым нарысе». У адпаведнасці з праграмамі былі напісаны першыя дапаможнікі па гісторыі старажытнага свету, сярэдніх вякоў і новай гісторыі (ч. 1). Аўтары не ставілі перад сабой мэту паказаць грамадзянскую гісторыю асобных народаў, а асвятлялі ў асноўным формы грамадскага жыцця. Аднак якасць распрацаваных праграм і падручнікаў не задаволіла кіраўнікоў партыі і дзяржавы. 5 красавіка 1934 г. у газеце «Праўда» з'явіўся артыкул «Шкілеты ў школе», у якім падручнікі гісторыі крытыкаваліся за абстрактнае апісанне класавай барацьбы без канкрэтных фактаў (формулы без вобразаў). У гэтай сувязі па даручэнні І.В. Сталіна была распрацавана і 15 мая 1934 г. выдадзена спецыяльная пастанова ЦК УКП (б) і СНК СССР «Аб выкладанні грамадзянскай гісторыі ў школах СССР» [18, с. 166]. Яе прыняццю папярэднічалі нарады навукоўцаў і выкладчыкаў гісторыі, праведзеныя Наркамам асветы РСФСР па даручэнні ЦК партыі і пашыранае пасяджэнне Палітбюро ЦК УКП (б) з удзелам аўтараў падручнікаў, навукоўцаў, настаўнікаў гісторыі. Гэта пастанова паклала пачатак новаму этапу ў развіцці школьнай гістарычнай адукацыі і метадыкі выкладання гісторыі ў СССР [18, с. 166].

У пастанове была вызначана даволі стройная метадычная сістэма выкладання гісторыі, якая праіснавала ў савецкай школе практычна без змен да канца 80-х гг. XX ст. У якасці асноўных палажэнняў гэтай сістэмы можна вылучыць наступныя:

1. Галоўная мэта навучання гісторыі – фарміраванне ў вучняў марксісцка-ленінскага разумення гісторыі як заканамернага працэсу змены грамадска-эканамічных фармацый у выніку класавай барацьбы.

¹ У некаторых даследаваннях дата прыняцця пастановы ўказваецца па часе яе апублікавання – 5 верасня.

2. Структура вывучэння школьных курсаў гісторыі павінна адпавядаць марксісцкай перыядызацыі гісторыі, заснаванай на паступовай змене грамадска-эканамічных фармацый з найстаражытных часоў да нашых дзён.

3. Паведамленне вучням канкрэтных гістарычных фактаў, з'яў і падзей павінна ажыццяўляцца ў жывой, нагляднай і даступнай форме, з характарыстыкай асноўных гістарычных дзеячаў.

4. Разбор на аснове гэтага канкрэтных гістарычных фактаў і з'яў, аналіз і абагульненне якіх падводзіла б школьнікаў да марксісцка-ленінскага разумення гісторыі.

Як бачна, пастанова вызначыла асноўныя патрабаванні да выкладання гісторыі: захаванне гісторыка-храналагічнай паслядоўнасці ў выкладанні матэрыялу з абавязковым замацаваннем ў памяці вучняў важных гістарычных з'яў, імёнаў гістарычных дзеячаў, дат; падвядзенне школьнікаў на аснове разбору і абагульнення фактаў да марксісцкага разумення гісторыі; даступнасць, нагляднасць і канкрэтнасць паведамляемых ведаў. У адпаведнасці з гэтымі метадычнымі палажэннямі прапаноўвалася скласці новыя праграмы і падручнікі па ўсіх курсах гісторыі. Для арганізацыі гэтай працы стваралася спецыяльная конкурсная камісія, а для забеспячэння школы настаўнікамі гісторыі прадугледжвалася аднавіць гістарычныя факультэты ў Маскоўскім і Ленінградскім універсітэтах.

Такім чынам, пастановы ЦК УКП (б) і Савецкага ўрада аб сярэдняй школе, выкладанні ў ёй гісторыі і падрыхтоўцы падручнікаў па прадмеце, прынятыя ў 1930-я гг., адыгралі вызначальную ролю ў арганізацыі выкладання гісторыі ў савецкай школе. Намечаныя ў змесце дакументаў меры забяспечылі стварэнне сістэмы школьнай гістарычнай адукацыі, якая праіснавала без значных змен да канца 1950-х гг. Многія метадалагічныя і метадычныя ўказанні гэтых дакументаў захоўвалі сваё значэнне да канца 1980-х гг.

У 1930–1940-я гг. важнае месца ў дзейнасці ЦК УКП (б) і Наркама асветы займала стварэнне марксісцкіх падручнікаў гісторыі для школы. Пытанне аб тыпе і характары падручніка, па заўвазе А.М. Панкратавай, стала асноўным практычным пытаннем ўсёй перабудовы гістарычнай адукацыі [17, с. 6]. Такім чынам, у якасці асноўных задач развіцця гістарычнай адукацыі на другую пяцігодку вызначаліся «барацьба за якасць навукова-гістарычнай прадукцыі», падручнікаў па гісторыі (у першую чаргу, па гісторыі СССР), яе выкладання і падрыхтоўкі настаўніцкіх кадраў [17, с. 8]. Падкрэслівалася, што разам з агульнай гісторыяй СССР і ў яе рамках павінна быць распрацавана гісторыя асобных саюзных рэспублік.

Да напісання падручнікаў была прыцягнута ўвага шырокай грамадскасці. З сакавіка 1936 г. з'явіліся пастановы «Аб падручніках па

гісторыі» і «Аб арганізацыі конкурсу на лепшы падручнік для пачатковай школы па элементарным курсе гісторыі СССР з кароткімі звесткамі па ўсеагульнай гісторыі» [18, с. 172–173]. Робатай па стварэнні новых падручнікаў кіраваў асабіста І.В. Сталін, С.М. Кіраў і А.А. Жданав. Іх указанні па структуры, змесце падручнікаў і некаторых пытаннях метадыкі выкладання прадмета былі змешчаны ў «Заўвагах наконт канспекта падручніка па гісторыі СССР», надрукаваных у студзені 1936 г. у «Праўдзе». Партыйнае кіраўніцтва патрабавала, каб у падручніку «было ўзважана кожнае слова і навукова абгрунтавана кожнае азначэнне» [19, с. 19]. Справядлівае, на першы погляд, патрабаванне тлумачылася тым, што аўтары падручнікаў павінны былі даць моладзі марксісцкія, а не «зацяганыя і зусім ненавуковыя азначэнні ўсялякага кшталту буржуазных гісторыкаў» [19, с. 19], замацоўваючы манопалізм пануючай ідэалогіі.

Да жніўня 1937 г. на конкурс было прадстаўлена 46 рукапісаў [15, с. 30]. Журы пад старшынствам сакратара ЦК УКП (б) А.А. Жданова паставілі першай прэміі не прысуджаць, а другую аддаць аўтарам падручніка для III–IV класаў «Кароткі курс гісторыі СССР», які быў выдадзены ў 1937 г., – А.І. Казачэнка, А.С. Ніфантава, Н.Д. Кузняцова і навуковаму рэдактару, прафесару А.В. Шастакову [20]. Гэты падручнік шырока выкарыстоўваўся ў школе да 1955 г. і вытрымаў 25 выданняў агульным тыражом амаль 7 млн экзэмпляраў [19, с. 29]. У 1940 г. выйшлі ўсе тры часткі падручніка па гісторыі СССР для VIII–X класаў пад рэдакцыяй прафесара А.М. Панкратавай [21–23], якія неаднаразова перавыдаваліся да канца 1950-х гг. У названых выданнях у цэлым былі рэалізаваны патрабаванні партыйна-дзяржаўных дакументаў аб пачатковай і сярэдняй школе, выкладанні ў ёй грамадзянскай гісторыі і стварэнні новых падручнікаў [19, с. 21].

Спецыфіка падрыхтоўкі стабільных савецкіх падручнікаў па гісторыі, вызначаная канкрэтнымі ўмовамі тых гадоў, на думку М. Нечкінай, заключалася ў тым, што вырашалі ў той час не адну, а дзве функцыі: «яны павінны былі канструяваць новую гістарычную канцэпцыю, дазволіць і выкласці ўсе наспеўшыя навуковыя пытанні, ... і, разам з тым, быць школьнымі падручнікамі» [24, с. 94]. Падводзячы вынікі работы ў гэтым кірунку, яна канстатавала, што асноўная (вучэбная функцыя падручнікаў) у такіх умовах адцянялася на другі план. Тэарэтыка-метадычны аналіз школьных падручнікаў па гісторыі 1930–1950-х гг., праведзены А.Г. Каласковым [5, с. 21], паказаў, што больш паспяхова былі вырашаны задачы першай функцыі: навуковая вытрыманасць і паўнаўраццасць зместу, асвятленне і перыядызацыя гістарычнага працэсу з пазіцыі марксісцка-ленінскай гістарыягра-

фіі; менш удала – другая: даступнасць вучэбнага матэрыялу, улік пазнавальных магчымасцей вучняў, эканомны адбор асноўных фактаў.

У 1939 г. выйшлі абноўленыя вучэбныя праграмы па гісторыі СССР, якія дзейнічалі да канца 1950-х гг. [25]. Згодна з імі, гісторыя СССР выкладалася ў сярэдняй школе двойчы: спачатку ў выглядзе элементарнага курса ў пачатковых класах, потым як сістэматычны курс – у старшых. З 1944/1945 навучальнага года ў сувязі з увядзеннем усеагульнага абавязковага навучання дзяцей з сямі гадоў элементарны курс гісторыі СССР стаў вывучацца ў 4 класе [1, с. 320].

У якасці асноўных задач курса гісторыі СССР праграмы вызначалі вывучэнне класвай барацьбы прыгнечаных супраць прыгнатылікаў, выхаванне пралетарскага інтэрнацыяналізму [25, с. 35]. Гісторыя Савецкай дзяржавы і будаўніцтва сацыялізму прызнавалася самай адказнай часткай курса, і яе вывучэнне павінна было будавацца на работах У.І. Леніна і І.В. Сталіна [25, с. 71–72].

З улікам тых ідэалагічных функцый, якія ўскладаліся на выкладанне гісторыі ў школе, у пасляваенныя гады працэс удасканалення зместу курсаў гісторыі насіў пастаянны характар і праходзіў у ходзе падрыхтоўкі варыянтаў праграм для 11-гадовай школы (1947 г.), няпоўнай сярэдняй і сярэдняй 10-гадовай школы (1951 г.), мадэрнізацыі дзеючых і складанні праектаў новых праграм і падручнікаў у адпаведнасці з рашэннямі XIX з’езда КПСС аб далейшым павышэнні выхаваўчага значэння агульнаадукацыйнай школы, XX з’езда партыі аб пераадоленні культу асобы, павышэнні ролі гісторыі ў ідэйным выхаванні моладзі (1954–1958 гг.) [5, с. 22]. Хоць праекты праграм 1947 і 1951 гг. не былі рэалізаваны, праведзеная праца спрыяла актывізацыі навукова-метадычнай думкі. У выніку распрацоўкі дадзеных праектаў вылучаліся і абмяркоўваліся ідэі, якія былі выкарыстаны пазней пры падрыхтоўцы вучэбных праграм у канцы 1950-х гг.

У пачатку 1950-х гг. па заданні ЦК КПСС быў перагледжаны змест школьных падручнікаў гісторыі з мэтай некаторага яго скарачэння, акрэслены захады па перапрацоўцы існуючых і стварэнні новых. У якасці хібаў вучэбных кніг для школьнікаў адзначаліся перагрузкі цяжкім для засваення матэрыялам, «недакладныя» і «няправільныя» трактоўкі пытанняў гісторыі Рускай дзяржавы і народаў СССР [5, с. 23]. Вынікам гэтай працы стала выданне перапрацаванага падручніка па гісторыі СССР для X класа, новых падручнікаў для IV (аўтар – С.П. Аляксееў) і VIII (аўтар – Л.П. Бушчык, пад рэдакцыяй В.М. Панкратавай) класаў. У той жа час ідэалагічная накіраванасць зместу вучэбнага матэрыялу заставалася ранейшай – выходзіла ў вучняў адданасць Радзіме і камуністычнай партыі,

фарміраваць асновы матэрыялістычнага светапогляду, расціць рэвалюцыянераў, гатовых змагацца за пабудову камунізму [26, с. 95]. У канцы 1940 – другой палове 1950-х гг. з'явіліся першыя спробы абагульнення вопыту выкладання айчынай гісторыі ў савецкай школе [2; 26, с. 17–52, 91–99; 28, с. 20–23; 29, с. 49–74; 30] і шэраг метадычных дапаможнікаў для настаўнікаў [31–32], што станоўчым чынам адбілася на развіцці методыкі выкладання прадмета.

Наступствы XX з'езда КПСС унеслі значныя змены ў змест курса гісторыі СССР не толькі савецкага, але і папярэдніх гістарычных перыядаў. У якасці пытанняў, што патрабавалі першачарговага перагляду, вызначаліся «раскрыццё ролі народа як творцы гісторыі, аб'ектыўнай і класавай ацэнкі значэння дзейнасці асобных цароў, палкаводцаў і іншых гістарычных дзеячаў, усебаковай характарыстыкі нацыянальных рухаў і г. д. [27, с. 6]. Адзначалася, што тагачасныя падручнікі па гісторыі СССР для сярэдняй школы былі перавыдадзены на 1956/1957 навучальны год без выпраўленняў і перапрацоўкі. Гэта патрабавала азнаямлення настаўнікаў з тымі «недахопамі і памылкамі», якія неабходна было пераадолець у выкладанні гісторыі СССР да выхаду новых кніг. З 1957/1958 навучальнага года ва ўсіх школах быў уведзены курс навейшай гісторыі і вывучэнне гісторыі саюзнай рэспублікі.

Такім чынам, к канцу 1950-х гг. у вывучэнні гісторыі СССР адбыліся пэўныя змены. Удасканаленне вучэбных праграм і падручнікаў, пошук шляхоў адбору зместу гістарычнага матэрыялу, развіццё методыкі выкладання прадмета, пераадоленне наступстваў культу асобы мелі пераважна станоўчы характар. Пэўныя з'явы ўсё ж адмоўным чынам уплывалі на якасць гістарычнай адукацыі. Напрыклад, выпускнік няпоўнай (сямігадовай) сярэдняй школы атрымліваў толькі элементарныя звесткі па гісторыі СССР; існавалі істотныя разыходжанні паміж вучэбнымі праграмамі, якія амаль штогод перапрацоўваліся ў той ці іншай ступені, і падручнікамі, не прыведзенымі ў адпаведнасць з імі; метадычнае забеспячэнне падручнікаў з-за сціслых тэрмінаў іх падрыхтоўкі або ўдасканалення нярэдка мела пэўныя недахопы. Гэтыя фактары нараўне з шэрагам іншых абумовілі змены ў сістэме агульнай сярэдняй адукацыі краіны. У 1958 г. быў прыняты новы Закон аб школе, згодна з якім адбываўся пераход да ўсеагульнай васьмігадовай адукацыі. У сувязі з гэтым ЦК КПСС і Савет Міністраў СССР 8 кастрычніка 1959 г. прынялі пастанову «Аб некаторых змяненнях у выкладанні гісторыі ў школах» [18, с. 196–197], што абумовіла пачатак новага этапу ў развіцці школьнай гістарычнай адукацыі.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Бушук, Л.П. Очерк развития школьного исторического образования в СССР / Л.П. Бушук. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 540 с.

2. Стражев, А.И. Преподавание истории в советской школе за 40 лет (1917–1957 гг.) / А.И. Стражев // Преподавание истории в школе. – 1957. – № 5. – С. 64–74.
3. Кинкулькин, А.Т. Историческое образование – на уровень новых задач школы / А.Т. Кинкулькин, Ф.П. Коровкин, П.С. Лейбенгруб // Советская педагогика. – 1959. – № 4. – С. 25–35.
4. Коровкин, Ф.П. Развитие школьного исторического образования в СССР за 50 лет / Ф.П. Коровкин // Преподавание истории в школе. – 1967. – № 6. – С. 33–55.
5. Колосков, А.Г. Становление и совершенствование школьного исторического образования в СССР: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / А.Г. Колосков; НИИ содержания и методов обучения АПН РСФСР. – М., 1984. – 35 с.
6. Аллабердина, Г.И. Становление и развитие школьного исторического образования в СССР и Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Г.И. Аллабердина; Башк. гос. ун-т. – Уфа, 2003. – 25 с.
7. Вяземский, Е.Е. Система школьного исторического образования в современной России: становление, развитие, модернизация: монография / Е.Е. Вяземский. – М.: АПКиПРО, 2004. – 238 с.
8. Топчиева, В.И. Эволюция школьного исторического образования в России (конец XVIII–XX вв.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / В.И. Топчиева; Краснодарск. гос. ун-т культуры и искусств. – Краснодар, 2004. – 26 с.
9. Мясникова, О.Н. Политика и практика школьного исторического образования в области отечественной истории в России (1985–2004 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / О.Н. Мясникова; Волгоградск. гос. ун-т. – Волгоград, 2004. – 27 с.
10. Руднева, Л.Е. Эволюция школьного учебника истории в 40–80-е годы XX века: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Л.Е. Руднева. – Курск, 2005. – 215 л.
11. Епифанова, Л.П. Становление и развитие школьного гуманитарного образования в Советской России (1917–1939 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Л.П. Епифанова. – М., 2006. – 215 с.
12. Эмирова, Л.Д. Государственная политика и практика школьного исторического образования в России в 1930-х – начале 1950-х годов (на материалах Нижнего Поволжья): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Л.Д. Эмирова. – Астрахань, 2009. – 220 с.
13. Снапковская, С.В. Реформирование средней школы в конце 50-х – начале 60-х годов XX в.: опыт и итоги / С.В. Снапковская. – Минск: НИО, 1997. – 15 с.
14. Багдановіч, І.І. Асноўныя этапы развіцця школьнай гістарычнай адукацыі і методыкі выкладання гісторыі ў СССР / І.І. Багдановіч // Методыка выкладання гісторыі ў школе: вучэб. дапам. – Мінск: БДПУ, 2009. – С. 32–46.
15. Студеникин, М.Т. Методика преподавания истории в школе: учеб. для студ. высш. учеб. заведений / М.Т. Студеникин. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 240 с.
16. Багдановіч, І.І. Методыка выкладання гісторыі ў школе: вучэб. дапам. / І.І. Багдановіч. – Мінск: БДПУ, 2009. – 286 с.
17. Панкратова, А.М. Историческое образование – на уровень великих задач второй пятилетки / А.М. Панкратова // История в средней школе. – 1934. – № 1. – С. 4–10.
18. Народное образование в СССР: общеобразовательная школа: сб. док.: 1917–1973 гг. / сост. А.А. Абакумов [и др.]. – М.: Педагогика, 1974. – 560 с.
19. Зуев, Д.Д. Школьный учебник / Д.Д. Зуев. – М.: Педагогика, 1983. – 240 с.
20. История СССР: краткий курс: учебник для 3 и 4 классов / под ред. проф. А. В. Шестакова. – М.: Учпедгиз, 1938. – 220 с.
21. История СССР: учеб. для VIII класса средней школы / К.В. Базилевич [и др.]; под ред. проф. А.М. Панкратовой. – 12-е изд. – М.: Учпедгиз, 1953. – 240 с.
22. История СССР: учеб. для IX класса средней школы; под ред. проф. А.М. Панкратовой. – М.: Учпедгиз, 1947. – 328 с.
23. История СССР: учеб. для IX класса средней школы; под ред. проф. А.М. Панкратовой. – М.: Учпедгиз, 1941. – 368 с.
24. Нечкина, М. О преподавании истории в школе / М. Нечкина // Народное образование. – 1957. – № 2. – С. 93–94.
25. Программный материал по истории для VIII–X классов средней школы. – Доп. испр. изд. – М.: Наркомпрос РСФСР. – 1939. – 88 с.
26. Зиновьев, М.А. Очерки методики преподавания истории / М.А. Зиновьев; под ред. действ. члена АПН РСФСР С.Д. Сказкина. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1955. – 183 с.
27. Вопросы преподавания истории СССР в свете решений XX съезда КПСС: сокращ. стеногр. лекций акад. А.М. Панкратовой и ст. науч. сотрудин. АПН РСФСР Л.П. Бушикина на семинаре в ЦИПКРРО / под ред. акад. А.М. Панкратовой. – М., 1956. – 76 с.
28. Андреевская, Н.В. Методика преподавания истории в семилетней школе / Н.В. Андреевская, В.Н. Бернадский. – М.: Госуд. учеб. пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1947. – 216 с.

29. Зиновьев, М.А. Основные вопросы методики преподавания истории: руководство для преподавателя истории средней школы / М.А. Зиновьев. – М.; Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1948. – 236 с.
30. Бернадский, В.Н. Изучение истории Родины в советской школе за 30 лет / В.Н. Бернадский // Ученые записки ЛГПИ им. А.И. Герцена. – 1949. – Т. 77. – С. 3–21.
31. Бушик, Л.П. Вопросы преподавания истории СССР: пособие для преподав. средн. шк. / Л.П. Бушик. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1949. – 212 с.
32. Бушик, Л.П. История СССР в средней школе: пособие для преподав. VIII класса. Ч. 1. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1951 – 324 с.

SUMMARY

The article discusses peculiarities of the study of

the history of the USSR in Soviet secondary school in 1944–1959. The structure of school historical education is analyzed; normative documents, methodological and methodical positions developed in the 1930s that led to the teaching of history in this period are considered. An attempt to show the process of creating the history textbooks for secondary schools, which would correspond Marxist and Leninist ideology, and the changes that were implemented in their contents according to the changes in the policy of the Communist Party and the Soviet government is made.

Паступіў у рэдакцыю 13.07.2012 г.

УДК 378(476)(091):94«196/198»

П.А. Мацюш,

выкладчык кафедры гісторыі Беларусі БДПУ

АРГАНІЗАЦЫЯ ПАДРЫХОЎКІ НАВУКОВА-ПЕДАГАГІЧНЫХ КАДРАЎ ГІСТОРЫКАЎ У СІСТЭМЕ ВЫШЭЙШАЙ ШКОЛЫ БССР (1960-я – сярэдзіна 1980-х гг.)

Стан і перспектывы развіцця вышэйшай гістарычнай адукацыі ў значнай ступені залежаць ад яе кадровага патэнцыялу. Эфектыўнасць падрыхтоўкі навукова-педагагічных кадрў гісторыкаў – гэта перадумова для ўдасканалення гістарычных ведаў, пашырэння адукацыйных і вахаваўчых магчымасцей гісторыі як вучэбнай дысцыпліны, укаранення навуковых дасягненняў у вучэбны працэс.

Мэта даследавання – аналіз сістэмы падрыхтоўкі навукова-педагагічных кадрў гісторыкаў у вышэйшай школе БССР у акрэслены час. Яна (сістэма) уключае мэтанакіраваную дзейнасць дзяржаўных органаў і ВНУ па арганізацыі гістарычнай навукі на розных этапах: ад адбору асоб, схільных да навукова-даследчай дзейнасці, да атэстацыі саіскальнікаў вучоных ступеней.

Сённяшнія вучоныя і педагогі – учарашнія студэнты. Цікавасць і імкненне да прафесійнага майстэрства пачынаюць фарміравацца яшчэ ў студэнцкія гады. У немалой ступені гэтаму садзейнічае арганізацыя навукова-даследчай работы студэнтаў. Яе можна падзяліць на два кірункі. Першы прадугледжвае ўключэнне навукова-даследчай работы ў вучэбны працэс. Да такіх форм адносяць выкананне дыпломных і курсавых работ, навукова-даследчых заданняў падчас вытворчай практыкі, выкладанне курса «Асновы навуковага даследавання». Другі кірунак навукова-даследчай работы праводзіцца ў пазавучэбны час і рэалізуецца ў рабоце студэнцкіх навуковых гуртоў, ва ўдзеле ў навуковых семінарах, канферэнцыях.

Характэрная тэндэнцыя з 1960-х гг. – гэта інтэграцыя адукацыі і навукі. Навыкамі навуковай работы павінны былі валодаць не толькі студэнты, якія пасля заканчэння ВНУ рэкамендаваліся да паступлення ў аспірантуру, але

і тыя з іх, што накіроўваліся ў агульнаадукацыйныя школы. У прыватнасці, міністр вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі СССР В.П. Ялюцін адзначаў: «Малады спецыяліст, выпускнік савецкай вышэйшай школы ... павінен быць чалавекам творчым і добра валодаць сучаснымі метадамі навуковых даследаванняў. Гэтым тлумачыцца той факт, што навуковая работа на сучасным этапе стала неад'емнай часткай дзейнасці ВНУ, навука і адукацыя неаддзельныя адна ад адной» [12, л. 108].

Такім чынам, развіццё навукова-даследчай работы студэнтаў ВНУ з'яўлялася актуальным напрамкам партыйна-дзяржаўнай палітыкі ў вышэйшай школе. У галіне арганізацыі навукова-даследчай работы студэнтаў была створана грунтоўная нарматыўная база, што дазволіла ахапіць ёй большую частку студэнтаў ВНУ БССР. Так, па даных Міністэрства вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі БССР, у пачатку 1980-х гг. у навукова-даследчай рабоце прымалі ўдзел 92,3 % студэнтаў дзённай формы навучання [14, л. 180]. Вышэйадзначанае стварала перадумовы для далучэння да навукі таленавітай моладзі.

У пастановах ЦК КПБ і СМ БССР «Аб мерах па паляпшэнні падрыхтоўкі навуковых і навукова-педагагічных кадрў у Беларускай ССР» (1961 г.) і «Аб мерах па далейшым паляпшэнні падбору і падрыхтоўкі навуковых кадрў у Беларускай ССР» (1962 г.) вызначалася ўпарадкаванне падрыхтоўкі маладых вучоных па галінах навук і аптымальная для рэспублікі колькасць аспірантаў [18, с. 116–117].

У пастанове ЦК КПСС і Савета Міністраў СССР «Аб паляпшэнні падрыхтоўкі навуковых і навукова-педагагічных кадрў» (1967 г.) з мэтай узмацнення прытоку ў навуку моладзі прадуг-

гледжвалася залічэнне ў аспірантуру лепшых выпускнікоў вышэйшай школы адразу пасля заканчэння ВНУ. Такім чынам, у ВНУ з'явілася магчымасць пакідаць сабе выпускнікоў, якія ўжо праявілі свае навуковыя здольнасці падчас навучання, з перспекывай іх навуковага росту.

Для ўдасканалення планавання і кантролю за работай аспірантуры значнымі функцыямі надзяляўся Дзяржплан БССР. Агульнае навукова-метадычнае кіраўніцтва аспірантамі ў ВНУ ўскладалася на Міністэрства вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі БССР.

Аспірантура як асноўная форма падрыхтоўкі навукова-педагагічных кадраў гісторыкаў у сістэме вышэйшай школы функцыянавала пры БДУ і Мінскім педагагічным інстытуце, а ў 1968 г. была адкрыта ў Гродзенскім педагагічным інстытуце. Пры гэтым БДУ выступаў у якасці адзінай ВНУ, якая забяспечвала падрыхтоўку навукова-педагагічных кадраў гісторыкаў на ўсіх этапах: ад паступлення ў аспірантуру і да абароны дысертацыі.

У 1968 г. «Палажэннем аб саіскальніках вучоных ступеней, якія працавалі над дысертацыямі па-за аспірантурай», быў вызначаны прававы статус дадзенай формы падрыхтоўкі навукова-педагагічных кадраў. Выніковасць дзейнасці саіскальнікаў праявілася ў тым, што ў БДУ з 1962 па 1970 г. імі было абаронена 15 дысертацый, у той жа час аспірантамі – 30. Такім чынам, у 1960-я г. саіскальнікамі абаранялася кожная трэцяя з падрыхтаваных у сістэме ВНУ дысертацый [6].

У Гродзенскім педагагічным інстытуце адкрыццё аспірантуры было станоўчым крокам, але поўнасю не вырашала праблемы працаўладкавання яе выпускнікоў. Падрыхтоўка кадраў у аспірантуры ажыццяўлялася для ўсіх кафедр гісторыка-педагагічнага факультэта Гродзенскага педагагічнага інстытута і гістарычнага факультэта Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Практыкаваўся прыём новых выкладчыкаў на кафедры без аспіранцкай падрыхтоўкі, што ўскладняла працаўладкаванне выпускнікоў аспірантуры [2, л. 18]. Акрамя таго, падрыхтоўка ў аспірантуры без магчымасці далейшай абароны дысертацый ва ўстанове навучання стрымлівала рост кадравага патэнцыялу кафедр гісторыі. Амаль усе выкладчыкі кафедр гісторыі БССР і 60 % выкладчыцкага складу кафедры ўсеагульнай гісторыі Гродзенскага ўніверсітэта абаранілі кандыдацкія дысертацыі ў БДУ. Вядучыя прафесары БДУ з'яўляліся навуковымі кіраўнікамі аспірантаў, якія праходзілі там мэтавую падрыхтоўку [7].

У Магілёўскім педагагічным інстытуце на працягу вывучаемага перыяду аспірантуры па гісторыі не было. Падрыхтоўка кадраў гісторыкаў ажыццяўлялася, па-першае, шляхам накіравання саіскальнікаў у мэтавую аспірантуру пры вядучых навуковых установах і ВНУ рэс-

публікі, па-другое – праз асістэнтуру. Другі шлях быў больш зручным. На яго ўказвалі кіраўніцтва гістарычнага факультэта, загадчыкі кафедр гісторыі СССР і БССР і ўсеагульнай гісторыі. Для гэтай мэты ў штаты вышэйзгаданых кафедр уводзіліся стаўкі асістэнтаў [3, л. 43].

Неабходна таксама ўлічваць, што пры падрыхтоўцы навукова-педагагічных кадраў гісторыкаў не патрабавалася такой эксперыментальнай базы, як для тэхнічных і прыродазнаўчых навук. Такім чынам, тут у большай ступені магло быць выкарыстанне саіскальніцтва і завочная аспірантура.

Завочная форма падрыхтоўкі аспірантаў-гісторыкаў патрабавала меншых фінансавых выдаткаў, але вынікі яе работы былі сціплымі. Па даных, прыведзеных І.І. Шаўчуком, пры значнай колькаснай перавазе аспірантаў-завочнікаў з 24 чалавек, якія закончылі навучанне ў сістэме МВ ССР БССР у 1971–1979 гг. з адначасовай абаронай дысертацыі, 15 (62,5 %) навучаліся з адрывам ад вытворчасці і 9 (37,5 %) – без адрыву ад вытворчасці. Саіскальніцтва як форма падрыхтоўкі навукова-педагагічных кадраў гісторыкаў у 1970-я гг. было менш эфектыўным у параўнанні з папярэднім перыядам (у БДУ саіскальнікамі абаранялася кожная пятая дысертацыя) [20]. Адна з прычын такога становішча заключалася ў іх навуковым кіраўніцтве. Яно ажыццяўлялася не належным чынам. У прыватнасці, за кіраўніцтва саіскальнікамі не прадугледжваўся ўлік нагрузкі. Доктары навук у асноўным прыцягваліся да кіраўніцтва аспірантамі, на падрыхтоўку якіх адводзілася большая колькасць гадзін. Абмежаваны час, што вылучаўся для працы з саіскальнікамі, як правіла, не аплатаўся. Напрыклад, у Мінскім педінстытуце для гэтай мэты адводзілася 15 гадзін (для кіраўніцтва аспірантамі-завочнікамі – 50).

У 1970-я гг. узнікла новая форма падрыхтоўкі навукова-педагагічных кадраў. Пастановай ЦК КПСС і Савета Міністраў СССР «Аб мерах па далейшым ўдасканаленні вышэйшай адукацыі ў краіне» (1972 г.) уводзіліся пасады стажораў-выкладчыкаў. Стажыроўкі ўстанаўліваліся з мэтай набывання выпускнікамі ВНУ практычных уменняў і назапашвання педагагічнага вопыту.

Тым не менш гадавы тэрмін стажыроўкі выкладчыкаў аказаўся недастатковым. Акрамя таго, час, затрачаны на кіраўніцтва стажорамі-выкладчыкамі, залічваўся па нормах, устаноўленых для аспірантаў. У далейшым названая форма не атрымала належнага распаўсюджвання, паколькі адцягвала высокакваліфікаваных спецыялістаў ад кіраўніцтва аспірантамі.

Аператыўнай формай падрыхтоўкі кадраў вышэйшай навуковай кваліфікацыі была аднагодовая аспірантура. У яе залічваліся галоўным чынам выкладчыкі ВНУ, якія мелі стаж навуковай ці педагагічнай дзейнасці, здалі экзамены

кандыдацкага мінімуму, выканалі навукова-даследчую работу па выбранай тэме ў аб'ёме, дастатковым для абароны кандыдацкай дысертацыі, і мелі публікацыі па сваёй тэме [6].

Варта адзначыць, што падрыхтоўка дактароў навук у галіне гісторыі на працягу акрэсленага перыяду адбывалася ва ўмовах адсутнасці дактарантуры. Для завяршэння доктарскіх дысертацый прадугледжвалася прадастаўленне саіскальнікам творчых адпачынкаў, іх перавод на пасады старшых навуковых супрацоўнікаў. Пры прысваенні вучонай ступені доктара навук улічвалася не толькі якасць педагагічнай работы, але і наяўнасць публікацый саіскальніка.

Нельга сказаць, што такі парадак падрыхтоўкі дактароў навук стаў сістэмнай з'явай. Так, дактарамі гістарычных навук у 1972 г. сталі 2 дацэнты, якія ў канцы 1960-х гг. знаходзіліся на пасадах старшых навуковых супрацоўнікаў. У 1975 г. яшчэ 2 саіскальнікі завяршылі працу над доктарскімі дысертацыямі. Разам з тым, выкладчыкі гістарычнага факультэта Магілёўскага педагагічнага інстытута не выкарыстоўвалі магчымасці для павышэння кваліфікацыі. Напрыклад, на кафедры гісторыі СССР у 1970-я гг. з 5 кандыдатаў навук над доктарскай дысертацыяй працаваў толькі 1 чалавек. Ніхто не планаваў пераход на пасаду старшага навуковага супрацоўніка [20].

Асаблівае месца ў структуры падрыхтоўкі навукова-педагагічных кадраў займалі спецыялісты грамадзянскага профілю. Выкананне прынятых партыйных і ўрадавых пастановаў садзейнічала колькаснаму і якасному росту навукова-педагагічных кадраў кафедраў грамадскіх навук ВНУ рэспублікі [18, с. 120]. Гэта пацвярджаецца станоўчай колькаснай і якаснай дынамікай. Калі ў 1961 г. функцыянавала 37 кафедраў грамадскіх навук, на якіх працавалі 345 выкладчыкаў, то ў 1968 г. – 67 кафедраў з колькасцю навуковых супрацоўнікаў звыш 700.

Пастановай ЦК КПСС «Аб рабоце па падборы і выхаванні ідэалагічных кадраў у партыйнай арганізацыі Беларусі» (1974 г.) прадугледжвалася павышэнне якасці вывучэння педагогікі і псіхалогіі, прапагандысцкага майстэрства, перадавога вопыту арганізацыі ідэйнага выхавання мас. У дакуменце гаварылася пра пашырэнне і паляпшэнне працы аспірантуры ў педагагічных ВНУ з мэтай поўнага ўкамплектавання кафедраў выкладчыкамі вышэйшай навуковай кваліфікацыі. Рэалізацыя пастанова прывяла да істотнага росту колькасці кафедраў грамадскіх навук ВНУ рэспублікі. У 1978 г. функцыянавалі ўжо 95 кафедраў грамадскіх навук з агульнай колькасцю супрацоўнікаў – 1161 чал. З іх дактароў навук – 47 чал. (4,0 %), кандыдатаў навук – 596 (51,0 %) [13, л. 74].

У сярэдзіне 1970-х гг. аптымізуецца структура падрыхтоўкі навукова-педагагічных кад-

раў у галіне грамадскіх навук. У адпаведнасці з рашэннем калегіі Міністэрства вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі СССР была пашырана падрыхтоўка навукова-педагагічных кадраў па грамадскіх навук у Беларуска-кім дзяржаўным універсітэце за кошт яе скарачэння ў іншых ВНУ рэспублікі, якія не мелі адпаведных аддзяленняў і высокакваліфікаваных навуковых кадраў грамадзянскага профілю.

Кадравы склад кафедраў грамадскіх навук, асабліва гэта датычылася кафедраў гісторыі КПСС, камплектаваўся са спецыялістаў гістарычнага профілю. Пасады загадчыкаў дадзеных кафедраў уваходзілі ў наменклатуры пасадаў, супрацоўнікі якіх персанальна зацвярджаліся асобнымі рашэннямі ЦК КПБ. Такім чынам, прафесійную прыгоднасць выкладчыкаў кафедраў гісторыі КПСС і гісторыі СССР вызначалі партыйныя работнікі.

Важным этапам у развіцці сістэмы падрыхтоўкі навукова-педагагічных кадраў стала пастанова ЦК КПСС і Савета Міністраў СССР ад 18 кастрычніка 1974 г. «Аб мерах па далейшым удасканаленні атэстацыі навуковых і навукова-педагагічных кадраў». Вышэйшая атэстацыйная камісія пры Міністэрстве вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі СССР пачала падпарадкоўвацца непасрэдна Савету Міністраў СССР. На ВАК ускладаліся задачы забеспячэння высокага ўзроўню і адзінства патрабаванняў да атэстацыі кадраў вышэйшай навуковай кваліфікацыі. Такім чынам, упершыню ў гісторыі парадак атэстацыі вызначаўся ўрадам [1, с. 34]. Прыняты дакумент прадугледжваў грунтоўны аналіз тэматыкі дысертацый, высокія патрабаванні на кандыдацкіх экзаменах. Рэалізацыя пастанова прадугледжвала таксама павышэнне патрабаванняў да саіскальнікаў вучоных ступеней і якасць ацэнкі дысертацыйных даследаванняў на ўсіх этапах атэстацыі: ад зацвярджэння тэмы і да экспертызы кандыдацкіх і доктарскіх дысертацый у ВАКу СССР.

Вынікі функцыянавання сістэмы атэстацыі навуковых і навукова-педагагічных кадраў у галіне гісторыі былі падведзены на нарадзе кіраўнікоў спецыялізаваных саветаў па гістарычных навук у 1984 г. у Кіеве. У выніковых дакументах нарады ўтрымліваліся прынцыповыя патрабаванні да даследаванняў у галіне гісторыі, якія не страцілі сваёй актуальнасці і на сённяшні дзень. Для кандыдацкіх дысертацый у галіне гісторыі крытэрыямі значнасці выступала атрыманне навуковых вынікаў, якія мелі істотнае значэнне для дадзенай спецыяльнасці [17, с. 23–24].

Аналіз статыстычных даных, якія захоўваўца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь, дазваляе адлюстравіць колькасны бок падрыхтоўкі аспірантаў-гісторыкаў у сістэме вышэйшай школы БССР (табліца) [8, л. 29; 9, л. 2; 10, л. 52; 11, л. 29; 15, л. 62; 16, л. 14].

Табліца – Дынаміка колькасці аспірантаў-гісторыкаў у сістэме ВНУ БССР (1961–1985 гг.)

Год	1961	1965	1970	1975	1980	1985
Агульная колькасць аспірантаў	17	38	70	76	95	74
Навучанне з адрыва ад вытворчасці	12	18	41	24	40	39
Навучанне без адрыву ад вытворчасці	5	20	29	52	55	35

Такім чынам, на працягу акрэсленага перыяду назіраецца станоўчая дынаміка колькасці аспірантаў па розных гістарычных спецыяльнасцях. Імклівае развіццё ў 1970-я гг. набывае завочная аспірантура. У першай палове 1980-х гг. адбываецца змяншэнне колькасці аспірантаў-гісторыкаў, што тлумачыцца агульным скарачэннем аб'ёму аспіранцкай падрыхтоўкі ў ВНУ і акадэмічных установах рэспублікі [5, с. 9].

Пры разглядзе абароны доктарскіх і кандыдацкіх дысертацый у сістэме вышэйшай школы БССР як заканамернага выніку падрыхтоўкі кадраў вышэйшай навуковай кваліфікацыі варта прывесці некаторыя абагульняльныя лічбы. Усяго з 1961 па 1985 г. у БДУ было абаронена 25 доктарскіх дысертацый: 9 – па гісторыі КПСС і КПБ, 9 – па гісторыі СССР і БССР, 5 – па ўсеагульнай гісторыі, 2 – па журналістыцы.

Аб выніковасці падрыхтоўкі навукова-педагагічных кадраў гісторыкаў у ВНУ БССР сведчыць станоўчая дынаміка абароны кандыдацкіх дысертацый амаль па ўсіх кірунках. Так, у БДУ з пачатку 1960-х гг. і да сярэдзіны 1980-х гг. колькасць абароненых кандыдацкіх дысертацый па гісторыі КПСС-КПБ узрасла ў 2,5 раза (з 20 да 50); па гісторыі СССР і БССР – у 2,6 раза (з 6 да 16); па ўсеагульнай гісторыі – у 5,3 раза (з 3 да 16). У МДПІ адпаведныя колькасныя паказчыкі па гісторыі КПСС-КПБ павялічыліся ў 3,3 раза (з 3 да 10 дыс.). Усяго ў сістэме вышэйшай школы БССР за акрэслены перыяд было абаронена 315 кандыдацкіх дысертацый па гісторыі [4, с. 31–111].

Такім чынам, развітая сістэма навукова-даследчай работы студэнтаў была адным з фактараў прыцягнення моладзі ў навуку. У сістэме вышэйшай школы толькі дзве ВНУ (БДУ і МДПІ) мелі магчымасць поўнаасцю забяспечыць працэс і вынікі падрыхтоўкі навукова-педагагічных кадраў гісторыкаў. Разглядаючы абарону доктарскіх і кандыдацкіх дысертацый у галіне гісторыі як вынік падрыхтоўкі адпаведных навукова-педагагічных кадраў можна адзначыць станоўчую дынаміку. Павышаліся патрабаванні да навуковых даследаванняў у галіне гісторыі, але іх тэматыка кардынальна не мянялася. Разам з тым, ні адна з форм, якія разгледжаны ў артыкуле, не былі дасканалымі. Толькі іх спалучэнне прыносіла свой плён. Без вырашэння засталася і праблема своечасовасці абароны дысертацый саіскальнікамі вучоных ступеней.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Гусев, К.В. Кадры советской науки : к 50-летию совет. системы аттестации науч. и науч.-пед. кадров / К.В. Гусев, Б.С. Розов. – М. : Знание, 1982. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия «История» ; № 7).
2. ДАГВ. – Фонд 991. – Воп. 3. – Спр. 345. План работы, пратаколы пасяджэнняў дэканата і Савета, справаздача аб рабоце гістарычнага факультэта за 1979/1980 навучальны год.
3. ДАМВ. – Фонд 927. – Воп. 1. – Спр. 656. Отчеты о работе факультетов за 1976/1977 учебный год.
4. Докторские и кандидатские диссертации по историческим наукам БССР, 1944–1987 гг. : библиогр. указ. / Гос. б-ка БССР, Ин-т истории Акад. наук БССР ; сост.: В.Н. Михнюк, Л.Н. Новицкая. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : [б. и.], 1988. – 126 с.
5. Корзенко, Г.В. Научная интеллигенция Беларуси в 1944–1990 гг. : подготовка, рост, структура / Г.В. Корзенко ; Акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Фисо : А-СКАД, 1996. – 76 с.
6. Леанавец, В.Ц. Удасканалванне арганізацыі гістарычнай навукі ў БССР (60-я гады) / В.Ц. Леанавец // Вес. Акад. навук БССР. Сер. грам. навук. – 1986. – № 1. – С. 73–79.
7. Мараш, Я.Н. Содружество кафедр / Я.Н. Мараш // Вопр. истории: межведомств. сб. / Мин. гос. пед. ин-т ; редкол.: В.М. Фомин (гл. ред.) [и др.]. – Минск, 1985. – Вып. 12. – С. 40–45.
8. НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 9. – Спр. 2647. Данные ЦСУ СССР и БССР о числе научных учреждений и численности работающих в них на 1 января 1970 г., общеобразовательных школ на начало 1970/71 учебный год, загородных пионерских лагерей за 1970 г.
9. НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 9. – Спр. 4267. Статистические данные ЦСУ БССР по статистике народного образования, науки и культуры за 1975 г., принятые ЦСУ СССР.
10. НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 9. Спр. 6089. Статистические данные ЦСУ БССР о сети научных учреждений, численности и составе научных работников и подготовке научных кадров через аспирантуру на 1 января 1981 г., числе массовых библиотек, народных университетов на 1 июня 1980 г., числе общеобразовательных школ, высших и средних специальных учебных заведений на начало 1980/81 учебного года.
11. НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 9. – Спр. 7817. Статистические данные по статистике народного образования, науке и культуре БССР за 1985 г., принятые ЦСУ СССР – арх. 29
12. НАРБ. – Фонд 205. – Воп. 8. – Спр. 2934. Протоколы №1-20 заседаний кафедры истории БССР и документы к ним.
13. НАРБ. – Фонд 1220. – Воп. 2. – Спр. 1057. Переписка с ЦК КПБ, СМ БССР, СМ СССР, Минвузом СССР с народным контролем БССР о работе высших учебных заведений.
14. НАРБ. – Фонд 1220. – Воп. 3 – Спр. 238. Справки, докладные записки в Совет Министров БССР, переписка с Минвузом СССР и другими Министерствами и ведомствами о состоянии и развитии народного образования в БССР.
15. НАРБ. – Фонд 1250. – Воп. 1. – Спр. 1123. Сводные отчеты МСС, Министерств, ведомств и научно-исследовательских учреждений, имеющих аспирантуру, на 1 января 1962 года.
16. НАРБ. – Фонд 1250. – Воп. 1. – Спр. 2680. Отчеты МСС о работе аспирантуры, численности аспирантов по отраслям наук, специальностям, научным учреждениям и списки учреждений, имеющих аспирантуру на 1 января 1966 г. (ф-1НК).
17. Совещание руководителей специализированных советов по историческим наукам по вопросам совершенствования подготовки и аттестации научных и научно-педагогических кадров в свете решений XXVI съезда КПСС и последующих пленумов ЦК КПСС // Бюл. Высш. аттестац. комис. при Совете Министров СССР. – 1985. – № 6. – С. 22–25.
18. Соколов, Н.К. Партийное руководство подготовкой и воспитанием кадров высшей школы / Н.К. Соколов. – Минск : Изд-во Белорус. гос. ун-та, 1978. – 143 с.
19. Шаршунов, В.А. Становление национальной системы подготовки и аттестации ученых и педагогов высшей квалификации / В.А. Шаршунов. – Минск : Мисанта, 2008. – 238 с.
20. Шаўчук, І.І. Арганізацыя гістарычнай навуцы ў БССР, 70-я гады / І.І. Шаўчук // Весці Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук. – 1988. – № 3. – С. 65–71.

SUMMARY

The author focuses on the topical issues of strengthening staff capacity of historical science and higher history education since the early 1960's. to mid-1980s. The article deals with the official documents of the party and

state authorities. Based on statistics forms and results of training of the teaching staff of historians are analyzed. The dynamics of these defence in higher school of Belarus in the period is shown.

Паступіў у рэдакцыю 27.02.2013 г.

УДК 94(476):81'272«1937/1939»

М.К. Альховік,

аспірант кафедры гісторыі Беларусі новага і навішага часу БДУ

ПАЛІТЫКА КІРАЎНІЦТВА БССР У МОЎНЫМ ПЫТАННІ (1937–1939 гг.)

Моўная палітыка партыйна-савецкага кіраўніцтва канца 1930-х гг. стала аб'ектам даследавання яшчэ ў савецкі перыяд [1–2]. У апошні час моўная палітыка бальшавікоў у адносінах польскага, яўрэйскага, латышкага і насельніцтва іншых нацыянальнасцей знайшла адлюстраванне і асэнсаванне ў дысертацыях В.М. Жука «Польская нацыянальная меншасць у БССР», А.Л. Дзядзініна «Нацыянальная палітыка савецкай улады ў лістападзе 1917 – верасні 1939 гг. (на прыкладзе Віцебшчыны)», у кнігах і артыкулах беларускіх і замежных даследчыкаў [3–4].

У дадзеным артыкуле галоўная ўвага звернута на тыя моманты моўнай палітыкі, што яшчэ не атрымалі належнага асвятлення і асэнсавання ў айчыннай і замежнай гістарыяграфіі. Вывучэнне ўсіх аспектаў супярэчлівай нацыянальнай палітыкі канца 1930-х гг. дазволіць адказаць на пытанне аб яе сутнасці і накіраванасці.

Агульны напрамак палітыкі савецкай улады ў моўным пытанні ў 1937–1939 гг. У канцы 1930-х гг. партыйна-савецкае кіраўніцтва БССР прыступіла да рэалізацыі лініі ЦК УКП(б) і СНК СССР, накіраванай на асіміляцыю нацыянальных меншасцей БССР і згортванне палітыкі беларусізацыі. Выпрацоўка канцэпцыі новай палітыкі і практычных мерапрыемстваў партыйна-дзяржаўных органаў па нацыянальным пытанні ў 1937–1939 гг. адбывалася на пасяджэннях Бюро ЦК КП(б)Б, пленумах ЦК КП(б)Б і з'ездах КП(б)Б у поўнай адпаведнасці з указаннямі ЦК УКП(б) і СНК СССР. У справе фарміравання канцэпцыі нацыянальнай палітыкі пазіцыя радавых камуністаў, савецкіх работнікаў, прадстаўнікоў інтэлігенцыі і грамадскіх арганізацый, а таксама здабыткі папярэдняй нацыянальнай палітыкі не мелі практычна ніякага значэння.

Верхняй храналагічнай мяжой перыяду з'яўляецца перапіс насельніцтва, праведзены ў студзені 1937 г., падчас якога савецкая ўлада шырока папулярывала беларускую мову і культуру. З гэтага часу ў БССР праводзілася выключна асіміляцыйная палітыка, і адзінай

этнічнай супольнасцю, аб якой клапацілася партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва, з'яўлялася руская. Гэта лінія ў нацыянальным будаўніцтве часткова змянілася толькі пасля далучэння Заходняй Беларусі да БССР, што і з'яўляецца ніжняй храналагічнай мяжой.

Палітыка ў адносінах да беларускай мовы.

На XVI з'ездзе КП(б)Б (праходзіў 10–19 чэрвеня 1937 г.) у абарону палітыкі беларусізацыі выступілі толькі дэлегат з Оршы С.Ц. Хаўкін і першы сакратар ЦК КП(б)Б В.Ф. Шаранговіч. Яны фактычна прызналі невыкананне на ўсіх узроўнях улады і кіравання нават тых фармальных і павярхоўных пастановаў па беларусізацыі, якія былі прыняты ў сярэдзіне 1930-х гг. І тым не менш у рэзалюцыях XVI з'езда КП(б)Б пытанні моўнай палітыкі не былі адлюстраваны [5, л. 149].

На задавальненне этнакультурных патрэб беларускага насельніцтва павінна было паўплываць рашэнне задач, вызначаных першым сакратаром ЦК КП(б)Б П.К. Панамарэнка ў запісцы на імя І.В. Сталіна «Аб беларускай мове, літаратуры і пісьменніках», якая датуецца 21 лістапада 1938 г. Па-першае, П.К. Панамарэнка адзначыў неабходнасць карэннага набліжэння беларускага правапісу, граматыкі і лексікі, быццам бы скажоных «у нацыяналістычным духу», да рускай мовы. Гэта прапанова была ў рэчышчы кампаніі па русіфікацыі ўкраінскай мовы, ініцыяванай газетай «Правда» ў 1937 г. У выніку, у 1938–1941 гг. у перыядычных выданнях быў надрукаваны шэраг праектаў беларускага правапісу, аўтары якіх спаборнічалі ў справе збліжэння беларускай мовы з рускай. Па-другое, у рэспубліцы планавалася павялічыць колькасць рускіх школ, але за кошт новых, бо «рэарганізацыя некаторага ліку беларускіх школ у рускія, хоць і з'яўляецца практычна мэтазгоднай, але палітычна недапушчальнай». П.К. Панамарэнка таксама адзначыў, што толькі рускія кнігі і часопісы карыстаюцца папулярнасцю ў беларускага насельніцтва, з чаго лагічна паўставала задача павелічэння рускамоўнай друкаванай прадукцыі ў БССР [6, л. 25].

У 1937–1938 гг. газеты «Советская Белоруссия», «Звезда» і інш. атрымалі шмат паведамленняў з месц аб спыненні выкладання беларускай мовы і літаратуры ў школах, аб выкладанні ў беларускіх школах на рускай мове [7, с. 3]. Такія з’явы кваліфікаваліся як не звязаныя з «дзеясцю варожых элементаў» асобныя недахопы. 1937/1938 навучальны год у школе прайшоў без падручнікаў па беларускай мове, а першае паўгоддзе – без падручнікаў па беларускай літаратуры. У той жа час НКУС БССР выявіў, што існуе «нездоровая тэндэнцыя з боку настаўнікаў беларускай мовы (асабліва на перыферыі) пакідаць сваю спецыяльнасць і пераключацца на работу на рускай мове» [8, л. 8]. Напрыклад, праверка работы Мінскага педінстытута ўвосень 1938 г. паказала, што ўвесь прафесарска-выкладчыцкі састаў чытаў лекцыі «ў беларускай навучальнай установе на рускай мове». Гэта змушала тых, хто заканчваў інстытут, авалодваць беларускай мовай толькі на практычнай рабоце ў школе. Але ніякіх мерапрыемстваў па выпраўленні становішча не было зроблена [9, л. 60].

У той час, калі насельніцтва актыўна змушалася да авалодвання рускай мовай (у школе, арміі і дзяржаўных установах), кіруючыя работнікі былі вызвалены ад абавязкаў вывучэння беларускай мовы. На IV Пленуме ЦК КП(б) Б (25–27 студзеня 1939 г.) П.К. Панамарэнка адзначыў, што сакратар Віцебскага абкама КП(б)Б І.А. Стулаў можа выкарыстоўваць паслугі перакладчыка з рускай мовы на беларускую для цэнзуравання артыкулаў у мясцовай прэсе [10, л. 369]. У 1931 г. Віцебскі ГК КП(б)Б аб’явіў партыйнаму работніку С.М. Недліну вымову за няведанне беларускай мовы. 28 сакавіка 1939 г. Бюро ЦК КП(б)Б зняло гэту вымову, як аб’яўленую «контррэвалюцыйнымі нацыяналістычнымі элементамі» і зрабіла заўвагу Віцебскаму РК КП(б)Б за ўнясенне вымовы ў новыя партыйныя дакументы ў 1939 г. [11, л. 52 зв.] На беларускім радзі практычна ўсе дыктары дапускалі хібы і скажэнні ў вымаўленні слоў і пабудове сказаў на беларускай мове [12, с. 4].

І тым не менш на беларускай мове выдаваліся ўсе абласныя, раённыя газеты, а таксама большасць рэспубліканскіх газет («Звезда», «Чырвоная змена», «Піянер Беларусі», «Літаратура і мастацтва», «Чырвоны фронт», «Фотагазета») і часопісаў («Бальшавік Беларусі», «Збор законаў урада БССР», «Іскры Ільіча», «Летапіс беларускага друку», «Полымя рэвалюцыі», «Работніца і калгасніца Беларусі»).

Палітыка ў адносінах да рускай мовы. З 1933 г. кіраўніцтва ССРС пільна сачыла за становішчам рускай мовы ў БССР. Справай палітычнай важнасці сталі, у прыватнасці, выкладанне рускай мовы і літаратуры ў навучальных установах, а таксама задавальненне імкнення

прадстаўнікоў розных нацыянальнасцей да атрымання адукацыі на рускай мове. У 1937 г. выявілася, што, паводле вучэбнага плана, на рускую мову ў школах і ВУЗ БССР было адведзена менш гадзін, чым на замежную, і гэта быццам бы «спараджала нездаровыя настроі». З мэтай ліквідацыі гэтага недахопу руская мова ва ўсіх школах БССР уводзілася з 2 класа. На яе вывучэнне ў беларускай сярэдняй школе адводзілася 1720–1734 гадавыя вучэбныя гадзіны. І ўсё ж у 1937/1938 навучальным годзе партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва так і не здолела дамагчыся павышэння паспяховасці навучэнцаў беларускіх школ па рускай мове і якасці выкладання прадмета [13, с. 3].

13 сакавіка 1938 года ЦК УКП(б) і СНК ССРС прынялі пастанову «Аб абавязковым вывучэнні рускай мовы ў школах нацыянальных рэспублік і абласцей». 5 красавіка 1938 г. аналагічную пастанову прынялі ЦК КП(б)Б і СНК БССР. Было ўстаноўлена, што выкладанне рускай мовы ў школах БССР было пастаўлена нездавальняюча ў сувязі з падрыўной работай «трацкісцка-бухарынскіх і буржуазна-нацыяналістычных элементаў», што быццам бы імкнуліся «сарваць правядзенне ленінска-сталінскай нацыянальнай палітыкі і падарваць братэрскае адзінства народаў ССРС з рускім народам» [14, л. 22]. Наркам асветы БССР быў абавязаны забяспечыць навучальныя ўстановы кваліфікаванымі выкладчыкамі, стварыць аспірантуру для падрыхтоўкі з нацыянальных кадраў навуковых работнікаў у галіне рускай мовы (пры Мінскім, Магілёўскім, Гомельскім педінстытутах), адкрыць 3-гадовыя аддзяленні беларускай і рускай моў і літаратуры пры БДУ.

XVII з’езд КП(б)Б (праходзіў 10–18 чэрвеня 1938 г.) абавязаў ЦК КП(б)Б, абкамы і ўсе партыйныя арганізацыі рэспублікі ўзмацніць вывучэнне рускай мовы, а вырашэнне пытанняў далейшага развіцця беларускай мовы звязаў выключна з «ліквідацыяй наступстваў шкодніцтва ў галіне літаратурнай мовы і выкладання літаратуры». Народны камісарыят асветы БССР у другім паўгоддзі 1938/1939 навуч. года адкрыў кароткатэрміновыя курсы па падрыхтоўцы выкладчыкаў рускай мовы. І ўсё ж пісьменнасць выпускнікоў заставалася надзвычай нізкай. Многія студэнты літфака Настаўніцкага інстытута (Мінск) у кантрольных работах па рускай мове дапускалі па 20 памылак. У Мінскім педагагічным вучылішчы са 158 выпускнікоў ніхто не напісаў апошняю кантрольную работу на «выдатна», а 42 чалавекі (27 %) – напісалі на «дрэнна» [15, с. 3].

29 студзеня 1939 г. актыў Наркама асветы БССР звярнуўся да настаўнікаў і работнікаў народнай адукацыі з заклікам стварыць усе неабходныя ўмовы «для выдатнага выкладання рускай мовы ў беларускай школе», указваюшы

«на неабходнасць праяўлення максімуму ініцыятывы і рашучай барацьбы па ачышчэнні беларускай мовы ад архаізмаў, анахранізмаў, паланізмаў» [16, с. 3].

У маі 1939 г. была выдадзена пастанова СНК БССР «Аб стане выкладання рускай мовы ў беларускіх школах». У шматлікіх школах БССР паспяховасць па рускай мове была нездавальняючай, большасць настаўнікаў рускай мовы не мелі адпаведнай адукацыі, метадычнае кіраўніцтва з боку органаў асветы было недастатковым, адсутнічалі метадычныя дапаможнікі, многія падручнікі і праграмы па рускай мове, якія б улічвалі асаблівасці выкладання рускай мовы ў беларускіх школах, кепска папулярываліся вопыт і пастаноўка работы лепшых педагогаў рускай мовы і літаратуры [17, л. 128].

Доля рускамоўнай друкаванай прадукцыі ў рэспубліцы імкліва павялічвалася. За забеспячэнне БССР літаратурай, якая выдавалася цэнтральнымі выдавецтвамі на рускай мове, адказвала Беларускае аддзяленне Кнігагандлёвага аб'яднання дзяржаўных выдавецтваў, Галоўнае ўпраўленне мясцовым гандлем, Белкаапсаюз, Бібкалектар народнага камісарыята асветы БССР і Ваенна-кніжная сетка. Беларускую, рускую і яўрэйскую кніжную прадукцыю выдавала і рэалізоўвала Беларускае дзяржаўнае выдавецтва.

1 кастрычніка 1937 г. пастановай ЦК УКП (б) газета «Рабочий» была перайменавана ў газету «Советская Белоруссия». Выданне пачало выходзіць штодня, тыраж павялічваўся да 20 тыс. экз., а кола пытанняў пашырылася. Газета становілася агульнанацыянальным выданнем. У 1938 г. ЦК УКП(б) прыняло рашэнне аб пачатку выпуску рэспубліканскай камсамольскай газеты «Сталинская молодежь» тыражом у 15 тыс. экз. і перыядычнасцю 15 нумароў у месяц. На рускай мове выдаваліся таксама транспартныя газеты – «Железнодорожник Белоруссии», «Белорусский форватер» і часопіс «Медицинский журнал БССР».

Палітыка ў адносінах да польскай мовы і мовы ідыш. У 1937 г. працэс ліквідацыі культурна-моўных асяродкаў нацыянальных меншасцей, які распачаўся ў 1934 г., прыняў незваротны характар. Былі ліквідаваны Дзяржынскі польскі раён, польскія нацыянальныя сельсаветы, школы і хаты-чытальні, дзіцячыя сады, польскія аддзяленні Мінскага педінстытута, мінскага рабфака, быццам бы створаныя з мэтай паланізацыі беларускага насельніцтва. У той жа час пры ліквідацыі яўрэйскіх саветаў Прэзідыум ЦВК БССР заклікаў райвыканкамы БССР да абслугоўвання яўрэйскага насельніцтва на яго роднай мове. У 1938–1939 гг. скасаванне нацыянальных сельскіх саветаў адбывалася ў рэчышчы змен адміністрацыйна-тэрытарыяльнага ўладкавання. Да 1939 г. былі канчаткова лікві-

даваны нацыянальныя суды, калгасы, кааператывы і прамысловыя арцелі, якія абслугоўвалі насельніцтва на роднай мове.

У 1937 г. яўрэйскія дзіцячыя сады і групы былі пераўтвораны ў беларускія. 3 ліпеня 1938 г. Бюро ЦК КП(б)Б прыняло пастанову аб рэаганізацыі ўсіх нацыянальных школ БССР у рускія і беларускія. У прыватнасці, было рэарганізавана 165 яўрэйскіх школ, з іх у беларускія – 78, у рускія – 27, зліта з беларускімі – 60 [18, л. 168]. На рускую або беларускую мовы пераводзіліся таксама яўрэйскія рабфакі, вясчэрнія школы, яўрэйскае аддзяленне Педагагічнага інстытута ў Мінску.

Фактычна этнакультурныя запатрабаванні яўрэяў БССР з 1938 г. былі рэалізаваны толькі ў галінах нацыянальнага друку і культуры – і то вельмі абмежавана. Так, згодна з пастановай Бюро ЦК КП(б)Б ад 8 мая 1938 г. «Аб сетцы і базах размяшчэння тэатраў БССР», яўрэйскі драматычны тэатр пераводзіўся ў г. Віцебск і павінен быў абслугоўваць галоўным чынам «перыферыю і раённыя цэнтры БССР» [19, л. 244]. У Саюзе ССР нацыянальная аўтаномія яўрэяў захоўвалася толькі на тэрыторыі Яўрэйскай аўтаномнай вобласці, немцаў – на тэрыторыі АССР Немцаў Паволжа і г. д. Прапаганда сцвярджала аб тым, што нацыянальныя меншасці БССР свядома выбралі шлях асіміляцыі і акультурацыі, а іх культурныя, адукацыйныя, адміністрацыйна-тэрытарыяльныя і гаспадарчыя ўстановы былі створаны контррэвалюцыйна-нэрамі ў шкодніцкіх мэтах.

У 1937 г. спынілі свой выхад польская газета «Орка», літоўская «Raundonasis Artojas», у 1938 г. – яўрэйская газета «Дэр юнгэр лэнінец». У 1937 г. раённая польская газета «Ударнік Дзяржыншчыны» пачала выходзіць на беларускай мове. У 1938 г. была закрыта Мінская гарадская яўрэйская бібліятэка імя І.Л. Перэца. Да 1941 г. у Мінску на мове ідыш выдавалася газета «Акцябер» і часопіс «Штэрн». У 1937 г. быў істотна абмежаваны выхад у эфір польскамоўных радыёпраграм (да ўзроўню замежных моў). На мове ідыш выходзілі толькі літаратурныя перадачы. Большую частку праграм перадач складалі трансляцыі радыёстанцый Масквы. У маі 1937 г. быў ліквідаваны інстытут пралетарскай культуры нацменшасцей АН БССР, у жніўні 1937 г. – польская секцыя Саюза Савецкіх Пісьменнікаў БССР (яўрэйская секцыя захавалася). У верасні 1939 г. у БССР працавалі 10 тэатраў на беларускай мове, 6 тэатраў – на рускай і 1 – на мове ідыш.

Пытанне рэаганізацыі беларускіх школ у рускія. У 1938 г. пасля рэаганізацыі большасці яўрэйскіх школ у беларускія паўстала пытанне аб іх пераводзе на рускую мову. Спачатку партыйна-савецкае кіраўніцтва дазволіла павялічваць колькасць гадзін на выкладанне

рускай мовы і літаратуры звыш адведзеных паводле вучэбнага плана на 1938/1939 навучальны год [20, с. 3].

15 кастрычніка 1938 г. на пасяджэнні бюро Віцебскага абкама КП(б)Б было прынята рашэнне «Аб рэарганізацыі былых яўрэйскіх школ у рускія» ў Віцебску, Оршы і м. Янавічы Суражскага раёна. Праз некалькі месяцаў паўстала пытанне аб рэарганізацыі школ у Лепелі, Дуброўне, м. Чашнікі і Чарэя Чашніцкага раёна. Бюро Віцебскага АК КП(б)Б ад 20 сакавіка 1939 г. прапанавала Віцебскаму аддзелу народнай адукацыі «вывучыць пытанне аб правільнасці рэарганізацыі яўрэйскіх школ у беларускія і прадставіць матэрыял на Бюро аб іх рэарганізацыі ў школы рускія ў сувязі з жаданнем бацькоў і вучняў яўрэйскага насельніцтва». У 1939 г. Бюро ЦК КП(б)Б прыняло пастанову «Аб рэарганізацыі беларускіх школ у рускія ў 1939 г.». У рускія школы былі рэарганізаваныя як былыя яўрэйскія (у г. Гарадку, г. п. Хоцімску), так і беларускія (15 НСШ г. Полацка).

Усяго ў БССР у 1938/1939 навучальным годзе налічвалася 227 рускіх і 6760 беларускіх школ, у якіх навучалася 69 433 і 970 766 вучняў адпаведна. У верасні 1939–1940 гг. на беларускай мове працавала 6787 агульнаадукацыйных школ і 408 – на рускай. Гэта сведчыла аб тым, што практычна ўсе новыя школы адкрываліся на рускай мове. Пры гэтым у 1938/1939 навучальным годзе нападуняльнасць рускіх школ была значна большая за беларускія. Папярэднія даныя па прыёме дзяцей у першыя класы на 1939/1940 навучальны год таксама сведчылі пра масавыя наплыў у рускія школы ў Мінску, Віцебску, Гомелі і іншых гарадах і райцэнтрах [21, л. 167].

Такім чынам, у 1937–1939 гг. нацыянальная палітыка ў БССР поўнаасцю адпавядала курсу, які быў навязаны ЦК УКП(б) і СНК СССР. Кіраўніцтва БССР не вызначала самастойна моўную палітыку, а падпарадкоўвалася рашэнням, прынятым у Маскве. Галоўная ўвага адводзілася пашырэнню сферы ўжывання рускай мовы ў рэспубліцы і стварэнню ўсіх умоў да пераходу на яе прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей, а таксама часткі беларускага насельніцтва. На рускую мову было пераведзена навучанне

ў вышэйшых і сярэдніх спецыяльных навучальных установах, амаль усё справаводства і работа партыйных, савецкіх і грамадскіх арганізацый. І тым не менш беларуская мова часткова захавала свае пазіцыі ў галінах адукацыі, асветы, друку і нацыянальнай культуры.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Губогло, М.Н. Развитие общественных функций языков народов СССР в сфере школьного образования / М.Н. Губогло // Социальные этнические процессы в СССР. – М.: Наука, 1977. – С. 260–275.
2. Ільошын, І.М. Народная асвета ў Беларускай ССР / І.М. Ільошын. – Мінск: Дзяржвучпедвыд. М-ва асветы БССР, 1957. – 358 с.
3. Малые диаспоры Гомельщины в 20–30-е годы XX века : под ред. В.П. Пичукова. – Гомель: Гомельский государственный технический университет, 2008. – 250 с.
4. Каганович, А. Речица: история еврейского местечка юго-восточной Белоруссии / А. Каганович. – Иерусалим, 2007. – 447 с.
5. Нацыянальны Архіў Рэспублікі Беларусь. – Фонд 4п. – Воп. 1. – Спр. 10919.
6. НАРБ. – Фонд 4п. – Воп. 1. – Спр. 13201.
7. Ученик, Н. Почему во 2-й школе прекратили преподавание белорусского языка / Н. Ученик. – Советская Белоруссия. – 1938. – 27 апр. – С. 3.
8. НАРБ. – Фонд 4п. – Воп. 1. – Спр. 12055.
9. НАРБ. – Фонд 4п. – Воп. 1. – Спр. 12988.
10. НАРБ. – Фонд 4п. – Воп. 1. – Спр. 12318.
11. НАРБ. – Фонд 4п. – Воп. 1. – Спр. 13400.
12. Радзіёслухач. Радзіёперадачы не задавальваюць слухачоў // Літаратура і мастацтва. – 1938. – 6 студз. – С. 4.
13. Півавараў, В. (наркам асветы БССР) Руская мова ў школах БССР / В. Півавараў // Звязда. 1938. – 1 крас. – С. 3.
14. НАРБ. – Фонд 4п. – Воп. 1. – Спр. 12386.
15. Шванков, В. Странная позиция Наркомпроса БССР (о преподавании русского языка в белорусских школах) / В. Шванков // Советская Белоруссия. – 1938. – 16 апр. – С. 3.
16. Обращение актива наркомпроса БССР ко всем учителям, работникам народного образования Белорусской ССР // Советская Белоруссия. – 1939. – 29 янв. – С. 3.
17. НАРБ. – Фонд 4п. – Воп. 1. – Спр. 14686.
18. НАРБ. – Фонд 4п. – Воп. 1. – Спр. 13267.
19. НАРБ. – Фонд 4п. – Воп. 1. – Спр. 12400.
20. Пратакол № 20–21 пасяджэння Савета народных камісараў Беларускай ССР, 1–8 верасня 1938 г. – Мінск, 1938. – 35 с.
21. НАРБ. – Фонд 4П. – Воп. 1. – Спр. 13267.

SUMMARY

In this article the language policy of the BSSR party and state leadership before the World War II is presented. The article is divided into parts, where the policy with reference to Belarusian, Russian, Polish and Yiddish as well as the process of partial reorganization of the Belarusian schools into the Russian ones is analyzed. The article notes that the BSSR authorities did not specify the general direction of language policy and guided by the decisions taken by the USSR party and state leadership.

Паступіў у рэдакцыю 12.12.2012 г.

УДК 94(476):351.741«1920/1924»

Ю.У. Кур'яновіч,

аспірант кафедры гісторыі Беларусі БДПУ

ФАРМІРАВАННЕ АРГАНІЗАЦЫЙНАЙ СТРУКТУРЫ ОРГАНАЎ МІЛІЦЫІ І КРЫМІНАЛЬНАГА ВЫШУКУ БЕЛАРУСІ Ў 1920–1924 гг.

У 1917 г. у выніку рэвалюцыйных пераўтварэнняў на тэрыторыі Беларусі пачаўся працэс станаўлення новых арганізацыйных

форм аховы грамадскага парадку. На змену паліцыі, якая ў Расійскай імперыі ажыццяўляла функцыі аховы грамадскага парадку і барацьбы

са злачыннасцю, прыйшла спачатку народная міліцыя¹, заснаваная Часовым урадам, а потым – Савецкая Рабоча-Сялянская міліцыя Расійскай Сацыялістычнай Федэратыўнай Савецкай Рэспублікі (РСФСР)².

Савецкая міліцыя з самага пачатку будавалася як класавы орган дыктатуры пралетарыяту. У гэтым, як падкрэслівае прафесар А.Ф. Вішнеўскі, «змяшчаецца яе сапраўдная сутнасць, у гэтым яна карэнным чынам адрозніваецца ад буржуазнай паліцыі» [1, с. 42].

28 кастрычніка (10 лістапада) 1917 г. Народны камісарыят унутраных спраў³ (НКУС) Расійскай Савецкай Рэспублікі выдаў пастанову «Аб рабочай міліцыі», якая абвешчала стварэнне міліцыі як выканаўчага органа мясцовых Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Але ў гэтай сціслай пастанове (складалася з трох кароткіх пунктаў) не былі вызначаны канкрэтныя арганізацыйныя формы міліцэйскага апарату. У адпаведнасці з пастановай «Аб рабочай міліцыі» на месцах ствараліся ўзброеныя фарміраванні працоўных і пад іншымі назвамі: «дружына аховы», «атрады парадку» і інш. [1, с. 12]. Найбольш распаўсюджанымі з іх былі атрады Чырвонай гвардыі, якія актыўна выкарыстоўваліся ў барацьбе з так званай унутранай і знешняй контррэвалюцыяй. Напрыклад, з дапамогай 1-га імя Мінскага Савета рэвалюцыйнага палка, што аб'ядноўваў асноўныя сілы Чырвонай гвардыі Мінска, у ноч на 18 снежня 1917 г. быў разогнаны І Усебеларускі з'езд [2, с. 117], які прыняў рашэнне аб стварэнні з ліку сваіх дэпутатаў часовага органа ўлады ў Беларусі ў выглядзе Усебеларускага Савета сялянскіх, рабочых і салдацкіх дэпутатаў і такім чынам выказаўся супраць Аблвыкамзаха⁴ – вышэйшага органа Савецкай улады ў Беларусі на чале з бальшавікамі [2, с. 184].

¹ Днём заснавання беларускай міліцыі лічыцца 4 сакавіка 1917 г. У гэты дзень на пасадку часовага начальніка міліцыі Усерасійскага Земскага Саюза па ахове парадку ў горадзе быў прызначаны служачы Усерасійскага Земскага Саюза Міхаіл Міхайлаў (пад гэтым прозвішчам дзейнічаў бальшавік Міхаіл Фрунзе).

² Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 25 кастрычніка (7 лістапада) 1917 г. на тэрыторыі Расійскай рэспублікі, у склад якой уваходзіла Беларусь (губерні Гродзенская, Мінская, Магілёўская, частка павятаў Віленскай, Віцебскай, Ковенскай і Смаленскай губерняў), Пастановай II Усерасійскага з'езда Саветаў (25–27 кастрычніка 1917 г.) была абвешчана Расійская Савецкая Рэспубліка. У адпаведнасці з першай Канстытуцыяй (1918 г.) атрымала афіцыйную назву – Расійская Сацыялістычная Федэратыўная Савецкая Рэспубліка.

³ Народны камісарыят унутраных спраў быў сярод першых наркаматаў, створаных паводле дэкрэта «Об учреждении Совета Народных Комиссаров», прынятым на II Усерасійскім з'ездзе Саветаў (25–27 кастрычніка 1917 г.).

⁴ Абласны выканаўчы камітэт Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў Заходняй вобласці і фронту (Аблвыкамзах) на чале з бальшавіком М. Рагазінскім (утвораны 26 лістапада 1917 г.). Савет Народных Камісараў Заходняй вобласці і фронту ўзначальваў бальшавік К. Ландар.

Асноўным прававым дакументам, які рэгламентаваў арганізацыю і дзейнасць савецкай міліцыі як штатнага дзяржаўнага органа аховы грамадскага парадку, з'явілася інструкцыя «Аб арганізацыі савецкай рабоча-сялянскай міліцыі», зацверджаная 12 кастрычніка 1918 г. народнымі камісарыятамі ўнутраных спраў і юстыцыі РСФСР. У дадзеным дакуменце класавы характар міліцыі быў не толькі адлюстраваны ў назве міліцыі – «рабоча-сялянская», але і замацаваны ў яе асноўных задачах: «Советская милиция стоит на страже интересов рабочего класса и беднейшего крестьянства. Главной ее обязанностью является охрана революционного порядка и гражданской безопасности» [3, с. 54]. Інструкцыя таксама замацоўвала стварэнне міліцыі на аснове прынцыпу падвойнага падначалення: «Советская Рабоче-Крестьянская милиция является исполнительным органом Рабоче-Крестьянской Центральной власти на местах, состоящей в непосредственном ведении местных советов, и подчиняется общему руководству Народного Комиссариата по внутренним делам» [3, с. 52].

У адпаведнасці з вышэйпададзенымі дакументамі стваралася міліцыя ў Беларусі. Вядомыя беларускія даследчыкі яе гісторыі (А.Ф. Вішнеўскі, К.І. Барвінок) адзначаюць, што ў канцы 1918 г. у Заходняй вобласці⁵ ў асноўным завяршылася фарміраванне рабоча-сялянскай міліцыі [1, с. 28; 3, с. 13]. Але варта заўважыць, што на тэрыторыі Беларусі ў 1917–1920 гг., фактычна з пачатку Першай сусветнай вайны, не сціхалі ваенныя дзеянні (германская інтэрвенцыя 1918 г., польска-савецкая вайна 1919–1920 гг.), якія дапаўняліся даволі масавымі выступленнямі антысавецкай накіраванасці (Веліжскае паўстанне ў лістападзе 1918 г., якое потым ахапіла амаль усю Віцебшчыну, Стракапытаўскае выступленне 1919 г. у Гомелі, Рэчыцы, Слуцкае паўстанне 1920 г.), а таксама дзейнасцю атрадаў генерала С. Булак-Балаховіча, які ў тэлеграме маршалу Пілсудскаму 25 кастрычніка 1920 г. паведаміў: «Сего 25 октября я объединил, согласно выраженной ими просьбе, командованием все белорусские отряды, поставившие себе целью свержение власти большевиков и освобождение самостоятельной Белоруссии» [4].

Пераход да мірнага будаўніцтва са стварэннем паўнаважнай сістэмы бальшавіцкіх органаў улады і кіравання пачаўся толькі

⁵ Адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка ў 1917–1918 гг. Утворана ў чэрвені 1917 г. як часовае аб'яднанне Мінскай, Віленскай і Магілёўскай губерняў (цэнтр – Мінск) з мэтай цэнтралізацыі кіраўніцтва мясцовымі Саветаў. Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. – адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка ў складзе Віленскай, Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губерняў. У 1918 г. у сувязі з акупацыяй большай часткі Беларусі нямецкімі войскамі (люты) цэнтр вобласці перанесены ў Смаленск, у склад Заходняй вобласці ўключана Смаленская губерня. У верасні 1918 г. перайменавана ў Заходнюю камуну.

ў 1920 г. пасля паспяховага наступлення Чырвонай Арміі ў ліпені гэтага года на захад (9 ліпеня ад польскай акупацыі быў вызвалены Ігумен, 11 ліпеня – Мінск, 14 ліпеня – Вільня, 17 ліпеня – Ліда, 19 ліпеня – Гродна, 1 жніўня – Брэст [5, с. 421]). 31 ліпеня 1920 г. Ваенна-рэвалюцыйны камітэт Беларусі (Ваенрэўком)¹ (старшыня – А. Чарвякоў) выдаў «Дэкларацыю аб абвяшчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусі»², адбылося другое абвяшчэнне ССРБ. Рэспубліка аднаўлялася толькі ў складзе дзвюх няпоўных губерняў – Гродзенскай і Мінскай, беларускія раёны Віцебскай, Гомельскай і Смаленскай губерняў заставаліся ў РСФСР [6, с. 111].

Таму, відавочна, што арганізацыя міліцыі ў Беларусі ў 1917–1920 гг. мела няўстойлівы характар і адбывалася на тэрыторыях, часова занятых Чырвонай Арміяй і дзе часова ўсталёўвалася савецкая ўлада. На гэты конт у першай кнізе па гісторыі беларускай міліцыі «Кароткі нарыс гісторыі міліцыі Беларусі (1917–1927)» адзначалася: «Акупацыі (нямецкая і польская. – Ю.К.) служылі тормазам, тым каменем, аб які разбівалася ўся будаўнічая работа, якую трэба было кожны раз пачынаць нанова; практыкі ў рабоце не магло быць, а адсюль – слабасць работы міліцыі, нізкая яе якасць, асабовы склад не на сваім месцы»³ [7, с. 36].

У дадзеным кантэксце таксама ілюстраванай з’яўляецца вытрымка з загада Галоўнага ўпраўлення рабоча-сялянскай міліцыі ССРБ (Галоўміліцыя ССРБ) ад 25 кастрычніка 1920 г. № 3: «Р-К. (Рабоче-Крестьянская. – Ю.К.) Милиция ССРБ чрезвычайно молода в организационном отношении и состоящих из не вполне опытных блюстителей революционного порядка с приближением театра военных действий проявила неимоверную и неизвестную в истории Советской милиции неустойчивость и трусость, что содействовало усилению общей паники и дало возможность темным индивидуам организоваться в шайки и банды, грабить, разрушать народное достояние и нарушить на время устои революционного порядка.

Во время эвакуации в разных уездах Белоруссии многие работники, сотрудники и милиционеры дезертировали, многие скрылись

¹ Ваенна-рэвалюцыйны камітэт ССРБ. Дзейнічаў у жніўні – снежні 1920 г.

² У адпаведнасці з першай Канстытуцыяй, якая была прынята 3 лютага 1919 г. на I Усебеларускім з’ездзе Саветаў, Беларусь абвешчалася рэспублікай Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў і атрымала афіцыйную назву – Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусі (ССРБ) (менавіта спачатку «сацыялістычная», а потым «савецкая»). З 1922 г. яна называлася Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікай (БССР), а з 1936 г. – Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікай.

³ Тут і далей дакументы друкуюцца з захаваннем правапісу арыгінала.

раньшэ, сваімі поступкамі опозорив Раб. Кр. Милицию» [8].

Аналіз архіўных дакументаў (у асноўным сканцэнтраваных у фондзе 35, вопіс 1 (Галоўнага ўпраўлення міліцыі і крымінальнага вышуку НКУС БССР) і фондзе 34, вопіс 1 (НКУС БССР) Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь) дазваляе зрабіць выснову, што арганізацыйна-штатная структура савецкай міліцыі ў Беларусі ўпершыню пачала выбудоўвацца ў 1921 г. У прыватнасці, аб гэтым сведчаць справаздачныя дакументы адносна дзейнасці міліцыі.

Так, у дакладзе ў НКУС⁴ ССРБ (копія ў Галоўміліцыю РСФСР) аб дзейнасці міліцыі Беларусі з 1 лютага па 1 сакавіка 1921 г. адзначалася: «В феврале месяце деятельность Рабоче-Крестьянской милиции Белоруссии как и в предыдущие месяцы, в общем своем масштабе находилась и все еще находится в стадии организации» [9]. А ў падобнай справаздачы за ўвесь 1921 г. (падпісана начальнікам Галоўміліцыі ССРБ Я. Кролем) канстатавалася: «Милиция Белоруссии Республики начала организовываться вслед за освобождением от поляков пределов Республики с июля 1920 года. Фактически милиция организовывалась на местах вслед за приходом Советских войск и партизанских отрядов и граждан вполне стоявших на платформе Советской власти, так что первоначально милиция Белоруссии не имела централизации и руководилась на местах ответственными партийными работниками, которые назначались формирующимся в то время Ревкомом» [10].

Асноўныя арганізацыйныя крокі па цэнтралізацыі міліцэйскага апарату Беларусі былі здзейснены на працягу жніўня-лістапада 1920 г.

13 жніўня 1920 г. кіраўніцтва Мінскай губміліцыі пераймяноўваецца ва Упраўленне рабоча-сялянскай міліцыі рэспублікі як складовая частка НКУС РСФСР, з падпарадкаваннем па службовых пытаннях Галоўміліцыі РСФСР.

У кастрычніку 1920 г., калі Мінская губерня была вызвалена ад польскіх акупацыйных войскаў⁵, распараджэннем Ваенрэўкома Беларусі

⁴ Першапачаткова НКУС Савецкай Беларусі быў створаны ў студзені 1919 г., але ў сакавіку таго ж года ў сувязі з утварэннем Літоўска-Беларускай савецкай рэспублікі (ЛітБел) спыніў дзейнасць, а свае функцыі перадаў аддзелу Упраўлення міліцыі Мінскага губваенрэўкома і Народнаму камісарыяту ўнутраных спраў ЛітБел. НКУС ССРБ у 1920-х гг. займаўся пытаннямі савецкага будаўніцтва, аддзялення царквы ад дзяржавы і школы ад царквы, адміністрацыйна-тэрытарыяльнага ўладкавання, камунальнай гаспадаркі, рэгістрацыі прыватных таварыстваў і саюзаў, ажыццяўляў кіраўніцтва месцамі зняволення, у яго структуру ўваходзіла міліцыя і органы ЗАГС. У снежні 1930 г. НКУС БССР быў ліквідаваны, а яго функцыі перададзены іншым органам улады (ЦВК, Наркамюсту БССР і інш.). У 1934 г. быў утвораны НКУС БССР з новай структурай.

⁵ 12 кастрычніка 1920 г. у г. Рызе быў падпісаны дагавор аб перамір’і і прэлімінарных умовах міру паміж Польшчай

арганізоўваецца Галоўнае ўпраўленне рабоча-сялянскай міліцыі ССРБ пад кіраўніцтвам Станіслава Мертэнса.

30 лістапада 1920 г. быў падпісаны загад № 20 Галоўнага ўпраўлення рабоча-сялянскай міліцыі¹ ССРБ, якім абвешчлася першае палажэнне аб Галоўміліцыі ССРБ [11].

У адпаведнасці з дадзеным дакументам на Галоўміліцыю, як на цэнтральны рэспубліканскі орган, ускладалася агульнае кіраўніцтва: «а) па фарміраванні Міліцыі ў месцах, дзе яе яшчэ не было; б) па паляпшэнні арганізацыі міліцэйскай і баявой падрыхтоўкі ў Міліцыі; в) па выпрацоўцы метадаў і па арганізацыі барацьбы са злачыннасцю; г) па рэвізіі і інспектаванні ўсіх відаў Міліцыі; д) па забеспячэнні супрацоўнікаў Міліцыі ўсімі відамі забеспячэння, рыштунку і абмундзіравання, узбраення і медыцынскай дапамогі» [11].

Галоўміліцыя ССРБ з'яўлялася самастойнай структурнай адзінкай НКУС ССРБ. Начальнік Галоўміліцыі прызначаўся Прэзідыумам ЦВК ССРБ па прадстаўленні калегіі НКУС, а начальнікі аддзелаў Галоўміліцыі прызначаліся і звальняліся НКУС па прадстаўленні начальніка Галоўміліцыі [12].

Структура Галоўміліцыі прадугледжвала арганізацыю наступных аддзелаў: следча-вышуковай міліцыі (Галоўвышук), павятова-гарадской (агульнай) міліцыі, прамысловай міліцыі, інспектарскага, матэрыяльнага і сакратарыята [11].

Непасрэдная барацьба са злачыннасцю (вышук і затрыманне злачынцаў) канцэнтравалася ў адзеле следча-вышуковай міліцыі (Галоўвышук).

Загадам Галоўміліцыі ад 2 снежня 1920 г. № 21 была абвешчана першая аргштатная структура Галоўнага ўпраўлення (аддзелы агульны, інспектарскі, матэрыяльны, Галоўвышук, прамысловай міліцыі, палітадзел і сакратарыят), мінскай гарадской і павятова-гарадской савецкай рабоча-сялянскай міліцыі Беларусі, зацверджаная НКУС ССРБ на пасяджэнні 21 лістапада 1920 г., а таксама тарыфныя стаўкі ўсім працаўнікам міліцыі, зацверджаныя Саветам прафесіянальных саюзаў Беларусі. Штат асабовага саставу Галоўміліцыі быў вызначаны ў 99 чалавек [13].

Штат Галоўвышуку разам з начальнікам складаў 7 чалавек аператыўнага саставу (памочнік начальніка, інспектары і следчыя) і 5 чалавек тэхнічнага персаналу (сакратар, справаводы, канторшчыкі) [13]. Для абслугоўвання сталіцы Беларусі было арганізавана

аддзяленне крымінальнага вышуку пры Мінскай гарміліцыі (гарвышук) са штатам у 66 чалавек (4 – начсаставу, 45 – аператыўнага саставу, 17 – тэхнічных работнікаў) [14]. Акрамя таго, пры кожнай міліцэйскай часці ў Мінску (усяго іх было 5)² арганізоўваліся крымінальна-следчыя сталы ў саставе 5 чалавек (начальнік, следчы, рэгістратар, справавод, канторшчык).

У павеце арганізоўвалася: пры павятовай міліцыі – крымінальнае аддзяленне са штатам у 27 чалавек, гарадскі вышукowy стол пры гарміліцыі ў павятовым горадзе – у саставе 9 чалавек [15]. Ва ўсіх павятовых крымінальных аддзяленнях прадугледжвалася арганізацыя бюро рэгістрацыі злачынцаў. Агульны штат крымінальнага вышуку па рэспубліцы быў устаноўлены ў колькасці 319 чалавек [7, с. 133].

Адметнай рысай арганізацыі і дзейнасці міліцыі сталася яе ваенізацыя – арганізацыя міліцыі паводле прынцыпу Чырвонай Арміі і звязанне ўзброеных сіл міліцыі ў вайсковыя часці. Ваенізацыя была прадугледжана Палажэннем аб Рабоча-Сялянскай міліцыі, зацверджаным пастановай УЦВК і СНК РСФСР ад 10 чэрвеня 1920 г., і выдадзенай Інструкцыяй Галоўнага ўпраўлення міліцыі пры СНК РСФСР ад 15 жніўня 1930 г. «О проведении в жизнь организации милиции на основах Красной Армии» [16, с. 27].

У першую чаргу гэта было выклікана складаным унутрыпалітычным становішчам, якое характарызавалася даволі высокім напачатку 1920-х гг. узроўнем бандытызму ў РСФСР, а таксама ў Беларусі і Украіне. Барацьба з бандытызмам з'яўлялася адным з галоўных кірункаў аператыўна-службовай дзейнасці міліцыі і крымінальнага вышуку ў першай палове 1920-х гг. Але варта падкрэсліць, што ў савецкай гістарыяграфіі, а таксама ў данясеннях, рапартах і зводках ЧК (Надзвычайнай камісіі) гэтым тэрмінам называліся як праявы выключна крымінальнага характару, так і розныя антысавецкія выступленні.

Для ўзмацнення барацьбы з бандытызмам у канцы 1920 г. была сфарміравана Асобная міліцэйская брыгада ССРБ, у састаў якой уваходзіла 6 трохротных батальёнаў. Яе падраздзяленні дыслакаваліся ў наступных гарадах: 1-ы і 2-і батальёны, сфарміраваныя з асабовага саставу мінскай гарадской і павятовай міліцыі, месціліся ў г. Мінску; 3-ці батальён (Бабруйская міліцыя) – у Бабруйску; 4-ы батальён (Слуцкая міліцыя) – у Слуцку; 5-ы батальён (Барысаўская і Ігуменская міліцыя) – у Барысаве і 6-ы батальён (Мазырская міліцыя) – у Мазыры [17,

¹ РСФСР. 15–17 кастрычніка адбылася акупацыя г. Мінска польскімі войскамі. Ваенныя дзеянні на савецка-польскім фронце поўнасю спыніліся толькі 18 кастрычніка.

² Галоўміліцыя з 2 верасня 1920 г. знаходзілася ў падпарадкаванні Камісарыята ўнутраных спраў Ваенрэўкома Беларусі, які з 17 снежня 1920 г. па рашэнні II Усебеларускага з'езда Саветаў быў пераўтвораны ў Народны камісарыят унутраных спраў ССРБ.

² У 1921 г. Мінск быў падзелены на 5 міліцэйскіх частак з наступным месцазнаходжаннем: I частка – в. Юр'еўская, д. 1; II – в. Аляксандраўская, д. 7; III – в. Даўгабродская, д. 3; IV – рог Міхайлаўскай і Петраградскай, д. 5/8; V – в. Глухая, д. 2. Упраўленне Мінскай гарадской міліцыі знаходзілася на рагу вул. Падгорнай і Серпухоўскай // Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. – Фонд 35. – Воп. 1. – Спр. 225. – л. 20.

с. 51]. Для выканання найбольш важных задач па барацьбе з бандытызмам быў сфарміраваны Атрад асобага прызначэння ў саставе пяхотнай роты, кавалерыйскага і кулямётнага ўзводаў. Атрад месціўся ў Мінску і знаходзіўся ў непасрэдным падпарадкаванні камандавання Асобнай міліцэйскай брыгады.

У цыркулярным лісце, адрасаваным усім беларускім камуністам і падпісаным сакратаром ЦБ КП(б)Б В. Кнорыным, адзначалася: «Окончательная ликвидация (бандитизма. – Ю.К.) ложится главным образом на соответственным образом профильтрованную и усиленную 40 полротами из центра Белорусскую Рабоче-Крестьянскую Милицию и отряды Особого назначения» [18].

На 1921 г. штатная колькасць усёй міліцыі ССРБ планавалася ў 1836 працаўнікоў [19], а на 1922 г. – у 3026 [20]. Заўважым, што тэрыторыя Беларусі пасля Рыжскага мірнага дагавору 1921 г. да першага ўзбуйнення (1924 г.) складалася з 6 паведаў (Бабруйскага, Барысаўскага, Ігуменскага (з 1923 г. – Чэрвеньскага), Мазырскага, Мінскага і Слуцкага) з насельніцтвам 1,6 млн чалавек¹. Міліцыя Савецкай Беларусі ў 1920-я гг. камплектавалася «пераважна за кошт рабочых і сялян» [21].

Як сведчаць архіўныя дакументы, тагачасныя заканадаўчыя акты, далейшыя змены ў арганізацыі і дзейнасці міліцыі Беларусі вызначаліся тым становішчам, якое складалася ў рэспубліцы.

Пераход да мірнага будаўніцтва і на рэйкі новай эканамічнай палітыкі (НЭП), адметнымі рысамі якой сталі увядзены харчпадатку, свабода гандлю, развіццё сельскагаспадарчай кааперацыі і дробнай прыватнай уласнасці, скарачэнне адміністрацыйна-кіраўнічых выдаткаў – паставіў і новыя задачы перад міліцыяй. Міліцыя павінна была садзейнічаць агентам Наркамхарча (Народнага камісарыята харчавання) у зборы падаткаў, рэгістраваць гандлёвыя прадпрыемствы і патэнты, весці барацьбу з самаганаварэннем (таемным броварствам), а таксама змагацца са злачыннасцю. У гады НЭПа адбыўся рост злачынстваў, накіраваных супраць фінансавай і эканамічнай асновы савецкай дзяржавы. У выніку аб'ём працы міліцыі, у прыватнасці, крымінальнага вышуку, не скараціўся, а значна павялічыўся. Узнікла патрэба ў аб'яднанні сіл і сродкаў крымінальна-вышуковых апаратаў. Выйсцё з гэтага становішча ў той час бачылася ва ўзмацненні цэнтралізаваных пачаткаў у кіраўніцтве крымінальна-вышуковых устаноў [1, с. 73]. З мэтай ўзмацнення барацьбы са злачыннасцю ў 1922 г., згодна з загадам НКУС БССР, крими-

нальны вышук вывелі з падпарадкавання міліцыі. У цэнтры было створана Упраўленне крымінальнага вышуку, непасрэдна падначаленае наркаму ўнутраных спраў. Такім чынам, у БССР у структуры НКУС пачалі існаваць дзве самастойныя адміністрацыйныя адзінкі – Упраўленне міліцыі і Упраўленне крымінальнага вышуку.

Выконваючы рашэнні XII з'езда РКП(б) па скарачэнні штатаў дзяржаўнага апарату, трэцяя сесія ЦВК БССР IV склікання (ліпень 1923 г.) прыняла пастанову па скасаванні аддзелаў выканкамаў, якія ажыццяўлялі нагляд за работай міліцыі, крымінальнага вышуку і месца зняволення, іх функцыі канцэнтраваліся ва ўпраўленнях міліцыі, якія рабіліся самастойнымі аддзелаў выканкамаў [1, с. 75].

У гады НЭПа адбываюцца змены ў арганізацыйнай структуры міліцыі Беларусі. У ліпені 1921 г. Асобная міліцэйская брыгада ССРБ была ліквідавана, а Атрад асобага прызначэння перафарміраваўся ў Рэзерв 1-га разраду пры Галоў-міліцыі ССРБ. Структура Галоў-міліцыі ССРБ выглядала наступным чынам: а) агульная канцылярыя; б) адміністрацыйна-стражы аддзел; в) аддзел крымінальнага вышуку; г) матэрыяльны аддзел; д) палітсакратарыят [7, с. 49].

Паветы ў міліцэйскім плане падзяляліся на раёны (1-ы, 2-ы і г. д.), якія аб'ядноўвалі пэўныя воласці. Кіруючым органам міліцыі ў гэтых раёнах была раённая управа міліцыі. Напрыклад, у 1923 г. Слуцкая павятовая міліцыя падзялялася на 4 раёны з наступным месцазнаходжаннем: управа павятовай міліцыі – г. Слуцк, 1-ы раён – м. Пагост (воласці Забалоцкая, Пагосцкая, Старобінская, Царэўская), 2-ы – м. Вызна (воласці Вызнянская, Кіевіцкая, Чапліцкая), 3-ы – м. Капыль (воласці Капыльская, Пацейкаўская, Целядовіцкая, Цімкавіцкая), 4-ы – м. Грозава (воласці Грозаўская, Грэская, Ленінская, Пукаўская, Слуцкая (цэнтр – в. Лучнікі)) [22]. Арганізацыйная структура павятовых (гарадскіх) міліцый Беларусі мела наступны выгляд: 1) канцылярыя ўправы міліцыі, 2) адміністрацыйна-стражы аддзяленне, 3) аддзяленне крымінальнага вышуку, 4) матэрыяльнае аддзяленне, 5) ардом (арыштны дом), 6) адрасны стол, 7) каравульная каманда, 8) рэзерв [7, с. 49]. У 1922 г. у структурным дачыненні міліцыя Беларусі дзялілася на Галоўнае ўпраўленне міліцыі НКУС ССРБ, мінскую гарадскую і шэсць органаў павятова-гарадской міліцыі з рэзервамі [1, с. 73].

У сакавіку 1924 г. у выніку вяртання ўсходнебеларускіх тэрыторый са складу РСФСР – так званага 1-га ўзбуйнення БССР – у яе склад увайшлі паветы Віцебскай, Гомельскай і Смаленскай губерняў, у якіх пераважала беларускае насельніцтва. Тэрыторыя БССР у выніку першага ўзбуйнення павялічылася больш чым у 2 разы (110 584 км²), а насельніцтва – да 4,2 млн чалавек, 70,4 % якога складалі беларусы [23].

¹ Даняны з кнігі: Вішнеўскі, А.Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: вучэб. дапам. / А.Ф. Вішнеўскі – Мінск: 2003. – С. 190.

17 ліпеня 1924 г. на тэрыторыі БССР было скасавана старое і прынята новае адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне – акругі (усяго створана 10) з дзяленнем на раёны (100) [24]. У адпаведнасці з гэтым былі створаны і наступныя акруговыя міліцыі: Аршанская, Бабруйская, Барысаўская, Віцебская, Калінінская, Магілёўская, Мазырская, Мінская, Полацкая, Слуцкая. Цэнтральнай установай міліцыі з'яўлялася Упраўленне міліцыі і крымінальнага вышуку НКУС БССР, якое ўтварылася пасля аб'яднання ў сакавіку 1924 г. Упраўлення крымінальнага вышуку з Упраўленнем міліцыі.

Паводле Палажэння аб НКУС БССР (1924 г.), на міліцыю і крымінальны вышук ускладалася «правядзенне ў жыццё мерапрыемстваў, якія вынікаюць з функцый, ускладзеных на НКУС; падтрыманне парадку і спакою ў краіне і забеспячэнне правядзення ў жыццё пастаноў і распараджэнняў цэнтральнай і мясцовай улады; садзейнічанне органам усіх ведамстваў пры правядзенні апошнімі ў жыццё ўскладзеных на іх заданняў; агульнае кіраўніцтва дзейнасцю ўсёй міліцыі і крымінальнага вышуку; распрацоўка палажэнняў і інструкцый па рабоце органаў міліцыі і крымінальнага вышуку, распрацоўка пытанняў па спецыяльнай падрыхтоўцы і службы ў органах міліцыі і крымінальнага вышуку, а таксама распрацоўка праектаў законапалажэнняў і інструкцый, якія рэгулююць навучанне, быт і праходжанне службы асабовага саставу міліцыі» [25].

Такім чынам, у Беларусі фарміраванне штатнай цэнтралізаванай структуры савецкай міліцыі пачалося з 1921 г., а развіццё органаў міліцыі вызначалася палітычным і сацыяльна-эканамічным становішчам, якое складалася на тэрыторыі краіны.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Вишневский, А.Ф. Организация и деятельность милиции Беларуси. 1917–1940 гг.: историко-правовые аспекты / А.Ф. Вишневский. – Минск: Тесей, 2000. – 224 с.
2. Хохлов, А.Г. Красная гвардия Белоруссии (март 1917 – март 1918 гг.) / А.Г. Хохлов. – Минск: Наука и техника, 1965.
3. Милиция Беларуси. Документы и материалы (1917–2007) / сост. К.И. Барвинок [и др.]; под ред. К.И. Барвинка, А.Ф. Вишневого. – Минск: Акад. МВД Респ. Беларусь, 2007. – 352 с.
4. Программа русской добровольческой армии. Бюллетень белорусского политического комитета при армии Булак-Балаховича «Звэстун» № 1 за 1920 г. // Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НА РБ). – Фонд 60п. – Воп. 3. – Спр. 767. – Л. 2.
5. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст. У 2 кн. Кн. 1 / А.А. Каваленя [і інш.]; рэдкал.: А.А. Каваленя [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – 584 с.
6. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2000–2007. – Т. 5: Беларусь у 1917–1945 гг. / А. Вабішчэвіч [і інш.]. – 2007. – 613 с.
7. Кароткі нарыс гісторыі міліцыі Беларусі. 1917 – 1927 / І. Крэйнін [і інш.]; пад агул. рэд. А. Сташэўскага. – Менск, 1927.
8. Телеграмма В.И. Ленина о мобилизации сил на борьбу за восстановление сельского хозяйства; телеграмма В.М. Молотова об организации местных комиссий по улучшению быта рабочих. Сборник приказов XVI армии за 1920 год. Переписка с ЦК РКП(б), партийными и советскими организациями, органами милиции по вопросам борьбы с бандитизмом, о мобилиза-

- ции сил на борьбу с Врангелем, о проведении подрывов, восстановлении сельского хозяйства. Приказы по отряду особого назначения Минской области. 12 октября 1920 г. – 3 июня 1921 г. // НА РБ. – Фонд 4п. – Воп. 1. – Спр. 305. – Л. 33.
9. Доклады начальников отделов Главмилиции БССР о работе за декабрь 1920 г. – сентябрь 1921 г. // НА РБ. – Фонд 35. – Воп. 1. – Спр. 16. – Л. 39.
 10. Отчеты и доклады о деятельности Главмилиции и Мингормилиции, Центрсоюза, сельхоз и промысловой кооперации, комиссии по ликвидации последствий голода. Объяснительные записки о доходах и расходах, сметы и др. Январь 1922 г. – март 1923 г. // НА РБ. – Фонд 4п. – Воп. 1. – Спр. 927. – Л. 14.
 11. Проект положения о промышленной милиции, приказы и штатные расписания Главмилиции БССР и Минской городской милиции. 9 августа – 13 декабря 1920 г. // НА РБ. – Фонд 35. – Воп. 1. – Спр. 33. – Л. 13.
 12. Проект положения о промышленной милиции, приказы и штатные расписания Главмилиции БССР и Минской городской милиции. 9 августа – 13 декабря 1920 г. // НА РБ. – Фонд 35. – Воп. 1. – Спр. 33. – Л. 13 зв.
 13. Приказы Главмилиции БССР, штатные расписания Главмилиции БССР, Минской городской и уездной милиции. 25 октября – 31 декабря 1920 г. // НА РБ. – Фонд 35. – Воп. 1. – Спр. 24. – Л. 63, 63 зв.
 14. Приказы Главмилиции БССР, штатные расписания Главмилиции БССР, Минской городской и уездной милиции. 25 октября – 31 декабря 1920 г. // НА РБ. – Фонд 35. – Воп. 1. – Спр. 24. – Л. 64 зв.
 15. Приказы Главмилиции БССР, штатные расписания Главмилиции БССР, Минской городской и уездной милиции. 25 октября – 31 декабря 1920 г. // НА РБ. – Фонд 35. – Воп. 1. – Спр. 24. – Л. 65 зв.
 16. Еропкин, М.И. Развитие органов милиции в Советском государстве / М.И. Еропкин. – М.: Высш. шк. милиции МООП РСФСР, 1967.
 17. История милиции Белорусской ССР (1917–1967 гг.). Краткий очерк / М-во охраны обществ. порядка Белорусской ССР; А.Ф. Атрошенко [и др.]. – Минск, 1967.
 18. Переписка с ЦК РКП(б) и ЧК Белоруссии по вопросам борьбы с бандитизмом. Протоколы заседаний Контрольной комиссии КП(б)Б. Список уполномоченных по борьбе с бандитизмом по Бобруйскому уезду. 29 мая 1921 г. – 3 сентября 1921 г. // НА РБ. – Фонд 4п. – Воп. 1. – Спр. 665. – Л. 86.
 19. Циркуляры и инструкции НКВД БССР, протоколы заседаний коллегии НКВД БССР, и межведомственных совещаний по установлению волисполкомов, штаты НКВД и волисполкомов БССР. 2 сентября 1921 г. – 1 декабря 1921 г. // НА РБ. – Фонд 34. – Воп. 1. – Спр. 242. – Л. 24.
 20. Штатные расписания и сметы расходов Главмилиции БССР, уездных и городских милиций, списки сотрудников политбюро Игуменской уездной милиции. Смета расходов на содержание аппарата уездных милиций Минской губ. на 1-ое полугодие 1919 г. Список уездов и волостей Минской губ., 1920 г. 24 августа 1920 г. – 20 сентября 1921 г. // НА РБ. – Фонд 35. – Воп. 1. – Спр. 44. – Л. 139.
 21. Протоколы заседаний партийной комиссии о порядке убоя скота и торговли мясом; проект постановления о контрольных цифрах по 2-му займу индустриализации, переписка с ЦК ВКП(б) и окружкомми КП(б)Б о подборе работника радиовещания, о ходе посевной компании, о формировании заказов на оборудование спичечных фабрик и другие. Февраль 1928 г. – декабрь 1929 г. // НА РБ. – Фонд 4п. – Воп. 1. – Спр. 3711. – Л. 176.
 22. Сведения помощников прокуроров уездов о работе за январь – октябрь 1923 г., отчетная ведомость о движении дел по отделу прокуратуры Наркомюста БССР с 1 января по 15 ноября 1923 г., сведения о дислокации органов милиции БССР, список расположения камер народных судей по уездам. 6 января – 15 ноября 1923 г. // НА РБ. – Фонд 750. – Воп. 1. – Спр. 30. – Л. 29.
 23. Узбуйненне БССР // Вікіпедыя [Электронны рэсурс]. – 2012. – Рэжым доступу: <<http://jivebelarus.net/for-pupils-and-students/materials-for-the-exam-on-the-history-of-belarus/belarusization-20-ies-achievements-and-failures.html>> <http://be.wikipedia.org/wiki/Узбуйненне_БССР>. – Дата доступу: 18.11.2012.
 24. Административно-территориальное деление Беларуси // Архивы Беларуси [Электронны рэсурс]. – 2012. – Рэжым доступу: <<http://jivebelarus.net/for-pupils-and-students/materials-for-the-exam-on-the-history-of-belarus/belarusization-20-ies-achievements-and-failures.html>> <<http://archives.gov.by/index.php?id=989746>>. – Дата доступу: 17.11.2012.
 25. Положение о Народном Комиссариате Внутренних Дел БССР. // Собр. узакон. и распоряж. раб.-крест. правительства БССР. – 1924 г. – № 25 – 26. – Ст. 221.

SUMMARY

The following article highlights the Belarusian militia formation process in 1920 – 1924. The author notices that from the very beginning the Soviet militia was made up as a «dictatorship of the proletariat» body. According to those days reports in 1920 – 1924 Belarusian militia was staffed mostly with «workers and peasants». The article also touches upon the subject of the Belarusian

militia legal foundation. The author proves the fact, that in the early times of the militia formation it was not regular and worked only on the territories taken by the Red Army, where the Soviet power was temporally established. The first militia management and staffing structure is given in the following article.

Паступіў у рэдакцыю 22.11.2012 г.

УДК 930(476)«1941/1942»

А.А. Крыварот,

кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры паліталогіі і права БДПУ

БАРАЦЬБА ПАРТЫЗАН З КАРНЫМІ АКЦЫЯМІ ГЕРМАНСКІХ АКУПАНТАЎ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў 1941 – ПАЧАТКУ 1942 г.: ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПЫТАННЯ

Партызанскі рух на тэрыторыі Беларусі супраць германскіх войск пачаў разгорвацца з першых дзён акупацыі і развіваўся ў цяжкіх умовах насаджэння жорсткага фашысцкага рэжыму. Яго распарадак прадугледжваў тэрор, гвалт, рабаванне і разбурэнне, бязлітаснае падаўленне любых форм супраціўлення праз правядзенне рэгулярных карных акцый.

У артыкуле *пастаўлена мэта*: выявіць ступень асвятлення ў гістарыяграфіі барацьбы партызанскіх сіл з карнымі экспедыцыямі гітлераўскіх захопнікаў на тэрыторыі Беларусі ў пачатковы перыяд Вялікай Айчыннай вайны. Аўтарам былі даследаваны матэрыялы па гісторыі партызанскага руху на тэрыторыі Беларусі, змешчаныя ў фундаментальных і калектыўных выданнях, манаграфіях, энцыклапедыях і даведніках.

Сярод прац, у якіх пададзена інфармацыя аб змаганні партызан з карнікамі ў 1941 – пачатку 1942 г., неабходна выплываюць першы том кнігі «Всенародная партизанская война в Белоруссии против фашистских захватчиков», што падрыхтаваны групай аўтараў, у асноўным супрацоўнікамі КДБ, з шырокім выкарыстаннем архіўных дакументаў. Тут у храналагічнай паслядоўнасці выкладзены матэрыялы, які датычыць партызанскага руху ў Беларусі ад пачатку вайны і да вясны 1942 г. Намі падлічана, што ў кнізе ёсць кароткія звесткі аб 23 баях, праведзеных партызанамі супраць карнікаў у згаданы перыяд на тэрыторыі пяці ўсходніх абласцей Беларусі (паводле тагачаснага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу). Для даследавання праблемы ўяўляе цікавасць 2-я глава першага тома, дзе ў межах апісання баявых дзеянняў партызан змешчаны невялікія паведамленні аб 20 баях з карнікамі, палова з якіх адбылася на тэрыторыі Мінскай вобласці. Найбольш фактаў прадстаўлена па партызанскім атрадзе пад камандаваннем М.П. Пакроўскага,

які правёў пяць баёў з акупантамі на тэрыторыі Міншчыны ў перыяд з лістапада 1941 г. і да сакавіка 1942 г. У кароткіх звестках аб баях паведамляецца ў асноўным пра страты ў жывой сіле падраздзяленняў карнікаў, якія панеслі яны ў баях з партызанскімі атрадамі і групамі. Выключэнне складае інфармацыя аб атрадах І.А. Яраша, Ц.Я. Ермаковіча, М.П. Шмырова, дзе паказаны наступствы баёў з пераўзыходзячымі сіламі акупантаў для саміх партызанскіх падраздзяленняў. У звестках аб некаторых баях адсутнічаюць дакладныя даныя аб часе і месцы іх правядзення, аб назве партызанскіх атрадаў (груп) і прозвішчах іх камандзіраў. У кнізе толькі ў агульным плане акрэслены тактычныя прыёмы, якія выкарыстоўвалі партызаны ў баях з карнікамі. Для даследавання праблемы карысным з'яўляецца змешчаны ў выданні матэрыялы аб парадку фарміравання гітлераўскім камандаваннем механізма правядзення карных акцый на тэрыторыі Беларусі ў пачатковы перыяд вайны [18, с. 94, 96–100, 129–130, 134, 144, 154, 158–159, 162, 180, 186, 191, 195, 203, 208, 217–219, 223, 254, 259, 315, 357].

Барацьба партызанскіх фарміраванняў супраць карнікаў у пачатковы перыяд Вялікай Айчыннай вайны ў пэўнай ступені паказана ў манаграфіях па гісторыі партызанскага руху, выдадзеных у 50–60-я гг. XX ст. У кнізе Р.Т. Аблавай «Это было в Белоруссии» (1957 г.) пэўную цікавасць уяўляе інфармацыя аб тым, што ўжо ў верасні 1941 г. гітлераўскае камандаванне стварыла пры 221-й ахоўнай дывізіі спецыяльны батальён для правядзення карных акцый супраць партызан, якія дзейнічалі ў раёне Крычава. У манаграфіі П.П. Ліпілы «КПБ – организатор и руководитель партизанского движения в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны» (1959 г.) змешчана некалькі важных высноў агульнага характару, якія суадносяцца з тэмай даследавання. Адзначаецца,

што фарміраванне першых партызанскіх атрадаў і іх баявая дзейнасць адбывалася ва ўмовах бесперапыннага пераследу з боку буйных карных сіл гітлераўскіх захопнікаў. Згадваецца, што зімой 1941/1942 г. многія падраздзяленні народных месціцаў, знясіленыя цяжкімі баямі з карнікамі, не маючы пастаянных баз, магчымасцей папаўнення сваіх запасаў боепрыпасаў, зброяй, харчамі, адзеннем, медыкаментамі, слаба звязаныя з насельніцтвам, распадаліся на дробныя групы, якія затым пераходзілі ў падполле ці накіроўваліся ў бок лініі фронту. На жаль, аўтар пацвярджае гэта толькі на прыкладзе атрада М.П. Шмырова, вымушанага прымяняць у пачатку зімы 1941/1942 г. ва ўмовах пераследу з боку двух батальёнаў карнікаў тактыку расчляннення сіл партызанскага падраздзялення, каб лягчэй было адарвацца ад акупантаў. У працах В.П. Раманоўскага ў межах даследавання сутнасці фашысцкага акупацыйнага рэжыму на тэрыторыі Беларусі прыводзяцца асобныя звесткі аб барацьбе партызан супраць карных акцый гітлераўцаў у пачатковы перыяд вайны. Так, у манаграфіі «Саўдзельнікі ў злачынствах» (1964 г.) аўтар адзначыў баявыя поспехі ў змаганні супраць гітлераўскіх захопнікаў 208-га партызанскага атрада, які зімой 1941/1942 г. змог адбіць усе карныя экспедыцыі акупантаў. У кнізе «Супраць фальсіфікацыі гісторыі савецкага партызанскага руху» (1962 г.) паказаны некаторыя тактычныя прыёмы, прымененыя партызанамі падчас правядзення гітлераўцамі карнай экспедыцыі «Прыпяцкія балоты» на тэрыторыі Палескай і Пінскай абласцей [1, с. 24; 10, с. 38, 41–42, 47; 14, с. 129; 15, с. 37–38].

Для даследавання праблемы значную цікавасць уяўляюць архіўныя дакументы і матэрыялы, уключаныя ў першы том «Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–июль 1944)». Пры аналізе выдання выяўлена 17 дакументаў (дакладныя запіскі, дзёнікі, загады, справаздачы, даведкі) са звесткамі аб баях першых партызанскіх атрадаў і груп з карнымі экспедыцыямі на тэрыторыі Віцебскай, Гомельскай, Магілёўскай, Мінскай, Палескай і Пінскай абласцей з верасня 1941 г. і да пачатку сакавіка 1942 г. Да 40 працэнтаў такіх дакументаў і матэрыялаў адносіцца да Мінскай вобласці. Звесткі з аб баях з карнікамі атрадаў А.Д. Сяргеева, Д.І. Самсонава, А.І. Далідовіча, групы Е.Т. Хаўкіна раней у гістарыяграфіі не выкарыстоўваліся. Вартасць апублікаваных дакументаў з фрагментамі змагання партызан з карнымі акцыямі ў тым, што амаль усе яны былі складзены ў канцы 1941 г. і на працягу 1942 г. на акупаванай тэрыторыі Беларусі [6, с. 122–123, 128–129, 132, 145, 150, 243; 277–279, 305–306, 313, 350, 355, 482–483, 496–497, 508, 542, 544].

Невялікі па аб'ёме фрагментарны матэрыял аб барацьбе партызанскіх падраздзяленняў супраць карных акцый германскіх войск на тэрыторыі Беларусі ў пачатковы перыяд вайны сустракаецца ў фундаментальных выданнях 70–80-х гг. XX ст. У прадстаўленых фактах каштоўнасць уяўляе найперш інфармацыя аб месцы і часе баёў з карнікамі, аб тактычных прыёмах і ступені напружанасці баявых дзеянняў. У раздзеле «Баявая дзейнасць партызан і падпольшчыкаў» IV тома «Гісторыі Беларускай ССР» (1975 г.) са спасылкай на архіўныя дакументы паведамляецца аб жорсткіх баях тураўскіх, лельчыцкіх і столінскіх партызан супраць карнікаў каля вёсак Копішча і Баравое Лельчыцкага раёна. У раздзеле «Создание отрядов и групп» першага тома выдання «Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны» ўказана, што атрад М.П. Шмырова з надыходам зімы 1941/1942 г. з прычыны пастаянных баёў з карнікамі быў вымушаны падзяліцца на невялікія групы, адна з якіх у снежні 1941 г. у няроўным баі была разгромлена акупантамі.

У паведамленні аб Багушэўскім атрадзе згадана, што ў лістападзе 1941 г., адбіваючыся ад пераследу буйных сіл карнікаў, партызаны выйшлі ў Смаленскую вобласць. У раздзеле «Партизанские удары по врагу» згадваецца аб жорсткіх баях партызан з карнікамі ў другой палове жніўня 1941 г. на поўдні і поўначы ад Мінска, а таксама ў раёне, абмежаваным з захаду ракой Беразіной, а з усходу – дарогай Барысаў – Лепель. Тут пералічаны злучэнні, часці і падраздзяленні, якія былі кінуты гітлераўскім камандаваннем летам – восенню 1941 г. для правядзення карных экспедыцый супраць партызан і насельніцтва на тэрыторыі Беларусі. У трэцім томе згаданага выдання ў раздзеле пра баявую садружнасць партызан брацкіх рэспублік ёсць інфармацыя аб Чэрыкаўскім атрадзе і групе П.А. Федарэнкі, што ў пачатку зімы 1941/1942 г. з-за пераследу з боку карнікаў перамясціліся ў бранскія лясы і атрымалі там прытулак і дапамогу ад мясцовых партызан. У звестках аб атрадзе М.П. Шмырова паведамляецца, што ў першую ваенную зіму, дзякуючы смаленскім партызанам, ён змог адарвацца ад пераследу гітлераўскіх акупантаў [4, с. 110, 116, 151–152; 5, с. 344–345; 7, с. 198].

У калектыўных працах «Витебское подполье» (1974 г.), «Без линии фронта» (1979 г.) барацьба партызан з карнымі экспедыцыямі ў 1941 – пачатку 1942 г. паказваецца толькі ў межах акупаванай тэрыторыі Віцебскай вобласці. У выданні «Витебское подполье» новай з'яўляецца інфармацыя пра бой з карнікамі ў раёне вёскі Ваяводкі адной з падпольных груп Віцебска (кіраўнік М.А. Купалаў), якая выходзіла з горада для стварэння партызанскага

атрада. У кнізе «Без линии фронта» пададзены прыклады тактычных прыёмаў, якія выкарыстоўвалі атрады М.П. Шмырова, імя В.П. Чкалава, Багушэўскага, Мехаўскага і Бешанковіцкага раёнаў падчас змагання з карнымі акцыямі праціўніка на поўначы і ўсходзе Віцебскай вобласці на працягу верасня – снежня 1941 г. Акрамя таго, аўтары прасачылі лёс гэтых атрадаў пасля таго, як яны па тых ці іншых прычынах не мелі магчымасцей працягваць барацьбу з акупантамі ў месцы сваёй дыслакацыі [9, с. 21–23, 28, 40–41; 13, с. 39].

Рознапланавы матэрыял аб змаганні партызанскіх сіл з карнікамі ў пачатковы перыяд вайны ўтрымліваецца ў манаграфіі А.Ф. Хацкевіча і Р.Р. Кручка «Становление партизанского движения в Белоруссии и дружба народов СССР» (1980 г.). Па-першае, у кнізе прыведзены звесткі аб гераічнай барацьбе партызан супраць карных акцый гітлераўцаў у паўднёвых і паўднёва-ўсходніх раёнах Беларусі ў верасні – кастрычніку 1941 г. Паказаны партызанскія атрады, якія ў выніку вялікіх страт у асабовым складзе пасля цяжкіх баёў з пераўзыходзячымі сіламі карнікаў былі вымушаны зусім спыніць сваю дзейнасць або падзяліліся на групы і перайшлі на нелегальнае становішча ці накіраваліся на ўсход для выхаду ў савецкі тыл. Што датычыцца інфармацыі па іншых рэгіёнах Беларусі, то вядома толькі пра атрады М.П. Шмырова і Багушэўскі, якія з прычыны пераследу карнікаў перамясціліся ў Смаленскую вобласць. Па-другое, у працы змешчаны ўзятыя з архіўных дакументаў фрагменты аб карнай экспедыцыі «Прыпяцкія балоты». У адным з іх указана, што некаторыя партызанскія атрады ў раёне Любані, Старобіна, Даманавіч, Парыч, Петрыкава, Капаткевічаў, возера Чырвонае на працягу дзвюх гадзін вытрымлівалі баі з рэгулярнымі нямецкімі часцямі. У якасці прыкладу названы бой 29 жніўня 1941 г. у раёне Даманавіч, калі партызаны аказалі карнікам моцнае агнявое супраціўленне, а затым падзяліліся на невялікія групы і сышлі на паўднёвы ўсход. Акрамя таго, у манаграфіі ёсць інфармацыя, што адначасова з карнай экспедыцыяй «Прыпяцкія балоты» гітлераўцы правялі акцыі ў партызанскіх раёнах Брэсцкай, Баранавіцкай, Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай і іншых абласцей. Па-трэцяе, у кнізе ўказана, якія сілы праціўніка па стане на 1 верасня 1941 г. былі размешчаны ў Беларусі для аховы гітлераўскіх камунікацый, ліквідацыі партызанскага руху і масавага знішчэння насельніцтва [17, с. 71–74, 156, 235, 237, 242].

У манаграфіі Я.С. Паўлава «В суровом сорок первом» (1985 г.) змешчана інфармацыя па Пінскай вобласці, дзе акупанты здзейснілі серыю карных акцый супраць партызан і насельніцтва. Аўтар адзначае, што з прычыны перавагі ворага ў жывой сіле і ўзбраенні, а таксама з-за

недахопу ў народных месцаў баявога вопыту, шмат якія падпольныя партыйныя органы і падраздзяленні партызан былі знішчаны, рассяяны ці выцеснены за лінію фронту. Пры гэтым аўтар спасылалася на ўжо вядомыя звесткі аб трагічным лёсе Столінскага атрада, калі ў няроўным баі з карнікамі ў канцы верасня 1941 г. загінула частка партызан падраздзялення, у тым ліку сакратар падпольнага Пінскага абкама КП(б)Б П.Г. Шапавалаў, а ўцалелыя накіраваліся ў бок лініі фронту [11, с. 168].

Важнае значэнне для даследавання гісторыі партызанскіх атрадаў, якія змагаліся з карнікамі ў 1941–пачатку 1942 г., маюць кароткія арганізацыйныя і баявыя характарыстыкі аб гэтых падраздзяленнях у энцыклапедычных і даведчаных выданнях. Першым такім выданнем стаў восьмы том Беларускай савецкай энцыклапедыі (1975 г.). У ім змешчана 17 артыкулаў аб партызанскіх брыгадах і асобных партызанскіх атрадах, у якіх сустракаюцца паведамленні аб удзеле падраздзяленняў (па Віцебскай вобласці – 3, па Магілёўскай – 4, па Пінскай – 4, па Палескай – 6) у барацьбе з карнікамі ў пачатковы перыяд вайны. Акрамя звестак аб часе стварэння атрадаў, іх камандным складзе і баявой дзейнасці, у артыкулах утрымліваецца інфармацыя аб тым, якім чынам баі з пераўзыходзячымі сіламі карнікаў паўплывалі на далейшы лёс гэтых падраздзяленняў. З артыкулаў аб брыгадах і асобных падраздзяленнях, змешчаных у кнізе «Партизанские формирования Белоруссии в годы Великой Отечественной войны» (1983 г.), вынікае, што ў барацьбе з карнымі экспедыцыямі германскіх войск у 1941–пачатку 1942 г. прымалі ўдзел 29 партызанскіх атрадаў і груп з Віцебскай, Гомельскай, Магілёўскай, Мінскай, Пінскай і Палескай абласцей. Новыя звесткі аб змаганні партызан з карнікамі на тэрыторыі Беларусі ў пачатковы перыяд вайны ёсць у энцыклапедыі «Беларусь у гады Вялікай Айчыннай вайны, 1941–1945» (1990 г.). Так, у яе ўключаны артыкул аб партызанскім атрадзе (камандзір В. Папоў), які раней не згадваўся ў гістарыяграфіі. Падраздзяленне было створана з ваеннаслужачых-акружэнцаў і дзейнічала на тэрыторыі Барысаўскага і Халопеніцкага раёнаў, а пасля працяглых баёў з карнікамі 4 лістапада 1941 г. каля вёскі Каменка Халопеніцкага раёна выйшла асобнымі групамі ў раён сваіх ранейшых баз. Адна з груп на чале з былым старшынёй Барысаўскага гарвыканкама М.І. Кудзіновічам улілася ў атрад І.А. Яраша. Новай з’яўляецца інфармацыя аб удзеле атрада імя В.П. Чкалава ў баях з карнікамі на тэрыторыі Расонскага раёна ў верасні 1941 г. У паведамленнях аб партызанскіх атрадах Багушэўскім, І.А. Яраша, Д.А. Журбы ёсць удакладненні часу, месца і вынікаў баёў гэтых падраздзяленняў з карнымі сіламі [2, с. 121, 128, 136, 147, 219, 234,

240, 242–243, 250–253; 3, с. 465–466. 469, 471, 474; 12, с. 227, 240, 338, 410, 429–430, 509–511, 595–596, 598, 622–623, 648, 667–668].

3 выданняў, якія выйшлі ў постсавецкі перыяд, матэрыял па тэме даследавання змешчаны ў манаграфіі К.І. Дамарада «Партийное подполье и партизанское движение в Минской области, 1941–1944» (1992 г.) і брашуры А.А. Філімонава «В едином боевом строю» (2005 г.). У кнізе К.І. Дамарада падаюцца ўзятыя з архіўных дакументаў новыя звесткі аб барацьбе партызан з карнымі акцыямі ў 1941–пачатку 1942 г. на ўсходзе і поўдні Мінскай вобласці. Так, ёсць інфармацыя аб тым, што падчас карнай экспедыцыі сіламі дывізіі СС з прымяненнем артылерыі і танкаў на тэрыторыі Любанскага і Глускага раёнаў з 11 па 28 лістапада 1941 г. атраду А.І. Далідовіча і суседнім падраздзяленнем удалося пазбегнуць сур'ёзных страт у жывой сіле ў выніку падтрымкі з боку мясцовага насельніцтва, якое своечасова папярэджвала партызан аб з'яўленні акупантаў. Прыкладам паспяховых аперацый партызан супраць карных акцый у пачатковы перыяд вайны з'яўляюцца баі 208-га атрада (камандзір В.І. Нічыпаровіч) 5–7 сакавіка 1942 г. у Кліноцкім лесе Чэрвеньскага раёна. Аўтар манаграфіі ўключыў новы матэрыял пры апісанні баёў атрада І.А. Яраша з батальёнам карнікаў у канцы лютага 1942 г. у раёне Барысава, у выніку чаго партызанскае падраздзяленне панесла вялікія страты і спыніла існаванне. У калектыўнай працы «В едином боевом строю» дадзена разгорнутая інфармацыя аб баявых дзеяннях на акупаванай тэрыторыі Беларусі і Смаленшчыны партызанскіх груп, на якія падзяліўся атрад М.П. Шмырова з прычыны пераследу буйных сіл карнікаў. У брашуры таксама згадана аб перамяшчэнні з Магілёўскай вобласці на тэрыторыю бранскіх лясоў падпольнай групы П.А. Федарэнкі і Чэрыкаўскага партызанскага атрада Г.А. Храмовіча, якія такім чынам глыбокай восенню 1941 г. ратаваліся ад карных акцый акупантаў [8, с. 64–65, 68, 70; 16, с. 26–27].

У выніку праведзенага аналізу ўстаноўлена, што ў айчынай і замежнай гістарыяграфіі яшчэ няма працы з абагульняльным матэрыялам аб баявых дзеяннях першых партызанскіх фарміраванняў супраць карнікаў на акупаванай тэрыторыі Беларусі ў 1941–пачатку 1942 г. У выданнях па гісторыі партызанскага руху ўтрымліваецца невялікая колькасць звестак аб баях партызан з карнікамі ў пачатковы перыяд вайны на тэрыторыі Віцебскай, Магілёўскай і Гомельскай абласцей і практычна адсутнічаюць яны ў дачыненні да заходніх рэгіёнаў Беларусі. Нават інфармацыя аб змаганні партызан з гітлераўскімі акупантамі падчас карнай экспедыцыі «Прыпяцкія балоты» носіць агульны характар. Відавочна, што для раскрыцця тэмы барацьбы

партызанскіх падраздзяленняў супраць карных экспедыцый у 1941 – пачатку 1942 г. неабходна звярнуцца да мемуарнай літаратуры, кніг «Памяць» і архіўных дакументаў.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Аблова, Р.Т. Это было в Белоруссии / Р.Т. Аблова. – М. : Мол. гвардия, 1957. – 192 с.
2. Беларуская савецкая энцыклапедыя : у 12 т. / АН БССР : рэдкал. : П.У. Броўка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1969–1975. – Т. 8 : Паддубнікі – Рабкі / П. У. Броўка [і інш.]. – 1975. – 676 с.
3. Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне, 1941–1945 : энцыклапедыя / Беларус. Сав. Энцикл. рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.). – Мінск: БелСЭ, 1990. – 680 с.
4. Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны: в 3 т. / Л. Аржаева [и др.]; редкол.: А.Т. Кузьмин [и др.]. – Минск : Беларусь, 1983–1985. – Т. 1 / редкол.: И.М. Игнатенко [и др.]. – 1983. – 591 с.
5. Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны : в 3 т. / Л. Аржаева [и др.]; редкол.: А.Т. Кузьмин [и др.]. – Минск: Беларусь, 1983–1985. – Т. 3 / Л.В. Аржаева [и др.]; редкол.: А.Н. Мацко [и др.]. – 1985. – 531 с.
6. Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – июль 1944): док. и материалы: в 3 т. – Минск : Беларусь, 1967–1982. – Т. 1: Зарождение и развитие партизанского движения в первый период войны (июнь 1941–ноябрь 1942). – 1967. – 744 с.
7. Гісторыя Беларускай ССР : у 5 т. / гал. рэд. калегія: І.М. Ігнаценка [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972–1975. – Т. 4: Беларусь напярэдадні і ў гады Вялікай Айчыннай вайны Савецкага Саюза (1938–1945 гг.) / рэдкал.: І.С. Краўчанка (гал. рэд.) [і інш.]. – 1975. – 640 с.
8. Доморада, К.И. Партизанское подполье и партизанское движение в Минской области, 1941–1944 / К.И. Доморада. – Минск: Навука і тэхніка, 1992. – 413 с.
9. Жилинин, Я.А. Без линии фронта / Я.А. Жилинин, И.Б. Позняков, В.И. Лузгин. – 2-е изд., испр. и доп. – Минск : Беларусь, 1979. – 382 с.
10. Липило, П.П. КПБ – организатор и руководитель партизанского движения в Белоруссии в годы Великой Отечеств. войны / П.П. Липило – Минск: Госиздат БССР, 1959. – 260 с.
11. Павлов, Я.С. В суровом сорок первом / Я.С. Павлов. – Минск : Беларусь, 1985. – 272 с.
12. Партизанские формирования Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–июль 1944): краткие сведения об орг. структуре партиз. соединений, бригад (полков), отрядов (батальонов) и их личным составе / А.Л. Манаенков – Минск : Беларусь, 1983. – 765 с.
13. Похомов, Н.И. Витебское подполье / Н.И. Похомов, Н.И. Дорофеев, Н.В. Дорофеев. – Минск: Беларусь, 1974. – 248 с.
14. Раманоўскі, В.П. Саўдзельнікі ў злачынствах / В.П. Раманоўскі. – Мінск: Беларусь, 1964. – 327 с.
15. Раманоўскі, В.П. Супраць фальсіфікацыі гісторыі савецкага партызанскага руху / В.П. Раманоўскі. – Мінск: Беларусь, 1962. – 88 с.
16. Филимонов, А.А. В едином боевом строю: о совместных действиях русских, белорусских, украинских, литовских, латышских, молдавских партизан / А.А. Филимонов, А.Д. Титов, Н.И. Эполетов // Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т ист. Беларуси; ред. А.М. Литвин. – Минск, 2005. – 126 с.
17. Хацкевич, А.Ф. Становление партизанского движения в Белоруссии и дружба народов СССР / А.Ф. Хацкевич, Р.Р. Крючок. – Минск: Наука и техника, 1980. – 320 с.
18. Цанав, Л. Всенародная партизанская война в Белоруссии против фашистских захватчиков / Л. Цанав – Минск : Госиздат БССР. – Ч. 1. Зарождение и развитие партизанского движения. – 1949. – 415 с.

SUMMARY

In this article the problem of demonstration of historiography of partisan divisions struggle with retaliatory actions of the German armies on an occupied territory of Belarus in 1941 and beginning of 1942 is investigated. The author has analyzed fundamental and collective editions, monographies, encyclopedic and reference

books. Attention is paid to the editions which to more or less extent include information on partisans battles against chasteners in the initial war period. In this article the conclusion is made that up till now this theme hasn't

been complexly investigated in historiography, but presented only by displaying separate fighting episodes.

Паступіў ў рэдакцыю 06.03.2012 г.

УДК 94(476):[331.55:63]«192/194»

В.А. Йоцюз,

аспірант кафедры гісторыі Беларусі БДПУ

ФАРМІРАВАННЕ АДМІНІСТРАЦЫЙНА-ПРАВАВОЙ АСНОВЫ СЕЛЬСКАГАСПАДАРЧАГА ПЕРАСЯЛЕННЯ Ў БССР (1920 – ПАЧАТАК 1940-х гг.)

Пытанне аб стварэнні і функцыянаванні адміністрацыйна-прававой асновы дзяржаўнай перасяленчай палітыкі 1920 – пачатку 1940-х гг. у савецкай і постсавецкай гістарыяграфіі не з'яўляўся прадметам спецыяльных даследаванняў. Асобныя аспекты праблемы разглядаліся ў працах М.І. Платунова, Я.Б. Шабадоева і інш [2, с. 19]. Аднак асабліваці адміністрацыйна-прававой асновы сельскагаспадарчага перасялення ў БССР не знайшлі адлюстравання ў гістарычнай літаратуры.

Мэтай даследавання з'яўляецца раскрыццё працэсу станаўлення прававой базы савецкай перасяленчай палітыкі, а таксама стварэнне і функцыянаванне перасяленчых органаў.

Перасяленне насельніцтва ў 1920 – пачатку 1940-х гг. было агульнадзяржаўнай справай і закранала патрэбы савецкіх рэспублік. Створаныя саюзнаыя органы па перасяленні засяродзілі ў сваіх руках кіраўніцтва, распрацоўку планаў перасялення, а таксама падрыхтоўку зямельных фондаў. Асабліваці перасяленчай палітыкі ў БССР было тое, што яна ажыццяўлялася на аснове нарматыўна-прававой базы РСФСР ці агульнасаюзных дакументаў па перасяленні.

Фарміраванне адміністрацыйна-прававой асновы савецкай перасяленчай палітыкі пачалося пасля кастрычніцкіх падзей 1917 г. На II з'ездзе Саветаў быў створаны Рабоча-Сялянскі ўрад, у складзе якога ўтвараўся Наркамат земляробства, а таксама прыняты Дэкрэт аб зямлі. Восьмы пункт другога раздзела Дэкрэта абвяшчаў: «Калі ў асобных мясцовасцях зямельнага фонду будзе недастаткова для задавальнення ўсяго мясцовага насельніцтва, то лішак насельніцтва будзе пераселены» [10, с. 28]. Пры гэтым дзяржава брала на сябе арганізацыю перасялення і забеспячэнне перасяленцаў.

Працягам Дэкрэта «Аб зямлі» стаў Дэкрэт «Аб сацыялізацыі зямлі», прыняты УЦВК 19 лютага 1918 г. У дакуменце падкрэслівалася гатоўнасць дзяржавы браць на сябе выдаткі па правядзенні перасяленчых мерапрыемстваў, а таксама рэгламентаваўся парадак правядзення перасялення: фарміраванне перасяленчых

кантынгентаў, патрабаванні да каланізацыйнага фонду [9].

Адсутнасць магчымасці ў кароткія тэрміны стварыць савецкі перасяленчы апарат прымузіла бальшавіцкі ўрад выкарыстоўваць для кіраўніцтва перасяленнем царскія перасяленчыя ўстановы. Кіруючая роля ў іх арганізацыі адводзілася перасяленчаму ўпраўленню, якое з'яўлялася адным з падраздзяленняў Наркамзема. У месцах выхаду перасяленцаў ствараліся асведамляльна-каланізацыйныя бюро, якія займаліся размеркаваннем перасяленчых патокаў, дапамагалі ў арганізацыі пераезду, а таксама праводзілі тлумачальную работу сярод тых, хто жадае перасяліцца [18, с. 37]. У месцах ўсялення праца па арганізацыі перасялення ўскладалася на створаны да рэвалюцыі перасяленчы апарат (прадстаўлены аддзеламі перасялення пры губернскіх зямельных упраўленнях) [2, с. 90].

У БССР пастаянны Наркамзем быў утвораны толькі ў канцы 1920 г., на які было ўскладзена сярод іншага і перасяленчая справа [7, с. 2]. Непасрэдна планаваннем і правядзеннем перасяленчых мерапрыемстваў займалася ўпраўленне землеўпарадкавання і меліярацыі зямель пры НКЗ БССР [12, л. 37].

Звяржэнне Савецкай улады за Уралам, актывізацыя Грамадзянскай вайны, а затым і пачатак польска-савецкай вайны адклалі перасяленчае пытанне на другі план. У сувязі з гэтым была праведзена рэарганізацыя цэнтральных перасяленчых органаў. Перасяленчае ўпраўленне было ўключана ў аддзел землеўпарадкавання НКЗ. Асведамляльна-каланізацыйныя бюро былі скасаваны, а губернскія зямельныя аддзелы засяродзіліся на ўнутраным рассяленні [18, с. 42].

Заканчэнне Грамадзянскай і Польска-савецкай войнаў зноў вылучыла на парадак дня пытанне аб перасяленні. У структуры Наркамата земляробства РСФСР 3 сакавіка 1921 г. было створана Цэнтральнае ўпраўленне землеўпарадкавання. Падраздзяленне было створана для агульнага кіраўніцтва і кантролю за

правядзеннем у жыццё сацыялістычнага землеўпарадкавання, рэгулявання пазямельных адносін, пошуку і падрыхтоўкі каланізацыйнага фонду перасялення. У ліпені 1921 г. упраўленне было пераўтворана ў Цэнтральнае ўпраўленне землеўладкавання і меліярацыі. З 26 лістапада 1923 г. арганізацыя перасяленчых мерапрыемстваў перайшла да Камітэта па справах перасялення пры НКЗ РСФСР [3].

Важнай вяхой у перасяленчай справе стала прыняцце Зямельнага кодэкса РСФСР у 1922 г. і БССР у 1923 г. Яны ўпершыню ў савецкім заканадаўстве далі вызначэнне тэрміна «перасяленне». «Перасяленнем лічыцца змена землекарыстальнікам месцажыхарства пры адводзе яму зямлі ў новым месцы, са спыненнем вядзення гаспадаркі ў ранейшым месцы». Яны дэкларавалі, што перасяленне і хадацтва як унутры БССР, так і за яе межамі з'яўляюцца справай добраахвотнай [4, с. 4; 5, с. 4].

Зямельны Кодэкс БССР ускладаў на Наркамат земляробства рэспублікі адказнасць за ўнутранае перасяленне, але пры перасяленні за межы БССР ён павінен быў ўзгадняць сваю дзейнасць з ведамствамі саюзных і аўтаномных рэспублік. Акрамя гэтага Наркаматы павінны былі распрацоўваць планы перасялення, кіраваць і кантраляваць ход перасяленняў, праводзіць мерапрыемствы па падрыхтоўцы каланізацыйных фондаў [4, с. 28; 5, с. 38].

Дэкрэты давалі перасяленцам права на льготы «ў выглядзе поўнага або частковага вызвалення іх ад выканання агульнадзяржаўных і мясцовых павіннасцей на працягу першых гадоў уладкавання на новых месцах, а таксама іншыя льготы для аказання ім дапамогі на новых месцах» [4, с. 29; 5, с. 39]. Аднак дакладныя формы і аб'ёмы льгот, якія прадстаўляюцца перасяленцам, у кодэксах не прапісваліся і рэгуляваліся асобнымі заканадаўчымі актамі.

Рост колькасці жадаючых перасяліцца, а таксама павелічэнне самавольных перасяленцаў прымусіла ўрад распачаць практычныя захады да адкрыцця планавага перасялення. Адкрыццём перасялення для БССР можна лічыць Пастановы УЦВК ад 19 лістапада 1923 г. і ад 5 сакавіка 1924 г., калі было дазволена перасяленне жыхароў Віцебскай і Гомельскай губерняў у Самарскую губерню [17, л. 135 зв.].

Наступным крокам стала пастанова Савета Працы і Абароны ад 17 кастрычніка 1924 г. «Аб бліжэйшых задачах каланізацыі і перасялення». Важнасць гэтага прававога акта заключалася ў тым, што ён упершыню пазначыў асноўныя задачы савецкай перасяленчай палітыкі – «увядзенне ў гаспадарчы абарот неабжытых зямель з мэтай павелічэння сельскагаспадарчай і прамысловай прадукцыі краіны» [11, с. 18–20].

Паколькі асноўныя каланізацыйныя фонды СССР знаходзіліся на тэрыторыі РСФСР, мена-

віта Наркамзему РСФСР была даручана распрацоўка перспектыўнага перасяленчага плана. У далейшым паўнамоцтвы НКЗ РСФСР значна пашырыліся [11, с. 17–18].

Адкрыццё масавага планавага перасялення запатрабавала правядзення рэформы цэнтральнага перасяленчага апарату. 17 кастрычніка 1924 г. пры ЦВК СССР быў створаны Цэнтральны каланізацыйны камітэт, які ажыццяўляў кіраўніцтва перасяленнем у рамках Саюза. Пазней ён быў рэарганізаваны ва Усесаюзны перасяленчы камітэт пры ЦВК СССР [18, с. 70].

У функцыі УПК уваходзілі: агульнае кіраўніцтва перасяленчай палітыкай СССР, узгадненне і каардынацыя перасяленчых мерапрыемстваў саюзных рэспублік; распрацоўка агульнасаюзнага плана на аснове перспектыўных і гадавых планаў саюзных рэспублік; складанне агульнасаюзнага каштарысу па перасяленні; выступленне з заканадаўчымі ініцыятывамі па перасяленчых пытаннях; кантроль за выкананнем плана перасяленняў [11, с. 55–58]. У склад Усесаюзнага перасяленчага камітэта ўваходзілі па два прадстаўнікі ад саюзных рэспублік. Адзін у якасці члена Прэзідыума, другі – члена Камітэта [15, л. 188]. Улічваючы пагранічнае становішча БССР і значную аграрную перанаселенасць, ЦВК БССР дамогся ад УПК і ЦВК СССР уключэння ў штат апарату Камітэта яшчэ аднаго прадстаўніка ад БССР [15, л. 186].

Для кіраўніцтва перамяшчэннем і гаспадарчым уладкаваннем перасяленцаў на тэрыторыі РСФСР быў створаны аддзел каланізацыі і перасялення пры НКЗ РСФСР, а ў раёнах выхаду стваралася сетка перасяленчых арганізацый [11 с. 37]. У БССР спецыяльныя перасяленчыя органы не ствараліся, а ўсю працу на ўзроўні рэспублікі ажыццяўляў аддзел землеўпарадкавання і меліярацыі зямель пры НКЗ БССР. У яго функцыі ўваходзілі размеркаванне каланізацыйнага фонду па рэгіёнах рэспублікі, рэгістрацыя і адпраўка хадакоў, падбор перасяленчага кантынгенту, выдача перасяленчых пасведчанняў, арганізацыя пераезду і г. д. Уся работа па перасяленні праводзілася пад кіраўніцтвам акруговых зямельных аддзелаў, праз раённыя выканаўчыя камітэты [6, с. 22].

Вынікам падрыхтоўчай работы па адкрыцці планавага масавага перасялення стаў Дэкрэт УЦВК і СНК РСФСР ад 6 ліпеня 1925 г. «Аб адкрыцці планавага перасялення ў Паволжа, Сібір і Далёкі Усход» [11, с. 35]. Пазней было адкрыта перасяленне на Паўночны Каўказ і Урал. Штогод Дэкрэтам ЦВК СССР аб'яўлялася аб адкрыцці хадацтва і перасялення ў адпаведнасці з планами перасяленняў [18, с. 73]. У іх указваліся рэгіёны ўсялення і дакладныя аб'ёмы перасяленчых фондаў.

Пасля XV з'езда ВКПБ (снежань 1927 г.) вызначаліся пэўныя змены ў перасяленчай палі-

тыцы Савецкай дзяржавы. У сваёй рэзалюцыі з'езд вылучыў у якасці асноўнай задачы аб'яднанне і пераўтварэнне дробных індыўідуальных гаспадарак у буйныя сельскагаспадарчыя калектывы. З гэтага моманту пачынаюць мяняцца арганізацыйныя формы перасяленчай справы. 18 студзеня 1928 г. ЦВК і СНК СССР выдае пастанову «Аб задачах перасялення, яго арганізацыі, асновах складання планаў і аб парадку фінансавання перасяленчых мерапрыемстваў». У адпаведнасці з ёй перавагу па перасяленні атрымлівалі калгасы [18, с. 91]. Пераход ад індыўідуальнага перасялення да калектывнага быў заканадаўча замацаваны ў «Агульных пачатках землекарыстання і землеўпарадкавання», зацверджаных пастановай ЦВК СССР ад 15 снежня 1928 г. [13].

Савецкая дзяржава надавала членам калгасаў шэраг пераваг перад індыўідуальнымі перасяленцамі. Для іх дастаўкі да месц усялення падаваліся спецыяльныя чыгуначныя саставы, а таксама было наладжана лепшае абслугоўванне ў дарозе. З 1929 г. дзяржава перастала фінансаваць індыўідуальнае перасяленне і накіравала сродкі на дапамогу калектывным перасяленцам [18, с. 93 – 94].

Змены ў сельскагаспадарчай палітыцы прывялі да рэарганізацыі перасяленчых органаў. У 1930 г. Усесаюзны перасяленчы камітэт быў ліквідаваны, а яго функцыі перададзены Перасяленчаму ўпраўленню Наркамзема СССР, а ў 1931 г. Сектару зямельных фондаў і перасялення Наркамзема СССР [16].

З канца 1920-х гг. калектывізацыя становіцца асноўнай крыніцай барацьбы з аграрнай перанаселенасцю і дзяржава паступова пачынае згортаць сельскагаспадарчае перасяленне.

У пачатку 1930-х гг. асноўнай задачай было асваенне калектывнымі гаспадаркамі перададзеных ім зямельных угоддзяў. Гэтым тлумачыцца рэзкае падзенне цікавасці сельскага насельніцтва да перасялення. Але ўжо на пачатку 2-й п'яцігодкі калгасы ў асноўным асвоілі прадастаўлены ім землі, і савецкае кіраўніцтва ўзняло пытанне аб эфектыўным размеркаванні рабочай сілы.

Для выканання пастаўленых задач быў узноўлены Усесаюзны перасяленчы камітэт, але ўжо пры Саўнаркаме СССР. Як і раней, УПК СССР займаўся распрацоўкай планаў перасялення ў шматзямельныя раёны краіны, каардынаваў працу рэспубліканскіх перасяленчых органаў, а таксама кантраляваў перасяленчыя мерапрыемствы. У 1936 г. камітэт перадаюць НКВД СССР у выглядзе аддзела перасяленняў. Акрамя гэтага ў 1938 г. ствараецца Бюро па сельскагаспадарчым перасяленні Наркамзема СССР [16].

Нарматыўнай асновай перасяленчых мерапрыемстваў у 1939–1941 гг. стала Пастанова ЦК ВКП(б), СНК СССР ад 27.05.1939 г.

«Аб мерах аховы грамадскіх зямель калгасаў ад разбазарвання». Пункт 15 прадпісваў «З прычыны таго, што калгасныя зямлі не могуць скарачацца, а ў калгасаў ужо вычарпаны рэзервы зямлі для надзялення калгаснікаў прысядзібнымі ўчасткамі па існуючых нормах, лічыць неабходным перасяленне калгаснікаў з такіх калгасаў у шматзямельныя раёны. Для кіраўніцтва перасяленчай справай утварыць пры СНК СССР Перасяленчае ўпраўленне з яго органамі ў саюзных рэспубліках і абласцях краю» [14]. У выніку ствараецца адзіная агульнасаюзная арганізацыя – Перасяленчае ўпраўленне пры СНК СССР і яго мясцовыя органы. Такім чынам, пастановай СНК СССР і ЦК ВКП(б) ад 23 ліпеня 1939 г. былі ліквідаваны перасяленчае бюро Наркамзема СССР і перасяленчы аддзел Наркамата ўнутраных спраў СССР; усе кадры, маёмасць і асігнанні ў 1939 г. былі перададзеныя перасяленчаму ўпраўленню пры СНК СССР [1, с. 178].

Аднак у поўнай ступені выканаць пастаўленыя задачы ўпраўленне не змагло. Вялікая Айчынная вайна прыпыніла правядзенне масавага перасялення.

Такім чынам, адміністрацыйна-прававая база аграрнай перасяленчай палітыкі савецкай дзяржавы прайшла ў сваім развіцці некалькі этапаў. Першы этап (ад прыняцця Дэкрэта «Аб зямлі» 26 кастрычніка 1917 г. і да адкрыцця планавага перасялення ў 1925 г.) характарызуецца пачаткам фарміравання заканадаўчай базы. Дакументы гэтага перыяду носяць дэкларатыўны характар, а функцыі і задачы перасяленчых органаў дакладна не акрэслены.

Другі этап пачынаецца з прыняцця Пастановы Савета Працы і Абароны 17 кастрычніка 1924 г. аб адкрыцці планавага перасялення. Упершыню ў дакументах прапісваюцца асноўныя мэты і задачы перасяленчай палітыкі, канкрэтныя мерапрыемствы і фармулюецца кампетэнцыя агульнасаюзных і мясцовых перасяленчых органаў. Трэці этап, які пачаўся пасля XV з'езда УКПБ (снежань 1927 г.) і да пачатку Вялікай Айчынай вайны, характарызуецца з'яўленнем новых заканадаўчых актаў па перасяленні, якія адлюстроўваюць пераход савецкага кіраўніцтва да перасялення калектывных гаспадарак.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Бугай, Н. Ф. 20–50-е годы: переселения и депортации еврейского населения в СССР / Н. Ф. Бугай // Отечественная история. – 1993. – № 4. – С. 175–185.
2. Во власти истории: Евгений Шободоев : сб. ст. и публ. / сост. А. В. Шободоева. – Иркутск, 2009. – 340 с.
3. Высшие органы государственной власти и органы центрального управления РСФСР (1917–1967 гг.); справочник (по материалам государственных архивов) // Информационно-правовой портал России [Электронный ресурс]. – 2011. – Режим доступа : <http://www.bestpravo.ru/sssr/gn-gosudarstvo/t8n/page-14.htm>. – Дата доступа : 22.01.2013.
4. Земельный кодекс БССР, принятый на II сессии Центрального исполнительного комитета БССР [29 марта 1923 г.]. – Минск. : Наркомюст БССР, 1923. – 42 с.

5. Земельный кодекс РСФСР : [Утв. 30.10.22] : Ввод. в действие с 01.12.22. – М. : Новая деревня, 1923.
6. Материалы к пятилетнему перспективному плану переселенческих мероприятий БССР на 1928–1933 гг. // Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Фонд 48. – Оп. 1. Д. – 3625.
7. Народный комиссариат земледелия БССР // Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Фонд 6. – Оп. 1.
8. Организация переселенческих процессов в Российской империи и СССР // Историко-генеалогический словарь-справочник [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа : <http://www.defree.ru/publications/p01/p114.htm>. – Дата доступа : 22.01.2013.
9. О социализации земли. Декрет ВЦИК от 19.02.1918 г. // Информационно-правовой портал России [Электронный ресурс]. – 2006. – Режим доступа : <http://www.russia.bestpravo.ru/ussr/data04/tex17366.htm>. – Дата доступа : 19.10.2012.
10. Первые декреты Советской власти: сб. факсим. воспроизвед. док. – М.: «Книга» 1987 г. – 335 с.
11. Переселенческое дело : сб. декретов и распоряж. по переселению / Нар. ком. зем. РСФСР. Отд. переселений и колонизации; под ред. [и с предисл.] М. А. Большакова. – М.: Тип. ОГПУ, 1927. – 360.
12. Положение о новой конструкции аппарата НКЗ БССР // Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Фонд 48. – Оп. 1. – Д. 292.
13. Постановление ЦИК СССР от 15 декабря 1928 г. «Общие начала землепользования и землеустройства» // СЗ СССР. 1928. № 69. Ст. 642.
14. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 27 мая 1939 г. «О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания» // Собрание постановлений Правительства СССР. 1939. № 34. Ст. 235.
15. Постановления, положения и выписки из протоколов заседаний президиума ЦИК БССР // Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Фонд 6. – Оп. 1. – Д. 1927.
16. Планирование. Статистика. Переселение // Российский государственный архив экономики [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа : <http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=102&sid=256646>. – Дата доступа : 23.10.2012.
17. Планы переселения, сведения уездуправлений о переселенцах // Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Фонд 48. – Оп. 1. – Д. 2571.
18. Платунов, Н.И. Переселенческая политика Советского государства и ее осуществление в СССР (1917–июнь 1941 гг.) / Н.И. Платунов. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1976. – 283 с.

SUMMARY

For the first time in the national historiography there was made an attempt to justify the formation of the legal basis of the state migration policy in Byelorussia in 1920 – the early 1940s. The changes having taken place in the organizational structure of the resettlement agencies at all levels in the given period have analyzed in this study.

Паступіў у рэдакцыю 20.02.2013 г.

УДК 94(476)

В.І. Крывуць,

кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры сацыяльна-гуманітарных дысцыплін БарДУ

«САНАЦЫЙНЫ» РЭЖЫМ І АКАДЭМІЧНАЯ АЎТАНОМІЯ Ў 2-Й РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ

Дзейнасць улад у студэнцкім асяроддзі заўсёды з'яўлялася адной з важных частак афіцыйнай маладзёжнай палітыкі. Гэта адносіцца і да актыўнасці кіруючых колаў польскай дзяржавы на тэрыторыі вышэйшай школы, у тым ліку і ў Віленскім універсітэце імя С. Баторыя (УСБ), які быў адзінай вышэйшай навучальнай установай Заходняй Беларусі ў 1920–1930-х гг. На жаль, дадзеная тэматыка не знайшла належнага адлюстравання ў айчынным гістарыяграфіі і з'яўляецца актуальнай. Доўгі час у працах айчынных даследчыкаў закраналіся толькі некаторыя пытанні дзейнасці камуністычнага руху сярод віленскіх студэнтаў [1]. Сёння асноўная ўвага надаецца гісторыі стварэння і дзейнасці беларускіх студэнцкіх арганізацый УСБ [2–3]. Больш падрабязна пытанні афіцыйнай палітыкі ў адносінах да вышэйшай школы ў часы 2-й Рэчы Паспалітай (РП) разглядаюцца польскімі гісторыкамі, якія вывучаюць развіццё студэнцкага руху ў міжваеннай польскай дзяржаве [4].

Мэта даследавання – асвятленне барацьбы, якую вялі польскія ўлады па абмежаванні акадэмічнай аўтаноміі. Яна стала адным з галоўных кірункаў дзейнасці «санацыі», кіруючага рэжыму, які ўсталяваўся ў 2-й РП пасля 1926 г. Аналіз мерапрыемстваў польскіх улад дазволіць скласці больш аб'ектыўнае ўяўленне пра

развіццё грамадска-палітычнага жыцця ў міжваенны перыяд як у Віленскім універсітэце, так і на тэрыторыі Заходняй Беларусі.

Неабходна адзначыць, што ў першыя гады пасля ўсталявання незалежнай польскай дзяржавы былі створаны ўмовы для існавання даволі шырокай акадэмічнай аўтаноміі. Яна будавалася згодна з законам аб вышэйшых школах ад 13 ліпеня 1920 г. Найбольш яскравае адлюстраванне аўтаномія знайшла ў статусе студэнцкіх арганізацый.

Закон дазваляў ствараць студэнцкія саюзы і карпарацыі студэнтам кожнага ўніверсітэта. Статут аб'яднання зацвярджаўся сенатам універсітэта. Пры гэтым студэнцкія арганізацыі не павінны праследаваць палітычныя мэты. Правадзейнымі членамі студэнцкіх аб'яднанняў маглі быць толькі самі студэнты і выкладчыкі. Але трэба адзначыць, што былыя студэнты маглі з'яўляцца членамі карпарацый, а паколькі існаваў яшчэ і інстытут ганаровых членаў, то былыя студэнты ўдзельнічалі і ў працы іншых студэнцкіх аб'яднанняў, хоць пра гэта напрамую ў законе і не ўказвалася.

Закон дазваляў стварэнне міжуніверсітэцкіх студэнцкіх аб'яднанняў, нагляд над якімі ажыццяўляўся Міністэрствам рэлігійных веравызнанняў і публічнай асветы. Пра нагляд з боку міністэрскіх улад над саюзамі, якія дзейні-

чалі на тэрыторыі асобных універсітэтаў, нічога не адзначалася. Апека над імі была замацавана за рэктарам і ўніверсітэцкім сенатам. Яна рэгламентавалася не вельмі строга і фактычна студэнцкія арганізацыі карысталіся даволі шырокай самастойнасцю.

Самастойнасць узмацнялася і тым, што акадэмічныя аб'яднанні не падпадалі пад агульныя паліцэйскія распараджэнні, якія тычыліся аб'яднанняў і сходаў. Правам наглядаць за такімі сходамі карысталіся толькі ўніверсітэцкія ўлады, пасылаючы свайго прадстаўніка на студэнцкія мітынгі. Але закон адзначаў, што студэнцкія сходы павінны разглядаць толькі пытанні, якія тычацца ўніверсітэцкага жыцця [5, с. 276–277].

Такія ж самыя ўмовы дзейнасці студэнцкіх аб'яднанняў прадугледжвалі і статуты асобных універсітэтаў 2-й Рэчы Паспалітай, напрыклад Віленскага ўніверсітэта імя С. Баторыя [6, с. 35–36].

Неабходна адзначыць, што закон значна абмяжоўваў магчымасці службаў бяспекі ўмешвацца ва ўніверсітэцкае жыццё. У ім адзначалася, што паліцыя можа ўвайсці на тэрыторыю ўніверсітэта толькі ў выключных выпадках [7, с. 10].

Дадзены закон дзейнічаў да пачатку 1930-х гг. За гэты час універсітэты былі ахоплены палітычнымі праціўнікамі «санацыі», у першую чаргу польскімі нацыяналістамі, якія дамінавалі ў студэнцкіх аб'яднаннях і карпарацыях. Правадніком іх уплыву была арганізацыя «Усяпольская моладзь» (УМ). Колькасца яна была невялікай – у Вільні ў пачатку 1930-х гг. налічвалася каля 70 афіцыйных членаў. Але ўплыў яе быў рашаючым – у УСБ на баку польскіх нацыяналістаў выступала ад 1/3 да 1/2 усіх студэнтаў [4, с. 25].

Неабходна адзначыць, што дзейнасцю «Усяпольскай моладзі» фактычна кіравалі дзве структуры – яўная і тайная. Лічыцца, што менавіта дзякуючы працы апошняй і забяспечваўся ўплыў арганізацыі сярод студэнцтва. У склад тайнага кіраўніцтва ўваходзілі агульнапольская Нацыянальная ліга, а таксама арганізацыя «Зэт» і яе дадатак «Белы арол». У кожным універсітэце, акрамя фармальнага кіраўніцтва гуртка УМ, існавалі «групы зэтовы». Кожная з ячэек «Зэта» складалася з 5–10 членаў. Менавіта яны распрацоўвалі планы агульнаўніверсітэцкіх акцый, разглядалі персанальныя справы, зацвярджалі спісы праўленняў асобных арганізацый. На чале групы стаяў камісар, якому таксама падпарадкоўваўся «Белы арол» – ніжэйшы арганізацыйны ўзровень, падзелены на секцыі. Галоўнай з гэтых секцый з'яўлялася палітычная. Мэтай яе было кіраўніцтва палітычнай дзейнасцю ў студэнцкім асяроддзі і вызначэнне тактыкі «Усяпольскай моладзі». Акрамя таго існавалі спецыяльныя секцыі для кіраўнітва іншымі маладзёжнымі арганізацыямі.

Гэта ўнутраная канспірацыя УМ захавалася да 1939 г. [8, с. 25–26].

Паліцэйскія рапарты паведамлялі пра тое, што «Усяпольская моладзь» «сканцэнтравала ў сваіх руках усе нізі нацыяналістычнай працы сярод моладзі, узгадняе акцыі ў асобных сферах працы і надае ім ідэйны кірунак». Яны ж адзначалі, што адной з найважнейшых задач УМ з'яўляецца імкненне да ахопу студэнцкага жыцця ва ўсіх яго праявах. Улады прызнавалі, што дадзенае аб'яднанне з'яўляецца самай моцнай палітычнай арганізацыяй у студэнцкім асяроддзі і цалкам захапіла ўсе важнейшыя пляцоўкі ўніверсітэцкага жыцця [9, с. 34].

Разумеючы, што страчваецца кантроль над вышэйшай школай і ўплыў на студэнцкую моладзь і маладую інтэлігенцыю, «санацыйны» рэжым вырашыў пайсці на абмежаванне акадэмічнай аўтаноміі.

Лічыцца, што падставай для рэформы паслужылі антысемеіцкія студэнцкія выступленні, якія пачаліся ў лістападзе 1931 г. у Варшаве, а потым распаўсюдзіліся і на іншыя ўніверсітэцкія цэнтры, у тым ліку і на Вільню. Гэтыя падзеі выразна паказалі, што дзяржаўныя ўлады практычна не маюць ніякіх магчымасцей для супакоення студэнтаў і пакарання лідараў хваляванняў. Перашкодай была менавіта аўтаномія ўніверсітэтаў, якая не дазваляла паліцыі з'яўляцца на іх тэрыторыі без дазволу рэктара, а кіраўніцтву сістэмы адукацыі пакараць вінаватых [10, с. 182].

У сакавіку 1933 г. быў выдадзены новы закон аб вышэйшай школе. Ён дазваляў кіраўніцтву сістэмы адукацыі актыўна ўмешвацца ва ўнутраныя справы вышэйшых навучальных устаноў. Так, калі раней дысцыплінарную ўладу над студэнтамі ажыццяўлялі рэктар і ўніверсітэцкі сенат, то, згодна з новым законам, стваралася дысцыплінарная камісія пры міністры. Таксама пашыраліся і паўнамоцтвы паліцыі ў адносінах да ўніверсітэтаў. Акрамя таго, што паліцыю мог выклікаць рэктар, новы закон адзначаў, што «органы бяспекі могуць па ўласнай ініцыятыве ўступіць на тэрыторыю, якая падпарадкоўваецца ўладзе рэктара» [7, с. 9–10].

18 сакавіка 1933 г. быў прыняты закон, што дазваляў міністэрству ўмешвацца ў размеркаванне паміж студэнтамі дзяржаўных стыпендыяў. Міністр рэлігійных веравызнанняў і публічнай асветы меў права распараджацца 20 % стыпендыяльнага фонду, а астатняя частка грошай размяркоўвалася з яго дазволу. Раней гэтым займаліся самі ўніверсітэцкія ўлады [10, с. 183].

Абмежаванне акадэмічнай аўтаноміі знайшло адлюстраванне і ў распараджэнні міністра рэлігійных веравызнанняў і публічнай асветы пра студэнцкія аб'яднанні, якое ўступіла ў дзеянне ў красавіку 1933 г. Яно даволі строга рэгламентавала стварэнне і дзейнасць студэнц-

кіх саюзаў у параўнанні з нормамі, якія былі замацаваны ў законе 1920 г. Зараз студэнцкія аб'яднанні маглі стварацца толькі на тэрыторыі адной навучальнай установы. Строга рэгламентаваліся тып, характар і сфера дзейнасці дазволёных студэнцкіх аб'яднанняў. Гэта маглі быць навуковыя, арганізацыі самадапамогі, спартыўныя, нацыянальныя, ідэйна-выхаваўчыя, культурна-таварыскія аб'яднанні. Міністр меў права надаць студэнцкім арганізацыям правы юрыдычнай асобы [11, с. 156].

Новае распараджэнне даволі падрабязна рэгламентавала працэдуру стварэння студэнцкіх арганізацый, чаго не было ў законе 1920 г.: устаноўлена мінімальная колькасць заснавальнікаў студэнцкага аб'яднання. Для арганізацыі самадапамогі – мінімум 50 асоб, для іншых тыпаў арганізацый – 20 чалавек. Таксама падрабязна агаворваліся патрабаванні да статута арганізацыі [11, с. 157].

Як і раней, статут зацвярджаўся ўніверсітэцкім сенатам. Ён мог адмовіць у рэгістрацыі, калі дакумент не адпавядаў неабходным патрабаванням, або «калі існаванне аб'яднання з пункту гледжання яго мэты, структуры ці дзейнасці не адпавядае агульным прававым прадпісанням і можа выклікаць пагрозу бяспекі, публічнаму парадку і школьнай дысцыпліне, ці, нарэшце, з'яўленне новага аб'яднання не прынясе карысці ні для моладзі, ні для школы» [11, с. 157].

Згодна з новым распараджэннем, уводзіўся прынцып прапарцыянальнасці пры выбарах кіраўніцтва студэнцкіх арганізацый, у якіх налічвалася больш за 200 членаў. Ва ўмовах 2-й РП гэта дазваляла «санацыі» правесці сваіх прыхільнікаў на кіруючыя пасады агульнастудэнцкіх арганізацый узаемадапамогі, якія раней былі ахоплены апазіцыйнымі польскімі нацыяналістамі. Акрамя таго, выбары ў студэнцкіх арганізацыях былі пастаўлены пад кантроль рэктара, а кіраўніком выбарчай камісіі становіўся куратар аб'яднання з выкладчыкаў ВНУ [11, с. 158].

Новым момантам стала ўвядзенне вярхоўнага нагляду і апекі над студэнцкімі аб'яднаннямі з боку міністра асветы. Непасрэдны нагляд і апеку над імі ажыццяўляў універсітэцкі сенат праз куратара, выбранага з ліку выкладчыкаў па рашэнні рэктара. Куратар падпарадкоўваўся непасрэдна рэктару. Праўленне студэнцкага аб'яднання павінна было інфармаваць куратара пра кожны сход свайго аб'яднання за 48 гадзін да яго правядзення і прадстаўляць яму парадак дня гэтага пасяджэння. Агульныя сходы павінны былі праводзіцца пры абавязковай прысутнасці куратара. Куратар меў права: удзельнічаць ва ўсіх пасяджэннях студэнцкага аб'яднання; адмяняць рашэнні сходу, калі яны, па яго меркаванні, супярэчылі статуту аб'яднання ці прававым нормам; распускаць сход. Усе выступленні аб'яднання ўнутры ўніверсітэта патра-

бавалі дазволу куратара, выступленні за межамі ВНУ – дазволу рэктара [11, с. 160].

Варта адзначыць, што студэнцкія саюзы былі пастаўлены пад строгі фінансавы кантроль з боку міністэрства і кіраўніцтва ўніверсітэта. Студэнцкія аб'яднанні павінны былі прадстаўляць рэктару справаздачы не толькі аб сваёй дзейнасці, але і пра стан фінансаў аб'яднання [11, с. 161].

Акрамя кантролю рэктар атрымліваў шырокія магчымасці для дысцыплінарнага ўздзеяння на студэнцкія аб'яднанні свайго ВНУ. Кіраўніцтва ўніверсітэта мела права прыпыніць дзейнасць студэнцкага саюза ці нават распусціць яго. Гэта магло адбыцца ў выпадку парушэння новага распараджэння міністра аб студэнцкіх арганізацыях, невыканання распараджэнняў кантралюючых органаў, а таксама пры ажыццяўленні супрацьзаконнай дзейнасці. Прычынай роспуску магло стаць і тое, што аб'яднанне на працягу справаздачнага года не ажыццяўляла якой-небудзь дзейнасці, прадугледжанай яго статутам. Права прыпыніць дзейнасць саюзаў і распусціць іх мог выкарыстаць і міністр. У выключных выпадках прыпыніць дзейнасць студэнцкага аб'яднання меў магчымасць нават куратар [11, с. 162].

Згодна з новым распараджэннем, студэнцкія аб'яднанні павінны былі змяніць свае статуты ў адпаведнасці з новымі патрабаваннямі да канца лістапада 1933 г. У адваротным выпадку яны падлягалі роспуску з 1 снежня 1933 г. Да снежня павінна была адбыцца і рэарганізацыя міжуніверсітэцкіх аб'яднанняў. Акадэмічныя аб'яднанні, якія з'яўляліся членамі іншых аб'яднанняў і саюзаў, павінны былі пакінуць іх да чэрвеня 1933 г. [11, с. 163].

Новыя распараджэнні выклікалі хвалю незадаволенасці сярод студэнтаў. Адбыліся студэнцкія хваляванні і забастоўкі. У Вільні гэта забастоўка пачалася 2 сакавіка 1933 г. Яна суправоджалася блакадай універсітэцкіх будынкаў і дэманстрацыямі. У адказ на забастоўку 4 сакавіка рэктар спыніў заняткі. Студэнцкую маніфестацыю пратэсту разагнала паліцыя.

Аднак віленскае студэнцтва не было адзіным. Новае акадэмічнае заканадаўства падтрымалі праўрадавыя арганізацыі. Яны стварылі ў Вільні Антызабастовачны камітэт, які вёў адпаведную агітацыю, заяўляючы, што найбольшую шкоду забастоўка нясе малазабеспечаным студэнтам [4, с. 138]. Да рэктара УСБ з просьбай аб аднаўленні заняткаў 7 сакавіка звярнулася дэлегацыя некаторых «санацыйных» студэнцкіх саюзаў. Яны асудзілі забастоўку як узор камуністычнай і сацыялістычнай акцыі, і 11 сакавіка заняткі аднавіліся [12, с. 50].

Новае заканадаўства ўступіла ў дзеянне. У сувязі з гэтым пратэстныя акцыі працягваліся. 3 восені 1935 г. яны актывізаваліся ва ўсіх

універсітэтах. Студэнты знайшлі падтрымку і з боку часткі выкладчыкаў. З'езды рэктараў (верасень 1936 г., красавік 1937 г.) заявілі аб неабходнасці ўнясення змяненняў у заканадаўства аб вышэйшай школе, паколькі студэнцкія хваляванні робяць немагчымым правядзенне заняткаў. У выніку, у 1937 г. заканадаўства зноў памяншалі, што прывяло да частковага вяртання акадэмічнай аўтаноміі [4, с. 143].

Менавіта на гэта было накіравана і новае распараджэнне міністра рэлігійных веравызнанняў і публічнай асветы аб студэнцкіх аб'яднаннях ад 14 кастрычніка 1937 г. Галоўнай зменай было частковае вяртанне магчымасці стварэння міжуніверсітэцкіх студэнцкіх аб'яднанняў [13, с. 485].

Другі важны момант – адмена прынцыпу прапарцыянальнасці пры выбарах кіраўніцтва студэнцкіх аб'яднанняў. У новым распараджэнні адзначалася толькі пажаданасць удзелу прадстаўнікоў меншасці ў кіруючых і кантралюючых органах аб'яднанняў узаемадапамогі. Не так строга, як у распараджэнні 1933 г., рэгламентаваліся выбары кіраўніцтва студэнцкіх арганізацый. У новым заканадаўчым акце толькі ўпаміналася пра тое, што ўніверсітэцкае кіраўніцтва павінна мець магчымасць ажыццяўляць належны кантроль за выбарамі кіраўніцтва аб'яднанняў [13, с. 485].

Трэцяя прынцыповая акалічнасць – адмена вярхоўнага нагляду і апекі над студэнцкімі аб'яднаннямі з боку міністэрства. Захоўваліся толькі апека і нагляд рэктара і ўніверсітэцкага сената, не адмяняліся таксама і шырокія паўнамоцтвы куратараў. Фінансавы кантроль дзейнасці студэнцкіх арганізацый ажыццяўляўся рэктарам. Міністр жа атрымліваў ад рэктара справаздачу аб дзейнасці акадэмічных саюзаў на тэрыторыі яго ўніверсітэта [13, с. 487–488].

Такім чынам, «санацыйны» рэжым не меў значных поспехаў у справе ўмацавання сваіх уплываў у студэнцкім асяроддзі. Спробы абмежавання акадэмічнай аўтаноміі насілі вельмі непапулярны характар. Яны сустракалі супраціўленне з боку як студэнтаў, так і кіраўніцтва

вышэйшых навучальных устаноў. Можна прызнаць, што гэты кірунак «санацыйнай» маладзёжнай палітыкі быў самым безвыніковым і нават правальным.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Революционный путь Компартии Западной Белоруссии (1921 – 1939 гг.) / А.Н. Мацко, Н.С. Орехов, Т.И. Притыцкая и др.; под ред. А.Н. Мацко и В.Е. Самутина. – Минск, 1966. – 401 с.
2. Ляхоўскі, У. Ад гоманаўцаў да гайсакаў. Чыннасць беларускіх маладзёвых арганізацый у 2-й палове XIX ст. – 1-й палове XX ст. (да 1939 г.) / У. Ляхоўскі. – Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства, 2012. – 483 с.
3. Сярпухаў, У. Беларускія студэнцкія арганізацыі Віленскага ўніверсітэта (1919 – 1939) / У. Сярпухаў // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2007. – № 28. – С. 54 – 68.
4. Pilch, A. Studencki ruch polityczny w Polsce 1932 – 1939 / A. Pilch. – Warszawa: PWN, 1972. – 179 s.
5. Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego. – 1920. – № 20. – С. 260 – 279.
6. Statut tymczasowy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. – Wilno, 1919. – 36 s.
7. Wojtkiewicz, W. Stanowisko młodzieży akademickiej w projekcie nowej ustawy o Szkołach Akademickich / W. Wojtkiewicz // Włoczeja. – 1933. – № 6. – С. 9 – 10.
8. Terej, J. Organizacje i środowiska młodzieży związanej z głównymi ugrupowaniami obozu narodowego w latach 1939–1945 / J. Terej // Dzieje Najnowsze. – 1969. – № 4. – С. 25 – 45.
9. Muszynski, W. Z dziejów Stronnictwa Narodowego (1928–1947) / W. Muszynski // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2007. – № 8 – 9. – С. 25 – 50.
10. Osinski, Z. Janusz Jedrzejewicz – pilsudczyk i reformator edukacji (1885 – 1951) / Z. Osinski. – Lublin, 2008. – 338 s.
11. Rozporządzenie Ministra Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 30 kwietnia 1933 r. o stowarzyszeniach akademickich // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego. – 1933. – № 4. – С. 156 – 163.
12. Filipajtis, E. Lewica Akademicka w Wilnie / E. Filipajtis. – Białystok: Towarzystwo Naukowe, 1965. – 71 s.
13. Rozporządzenie Ministra Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 14 października 1937 r. o stowarzyszeniach akademickich // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego. – 1937. – № 14. – С. 485 – 489.

SUMMARY

The article deals with the formation and development in the interwar Polish state academic autonomy, including the territory of Vilnius University named after S. Batory. On the basis of legislation considered status of student organizations in the face of this autonomy, and the policy of the Polish government to restrict the independence of higher education as institutions and student associations are consider.

Паступіў у рэдакцыю 01.10.2012 г.

УДК 94(476)«17/18»

А.Э. Лютая,

кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі ВДПУ

ПЕРАДУМОВЫ ФАРМІРАВАННЯ БУРЖУАЗІІ І ПРАЛЕТАРЫЯТУ Ў БЕЛАРУСІ Ў КАНЦЫ XVIII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIX ст.

Праблема генезісу буржуазіі і пралетарыята займае ключавое месца ў вывучэнні эвалюцыі сацыяльнай структуры грамадства ў эпоху пераходу ад феадалізму да капіталізму. Нізкія тэмпы развіцця эканомікі Беларусі

тармазілі сацыяльныя працэсы, што працякалі ў гэтым рэгіёне. Немалаважнае значэнне меў уплыў капіталістычнага рынку Заходняй Еўропы. Палітыка буржуазіі развітых капіталістычных краін была накіравана на тое, каб

пераўтварыць адсталыя краіны ў свае аграрна-сыравінныя прыдаткі, што непазбежна прыводзіла да замаруджвання ў гэтых краінах працэсу генезісу капіталізму. Эканамічны і сацыяльны прагрэс у беларускіх землях тармазіўся палітыкай самаўладдзя, якое імкнулася захаваць сыравінны характар эканомікі гэтага рэгіёну.

К. Маркс у працы «Убогасць філасофіі» вылучае дзве фазы ў гісторыі развіцця буржуазіі: «...у першай... яна складваецца ў клас ва ўмовах панавання феадалізму і абсалютнай манархіі; у другой, калі ўжо склаўся клас, яна нізвяргае феадалізм і манархію, каб са старога грамадства стварыць грамадства буржуазнае» [1]. У даследуемы перыяд у Беларусі фактычна можна выдзеліць толькі першую фазу працэсу фарміравання буржуазіі, якая працягваецца і ў першыя дзесяцігоддзі пасля рэформы 1861 г. Яна адрозніваецца працягласцю, незавершанасцю, супярэчлівасцю і ўзаемапранікненнем сацыяльных праслоек і груп, што адлюстроўвалі ў сацыяльным плане «стракаты хаос пераходных форм» эканамічнай сферы [2, с. 328].

У.І. Ленін у працы «Крах II Інтэрнацыянала» адзначаў: «Чыстых з'яў ні ў прыродзе, ні ў грамадстве няма і быць не можа аб гэтым вучыць... дыялектыка Маркса, якая паказвае нам, што само паняцце чысціні ёсць некаторая вузкасць, аднабоковасць чалавечага пазнання і не ахоплівае прадмет да канца ва ўсёй яго складанасці. На свеце няма і быць не можа “чыстага” капіталізму, а заўсёды ёсць прымесь то феадалізму, то мяшчанства, то яшчэ чаго-небудзь» [3]. Неабходна адзначыць, і гэта мы паказалі ў папярэдніх артыкулах, што такія прымесь як у эканоміцы, так і ў сацыяльным жыцці Беларусі ўскладняюць характарыстыку працэсу генезісу каліталізму.

Беларусь уступіла на шлях буржуазнага развіцця са значным спазненнем і стала аб'ектам уздзеяння еўрапейскага капіталістычнага рынку, цэнтральных прамыслова развітых губерняў Расіі. З-за пераважна аграрнага напрамку ў эканоміцы гандлёва-ліхварская буржуазія была самай шматлікай і фактычна адзінай катэгорыяй класа буржуазіі. Адначасова, як гэта адзначаў Ф. Энгельс у сваім аналізе развіцця буржуазіі ў Германіі [4], эканамічная сіла гэтай буржуазіі, у параўнанні з заходнееўрапейскай, была вельмі нязначнай і слаба ўплывала на сацыяльна-эканамічнае жыццё рэгіёну.

Другой асаблівасцю фарміравання буржуазіі ў Беларусі была наяўнасць «мяжы яўрэйскай аселасці» і значны (часам пераважаючы) працэнт яўрэйскага насельніцтва сярод купецтва. Палітыка дыскрымінацыі ў адносінах да яўрэяў тармазіла развіццё гандлю і працэс фарміравання буржуазіі, ды і ў цэлым, генезіс капіталізму. Крыніцай камплектавання буржуазіі былі пераважна гарадскія гандляры (купецтва), частка

шляхты, часткова рамеснікі [5]. На пачатковым этапе фарміравання буржуазіі найбольш шматлікую частку складала гандлёвая буржуазія, якая разбагацела на экспарце збожжа, жывёлы і іншай сельскагаспадарчай прадукцыі.

«Буржуазія ва ўсіх краінах, – указваў Ф. Энгельс, – выйшла з радой дробнай буржуазіі» [6]. Аднак у Беларусі ў адрозненне ад іншых краін роля і значэнне дробнай буржуазіі захавалася не толькі на пачатковым этапе генезісу капіталізму, але і пасля правядзення буржуазных рэформ. Слабае развіццё капіталістычных форм вытворчасці прадвызначыла і яшчэ адну асаблівасць генезісу буржуазнага класа – доўгае захаванне ў Беларусі ліхварніцтва як асноўнай формы крэдыту і ліхвароў, як спецыфічнай буржуазнай праслойкі, цесна звязанай з дакапіталістычнымі формамі адносін.

Характэрнай асаблівасцю буржуазіі Беларусі была яе эканамічная сувязь з дваранствам (арэнда, ліхварства, падрады, пасрэдніцтва і г. д.). Феадальнае грамадства пераўтваралася ў памешчыцка-буржуазнае вельмі марудна, а, галоўнае, пад знакам няўхільнага захавання эканамічных і палітычных інтарэсаў абсалютысцкай дзяржавы і класа памешчыкаў. Усё гэта стрымлівала працэс фарміравання буржуазіі як класа. Ва ўмовах, калі буржуазія была адносна слабай, яе функцыі ў значнай ступені ажыццяўлялі памешчыкі, якія ў сілу сваіх вузка класавых інтарэсаў не маглі стаць адной з асноўных сацыяльных крыніц фарміравання новага класа. І сцвярджанне У.І. Леніна аб тым, што ў эпоху пераходу ад феадалізму да капіталізму ў розных краінах буржуазія была прадстаўлена «рознымі слямі маёмных таваравытворцаў...», [7] дакладна адлюстроўвае характар пераходнай эпохі. Аднак, «прадстаўляючы буржуазію», ліберальныя памешчыкі Беларусі заставаліся дваранамі-землеўладальнікамі і іх лібералізм быў асабліва абмежаваны ў сацыяльных адносінах і варожым інтарэсам сялянскіх мас.

Наступная характэрная рыса працэсу фарміравання буржуазіі ў Беларусі, у адрозненне ад іншых краін і рэгіёнаў, – наяўнасць нізкіх тэмпаў сацыяльнай эвалюцыі грамадства, што можна растлумачыць толькі вельмі нізкімі тэмпамі эканамічнага развіцця рэгіёну. Буржуазія была сканцэнтравана ў буйных (галоўным чынам губернскіх) гарадах і фарміравалася часцей за ўсё з прадстаўнікоў мясцовага яўрэйскага насельніцтва ў атмасферы нядобразычлівасці і нават варожасці з боку сялянска-памешчыцкага грамадства і феадальнай дзяржавы.

Асаблівасцю працэсу фарміравання новых класаў буржуазнага грамадства было і тое, што гэты працэс ахапіў толькі мізэрную частку насельніцтва Беларусі і не меў значнага размаху. Калі да сацыяльных крыніц станаўлення буржуазіі аднесці гільдзейскае купецтва, замож-

ных мяшчан, якія займаліся гандлем або мелі рамесныя майстэрні і прамысловыя прадпрыемствы, а таксама частку дваран, якая выпрацоўвала і дастаўляла прадукты на рынак, валодала прамысловымі прадпрыемствамі, то і тады іх колькасць к канцу 50-х гг. XIX ст. складзе не больш за 8 тыс. чал. абодвух полаў, г. зн. 0,25 % насельніцтва Беларусі [8, с. 65], а калі ўлічыць, што не ўсе памешчыкі, якія займаліся прадпрыемствамі, папоўнілі ў другой палове XIX ст. рады буржуазіі, то гэты запас буржуазнага класа становіцца яшчэ меншым.

Адасабленне сельскай буржуазіі – гэта вынік працяглага працэсу сацыяльнай дыферэнцыяцыі, які ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст. у Беларусі толькі пачынаўся. Менавіта агульная тэндэнцыя збяднення беларускай вёскі і палітыка дваранства і самадзяржаўя ў адносінах да сялянства прыводзілі хутчэй да нівеліроўкі сялянства, якое ў аднолькавай меры падвяргалася феадальна-прыгонніцкай эксплуатацыі і займала аднолькавае месца ў сістэме грамадскай вытворчасці.

Толькі аграрная буржуазная рэформа 1861 г. і разам з ёй больш шырокае ўцягненне вёскі ў таварна-грашовыя адносіны пераўтварылі развіццё маёмаснай дыферэнцыяцыі ў працэс выдзялення слоя сельскай дробнай буржуазіі і перадпралетарыяту. Нельга не пагадзіцца з леніскай ацэнкай сялянства Расіі напярэдадні рэвалюцыі 1905 г.: «Паколькі захоўваюцца яшчэ прыгонніцкія адносіны, пастолькі “сялянства” працягвае яшчэ быць класам, што значыць, паўтараем, класам не буржуазнага, а прыгоннага грамадства» [9].

Адной з асноўных прычын вельмі працяглай кансервацыі рыс феадальнай структуры вёскі было слабае развіццё прамысловасці, паколькі беззямельныя і малазямельныя сяляне нават пасля рэформы 1861 г. не маглі канчаткова парваць з вёскай, бо ў гарадах фактычна не патрэбны былі іх рабочыя рукі. Варта адзначыць, што інтэнсіўнасць і ступень капіталістычнай эвалюцыі сялянства ў перыяд пераходу ад феадалізму да капіталізму была ў прамой сувязі з эканамічным развіццём рэгіёну. У 1866 г. выхадцаў з сялян у гарадах Беларусі налічвалася ўсяго крыху больш за 12 тыс. чалавек, або 3,4 % гарадскога насельніцтва [10].

Рэалізацыя магчымасцей капіталістычнага развіцця, якая закладзена ў працэс першапачатковага назаплення, не валодае механізмам аўтаматычнасці. Такім жа чынам ідуць справы і з фарміраваннем буржуазіі. Багатыя – гэта толькі патэнцыяльныя капіталісты. Капіталістамі *de facto* яны рабіліся толькі тады, калі ўкладалі свае грошы і зямлю ў капіталістычна арганізаваныя прадпрыемствы і гаспадаркі [11, с. 36]. Шэрагі буржуазіі Беларусі ў вывучаемы перыяд папаўняліся галоўным чынам за кошт

багатых мяшчан, гільдзейскага купецтва, якія далучаліся да капіталістычных метадаў вытворчасці і гандлю. Радзей колькасць буржуазіі павялічвалася за кошт выхадцаў з іншых класаў і саслоўяў – з дваранства, цэхавых і рамесных элементаў. К. Маркс пісаў: «Без сумнення некаторыя дробныя цэхавыя майстры і яшчэ большая колькасць самастойных дробных рамеснікаў і нават наёмных рабочых пераўтварыліся ў дробных капіталістаў, а потым ... у капіталістаў *sanspharase* (без агаворак)» [12].

У Беларусі ўдзельная вага цэхавых майстроў у складзе класа буржуазіі была вельмі невялікай. Развіццё буржуазных адносін базіравалася пераважна на пазакарпаратыўных формах вытворчасці і абмену, а працэсы, якія праходзілі ўнутры цэхаў у гарадах і мястэчках беларускіх губерняў у вывучаемы перыяд, сведчылі хутчэй аб знешнім уплыве працэсу генезісу капіталізму і вялі рамесную вытворчасць да кансервацыі феадальных структур дробнай вытворчасці. Таму, закранаючы пытанне аб папаўненні класа буржуазіі за кошт цэхавых майстроў, К. Маркс пісаў, што «такія выпадкі рэдкія па самой прыродзе рэчаў» [13].

Аднак шэраг даследчыкаў гэтыя рэдкія выпадкі ўспрымаюць часам як заканамернасць і прыходзяць да неабгрунтаваных вывадаў. Напрыклад, у манаграфіі В.У. Чапко, прысвечанай эканамічнаму развіццю гарадоў Беларусі ў першай палове XIX ст., прыведзены прыклады пашырэння рамесных майстэрняў і пераўтварэння разбагацеўшых уладальнікаў у капіталістаў, а іх майстэрні ў капіталістычныя мануфактуры [14, с. 38–39]. Гэта дазволіла аўтару манаграфіі зрабіць агульны вывад аб тым, што на працягу першай паловы XIX ст. рамесная вытворчасць спазнала не толькі колькасныя, але і якасныя змяненні [14, с. 32]. Разгледзім больш падрабязна прыведзеныя В.У. Чапко прыклады: «Некаторыя гарбарныя майстэрні Магілёва, што існавалі ў першай палове XIX ст., у канцы 40-х гг. ператвараліся ў мануфактурныя прадпрыемствы, 12 такіх майстэрняў (са 103) мелі па 8–10 рабочых, астатнія па 1–2» [14, с. 38]. Па-першае, прадпрыемствы з 8–10 рабочымі адносіліся да дробных капіталістычных, а не мануфактурных, па-другое, колькасць рабочых на гэтых 12 прадпрыемствах змянялася і толькі ў асобныя гады перавышала 5 чалавек [15], а ў другой палове XIX ст. гэтыя рамесныя майстэрні ўвогуле былі закрыты, дзейнічала толькі адна капіталістычная гарбарная мануфактура з колькасцю рабочых 18 чалавек [16, с. 264].

Ніколі не было рамеснай майстэрняй суконнае прадпрыемства ў мястэчку Бяроза Гродзенскай губерні. Узнікла яно ў 1830 г. адразу як мануфактурнае прадпрыемства і праіснавала да 1860 г. [17]. Падобны малюнак характэрны

і для дробных гарбарных прадпрыемстваў г. Пружаны той жа губерні [18]. Пацвярджае тэзіс В.У. Чапко аб перарастанні рамесных майстэрняў у прадпрыемствы мануфактурнага тыпу і пераўтварэнні ўладальнікаў майстэрняў у капіталістаў толькі прыклад па г. Гродна, калі рамесная майстэрня Д. Гейслера, на якой у канцы XVIII ст. працавалі 2 чалавекі, пераўтварылася ў канцы 20-х гг. XIX ст. у капіталістычную мануфактуру з колькасцю вольнанаёмных рабочых каля 20 чалавек. У 1829 г., акрамя майстра, 3 чаляднікаў і 3 вучняў, тут працавала 2 падстрыгачы, фарбавальшчык і 8 чорнарабочых [19].

У вывучаемы перыяд дваранскае прадпрымальніцтва працягвала насіць прыгонны характар. М.І. Паўленка, характарызуючы эвалюцыю дваранства Расіі ў XVII–XVIII стст., адзначае, што, па-першае, дваранін, які займаўся прадпрымальніцтвам, не пераставаў быць дваранінам. Па-другое, няўдачы, звязаныя з прадпрымальніцтвам, сведчылі аб вельмі абмежаваных магчымасцях прыгонніцкай гаспадаркі ў пераходны перыяд ад феадалізму да капіталізму [20, с. 75]. У Беларусі, напрыклад, у 30-х гг. XIX ст., з 46 дваран, што валодалі прамысловымі прадпрыемствамі ў гарадах і мястэчках, дзе была магчымасць выкарыстоўваць свабодныя рабочыя рукі, толькі на 19 прадпрыемствах пераважала праца вольнанаёмных, на астатніх – прыгоннікі аказаліся вернымі традыцыйным формам працы залежных сялян [8, с. 131–143, 149–156]. Вельмі часта скапленне грошай у руках дваран не паскарала развіццё прамысловасці: гэтыя сумы ішлі не на вытворчасць, а на задавальненне бытавых патрэб, г. зн. на захаванне прывілей пануючага класа.

Праўда, былі адзінкавыя прыклады і выкарыстання капіталаў дваран для развіцця прамысловасці. У 1767 г. у Рэчы Паспалітай створана змешаная шляхецка-мяшчанская кампанія шарсцяных мануфактур [21], у 1787 г. – Таварыства айчынай палатнянай фабрыкі [22]. Аднак дзейнасць гэтых кампаній была кароткачасовай: к канцу XVIII ст. яны распаліся [23]. Узніклі гандлёва-прамысловыя шляхецка-мяшчанскія і шляхецка-купецкія арганізацыі для абслугоўвання арміі. Кіраўнікі і арганізатары гэтых кампаній хутка абагачаліся, але і хутка сыходзілі са сцэны, вырашыўшы сваю прагматычную задачу. Таму не выпадкова даследчыкі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэчы Паспалітай адзначаюць, што к канцу XVIII ст. у краіне да прадстаўнікоў класа буржуазіі можна аднесці толькі каля 50 чалавек [24, с. 73].

Сярод нешматлікай прамысловай буржуазіі Беларусі і Рэчы Паспалітай, у адрозненне ад Расіі, зусім не было выхадцаў з гарадскіх нізоў або сялянскага асяроддзя. Часцей, як адзначалася, гэта былі прадстаўнікі купецтва і багатага мяшчанства. У першай палове XIX ст. буй-

ная і сярэдняя буржуазія ў Беларусі з'яўлялася зусім нешматлікай і налічвала некалькі дзясяткаў чалавек. Адсутнасць буйных капіталаў і фінансавай падтрымкі з боку ўрада стрымлівалі працэс фарміравання новых класаў – буржуазіі і пралетарыату. Сацыяльную эвалюцыю тармазілі ўмацаваныя стагоддзямі саслоўная структура і сацыяльная псіхалогія, што склалася пад яе ўплывам. Апошні фактар найбольш моцна праяўляўся ва ўмовах Беларусі, дзе ў сацыяльна-псіхалагічнай сферы доўга захоўваліся маральныя каштоўнасці ўжо зжыўшай сябе феадальна-саслоўнай структуры, спадчынай якой з'яўлялася шляхецкая манополія на ўладу, зямельную ўласнасць і грамадскі прэстыж, а таксама поўнае бяспраўе залежных сялян, мяшчанскага саслоўя і прававая дыскрымінацыя яўрэяў.

У працэсе змешвання саслоўяў і фарміравання новай структуры грамадства важную ролю адыгрывалі гарады. У Беларусі назіралася дыферэнцыяцыя гараджан на заможныя вярхі, якія складалі нязначную меншасць гарадскіх жыхароў, і немаёмных гараджан, галоўным чынам мяшчан (асноўная сацыяльная група беларускіх гарадоў), што з'яўлялася крыніцай фарміравання перадпралетарыату.

Другой сацыяльнай групай, на аснове якой складаліся кадры рабочых, стала сялянства, што жыло ў гарадах і налічвала ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. каля 3,8 % (3737 чал.) ад колькасці гараджан. У 30-х гг. XIX ст. іх было 3911 чал. (2,1 % гарадскога насельніцтва) [8, с. 63], але ў пачатку 60-х гг. XIX ст. іх колькасць узрасла да 12 тыс. чал., што склала 3,4 % гарадскога насельніцтва Беларусі [2, с. 328]. Выходзіць шэраг указаў сената, якія дазвалялі сялянам пераходзіць у іншыя сацыяльныя групы мяшчан і купцоў [25]. Крыніцы канца XVIII – пачатку XIX ст. называюць групу асоб, якія жылі ў гарадах, «і часова былі на розных пасадах, займаліся гандлем і рознымі працамі» [8, с. 64]. Некаторыя, хто «часова працаваў», вярталіся назад у свае вёскі і сёлы, а частка заставалася ў гарадах пастаянна і запісвалася ў мяшчанства.

Архіўныя матэрыялы (справаздачы губернатараў і паліцыі) неаднаразова адзначаюць, што значная колькасць мяшчан, сялян, якія жылі ў гарадах, і шляхты не мелі сродкаў для існавання [26], аднак вызначыць дакладна колькасць немаёмных гараджан няма магчымасці. Колькасць рабочых на мануфактурах і рамесных майстэрнях складала ў канцы 50-х гг. XIX ст. каля 6 тыс. чал. (0,19 % усяго насельніцтва) [14, с. 177]. У даследуемы перыяд ішоў працэс масавай паўперызацыі насельніцтва гарадоў. Гарады па-ранейшаму заставаліся цэнтрамі рамяства і гандлю, і працэс расслаення дробных таваравытворцаў і станаўлення буржуазных адносін у іх асяроддзі працякаў вельмі марудна.

Адным з важнейшых пытанняў фарміравання перадумоў генезісу пралетарыяту і буржуазіі з'яўляецца пытанне аб развіцці маёмаснай няроўнасці і сацыяльнага расслаення сялянства, якое складала большасць насельніцтва Беларусі ў вывучаемы перыяд. У параўнанні з другой паловай XVIII ст. у дарэформенны перыяд у асобных гаспадарках адбываецца рэзкае скарачэнне ўдзельнай вагі заможных сялянскіх гаспадарак (з 11,5 % да 3,2 %), што тлумачыцца развіццём паншчынай сістэмы і ўзмацненнем прыгоннага прыгнёту. Удзельная вага бедных гаспадарак некалькі зменшылася (з 34,2 % да 31,7 %), і значна вырасла ўдзельная вага сярэдніх гаспадарак (з 54,3 % да 65,1 %). Гэта тэндэнцыя пацвярджаецца прыкладамі, якія прыводзіліся адносна першай паловы XIX ст. у працах В.У. Чапко і М.М. Улашчыка [14; 27].

У першай палове XIX ст. адбывалася абезземельванне сялянства ў цэлым пры адначасовай нівеліроўцы матэрыяльнага становішча і зямельных надзелаў, ішоў працэс памяншэння сярэдняга надзелу на сялянскую гаспадарку і павелічэнне памераў паншчынай ворнай зямлі. Гэтыя тэндэнцыі назіраюцца і ў парэформенны перыяд, хаця асобныя даследчыкі спрабуюць іх завуаліраваць, а часам і сказаць [28]. Так, В.П. Панюціч, які разглядаў працэс разлажэння сялянства Беларусі ў другой палове XIX ст., прыходзіць да вываду, што ён зайшоў даволі далёка і разам з шырокім выкарыстаннем наёмнай працы сведчыў аб наяўнасці капіталістычнай сістэмы сельскай гаспадаркі, якая ў цэлым быццам склалася тут у 60–70-х гг. XIX ст. [28, с. 294].

Выдзяленне з асяроддзя сялянства якасна разнастайных сацыяльных плаёў пры наяўнасці феадальных перажыткаў і паўфеадальнай залежнасці сялян не магло прывесці да разлажэння сялянства як класа феадальнага грамадства і ўтварэння новых тыпаў сельскага насельніцтва. Гэтыя тыпы (сельская буржуазія і сельскі пралетарыят, пераважна з надзелям) маглі скласціся толькі ў эпоху панавання таварнай вытворчасці, падпарадкавання сяліны рынку, аднак і ў 60–70-х гг. XIX ст. такіх умоў сацыяльных працэсаў у беларускай вёсцы не было. Фактычны матэрыял манаграфіі В.П. Панюціча супярэчыць і вываду аўтара аб тым, што «ва ўмовах капіталізму пазбаўленне зямлі як асноўнага сродку вытворчасці, экспрапрыяцыя сялянства адзначалі яго пралетарызацыю» [28, с. 296].

Літаральна на наступнай старонцы аўтар адзначае, што к канцу 1867 г. у Беларусі было завершана надзяленне зямлёй безземельных, ішоў працэс скарачэння абезземеленых двароў, а такім чынам тармазіўся і працэс пралетарызацыі як аднаго з бакоў буржуазнага расслаення ў беларускай вёсцы. Статыстычныя даныя і размеркаванне сялян па сацыяльных групах

у залежнасці ад наяўнасці надзельнай зямлі і жывёлы падабраны тэндэнцыйна, з мэтай даказаць размыванне сярэдняга сялянства і павелічэнне праслоек больш беднага і багатага сялянства [28, с. 250, 318].

Сярэдні надзел у багатых сялян быў роўны ў 1877 г. 26,6 дзес., а надзел сярадняка 15–20 дзес., гэта значыць асноўная маса заможных была не на многа багацей за сяраднякоў, як і частка бяднейшага сялянства была не на многа бядней за тых жа сяраднякоў. Калі браць за аснову колькасць жывёлы і дзяліць сялян па прынцыпе В.П. Панюціча (запачытанага ім у У.І. Леніна, які даследаваў працэс расслаення сялянства ў цэлым па Расіі) на тры групы: беднякі (бясконныя і аднаконныя), сяраднякі (2–3 кані) і багацей (4 кані і больш), то параўнальныя даныя будуць выглядаць наступным чынам (табліца 1).

Табліца 1¹

Групы / Гады	1888 г.	1900 г.
I. Беднякі	55,2 %	60,9 %
II. Сяраднякі	35,3 %	32,9 %
III. Багацей	9,5 %	6,2 %

Калі ж сялян, у гаспадарцы якіх быў адзін конь, аднесці да сяраднякоў (пры невялікім складзе сям'і было дастаткова аднаго каня для апрацоўкі зямлі), то карціна рэзка зменіцца, і мы зможам характарызаваць больш аб'ектыўна працэс дыферэнцыяцыі сялянства ў беларускай вёсцы (табліца 2).

Табліца 2²

Групы / Гады	1888 г.	1900 г.
I. Беднякі	18,1 %	18 %
II. Сяраднякі	72,4 %	75,8 %
III. Багацей	9,5 %	6,2 %

Такім жа чынам ідуць справы і з надзельнай зямлёй. У парэформенны перыяд назіралася тая ж тэндэнцыя, што і ў першай палове XIX ст. Ішоў працэс нівеліроўкі, асераднячвання сялянства, пры агульным збядненні большасці з іх.

Адсюль і супрацьлегласць сцвярджэння і вывадаў аўтара па гэтым пытанні. В.П. Панюціч адзначае, што «адмена прыгоннага права, рост гандлёвага, капіталістычнага землеўладання, выцясненне натуральнай сялянскай гаспадаркі таварна-грашовай прывялі да разлажэння сялянства як класа феадальнага гра-

¹ Табліца складзена па даных: Панюціч, В.П. Социально-экономическое развитие Белорусской деревни в 1861–1900 гг. / В.П. Панютич. – Минск, 1990. – С. 250, 318.

² **Табліца складзена па тых жа даных, што і табліца 1.

мадства, вымывання яго сярэдніх слаёў, фарміравання класаў капіталістычнага грамадства сельскай буржуазіі (галоўным чынам дробнай) і сельскага пралетарыяту, большай часткай з надзеямі». На с. 279 аўтар робіць зусім супрацьлеглы вывад: «Пры наяўнасці буйных рэшткаў прыгонніцтва ў вёсцы сялянства заставаўся класам феадальнага грамадства, класам-саслоўем». У.І. Ленін пісаў аб гэтым у 1902 г.: «Супраць прыгонніцтва, супраць памешчыкаў-прыгоннікаў і дзяржавы, якая ім служыць, сялянства працягвае яшчэ заставацца класам, менавіта класам не капіталістычнага, а прыгонніцкага грамадства, г. зн. класам-саслоўем» [29].

Не заўсёды сведчылі аб буржуазным расслаенні феадальнага сялянства і асобныя выпадкі найму ў сялянскай гаспадарцы. Бывалі выпадкі, калі бедная ўдава брала ў свой дом работніка, бо не магла сама справіцца з гаспадаркай, а таксама калі мірам наймалі пастуха. Бывалі выпадкі найму на кароткі тэрмін у жніўную пару [30, с. 51]. Новыя рысы расслаення сялян назіраюцца раней за ўсё ў раёнах, блізкіх да буйных гандлёва-прамысловых цэнтраў. Яны характэрны для часткі перш за ўсё дзяржаўных сялян і ў меншай ступені для сялян, якія належалі буйным царкоўным і свецкім землеўладальнікам. Нешматлікія выпадкі прымянення прымусовай наёмнай працы ў Беларусі яшчэ не даказваюць яго буржуазнага характару. У параўнанні нават з платай дваровай прыслуге, у фальварках плата работнікам прыкладна ў 10 разоў была меншай [31, с. 45]. Работнік звычайна атрымліваў за сезон ад 5 да 12 руб. [32]. Не абыходзілася без прымусу і пры аддачы сялян на заробаткі (будаўнічыя, земляныя, лесанарыхтоўчыя і пагрузачна-разгрузачныя работы). Дзяржаўныя сяляне ў такіх выпадках таксама не з'яўляліся выключэннем. Такім чынам, напярэдадні рэформы наём не меў шырокіх памераў. На вотчынных, вінакурных, цагляных, вапнавых, лесопільных і мукамольных прадпрыемствах пераважала прымусовая праца. Становішча не мяняла і аддача гэтых прадпрыемстваў у арэнду купцам і мяшчанам.

Да канца вывучаемага перыяду ў Беларусі пераважалі вотчынныя прадпрыемствы з прымяненнем працы прыгонных сялян. Слой малаземельных і безземельных сялян вельмі доўга не мог пераўтварыцца ў слой сельскагаспадарчых рабочых у сучасным сэнсе гэтага слова, пласт свабодных наёмных рабочых, звязаных з работадаўцам толькі адносінамі найму і звальнення. У Беларусі захаваліся дакапіталістычныя формы залежнасці. Сялянства, працягвала заставацца класам феадальнага грамадства. З'яўленне разбуранай праслойкі бяднейшай гаспадаркі характарызаваўся не пралетарызацыяй, уцягваннем сялянства, а паўперызацыяй – растуцым збядненнем сялянства.

Позні пачатак зараджэння і развіцця капіталізму вызначыў маруднае развіццё сацыяльнай структуры, складанне перадумоў фарміравання тут класаў буржуазнага грамадства. У Беларусі захавалася панаванне феадальных адносін і феадальнага класа на працягу значнай часткі XIX ст. Характэрнай рысай рэгіёну ў даследуемы перыяд была выключная стракатасць сацыяльнай структуры. Феадальнае грамадства пераўтваралася ў памешчыцка-буржуазнае марудна і, галоўнае, пад знакам няўхільнага захоўвання эканамічных і палітычных інтарэсаў абсалютысцкай дзяржавы і класа памешчыкаў. Аднак сацыяльныя працэсы, што адбываліся ў горадзе і вёсцы, былі асновай, на якой вырасталі ў далейшым новыя сацыяльныя структуры буржуазнага грамадства, якое нараджалася, – буржуазія, пралетарыят, чыноўніцтва і інтэлігенцыя.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Маркс, К. Сочинения: в 30 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1959. – Т. 4. – С. 183.
2. Готина, Г.П. Источники комплектования и генезис буржуазии / Г.П. Готина // Социальная структура общества в XIX в.: Страны Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1982.
3. Ленин, В.И. Полное собрание сочинений: в 50 т. / В.И. Ленин. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1979–1983. – Т. 26: июль 1914 – август 1915. – С. 241–242.
4. Маркс, К. Сочинения: в 30 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1959. – Т. 4. – С. 46–47.
5. Люты, А.М. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст. / А.М. Люты. – Мінск, 2004. – Дадатак 2: Размеркаванне гарадскога насельніцтва па сацыяльных групах у канцы XVIII – пачатку XIX ст. – С. 308–310; Дадатак 3: Размеркаванне гарадскога насельніцтва па сацыяльных групах у 30-х гг. XIX ст. – С. 311–313; Дадатак 4: Размеркаванне гарадскога насельніцтва па сацыяльных групах у 50-х гг. XIX ст. – С. 314–316.
6. Маркс, К. Сочинения: в 30 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1959. – Т. 4. – С. 47.
7. Ленин, В.И. Полное собрание сочинений: в 50 т. / В.И. Ленин. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1979–1983. – Т. 26: июль 1914 – август 1915. – С. 144.
8. Лютый, А.М. Источники пополнения и роста городского населения Белоруссии в конце XVIII – 30-е годы XIX в. / А.М. Лютый // Вопросы истории. – 1981.
9. Ленин, В.И. Полное собрание сочинений: в 50 т. / В.И. Ленин. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1979–1983. – Т. 6: январь – август 1902. – С. 312.
10. Панютин, В.П. Миграция белорусского крестьянства в города в 60–90-е годы XIX в. / В.П. Панютин // Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии: материалы XII сессии Всесоюзного симпозиума по изучению проблем агр. ист. – М., 1989. – С. 61.
11. Чистозвонов, А.Н. Генезис капитализма: проблемы методологии / А.Н. Чистозвонов. – М., 1985.
12. Маркс, К. Сочинения: в 30 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1959. – Т. 23. – С. 759.
13. Маркс, К. Сочинения: в 30 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1959. – Т. 46. – С. 497.
14. Чепко, В.В. Население городов и местечек Белоруссии в первой половине XIX в. / В.В. Чепко // Проблемы социально-экономического развития Белоруссии. – Минск, 1976.
15. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Фонд 295. – Вол. 1. – Спр. 561. – Л. 1 182; Болбас, М.Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795–1861 гг.) / М.Ф. Болбас. – Минск: Наука и техника, 1966. – С. 249.
16. Болбас, М.Ф. Промышленность Белоруссии. 1860–1900 / М.Ф. Болбас. – Минск: Изд-во БГУ, 1978. – 312 с.
17. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне (НГАБ у Гродне). – Фонд 1. – Вол. 27. – Спр. 486. – Л. 37–38; Болбас, М.Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795–1861 гг.) / М.Ф. Болбас. – Минск: Наука и техника, 1966. – С. 241.

18. НГАБ у Гродне. – Фонд 1. – Воп. 20. – Спр. 232. – Л. 4; Болбас, М.Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795–1861 гг.) / М.Ф. Болбас. – Минск: Наука и техника, 1966. – С. 252.
19. НГАБ у Гродне. – Фонд 1. – Воп. 3. – Спр. 753. – Л. 1 2.
20. Павленко, Н.И. К вопросу об эволюции дворянства в XVII–XVIII / Н.И. Павленко // Вопросы генезиса капитализма в России. – Л., 1960.
21. AGAD. Zbior z Museum Narodowego. – Dzial 1. – Sygn. 359. – S. 132.
22. AGAD. Zbior z Museum Narodowego. – Dzial 1. – Sygn. 495. – S. 14.
23. AGAD. Zbior z Museum Narodowego. – Dzial 1. – Sygn. 635.
24. Польша на путях развития и утверждения капитализма. Конец XVIII – 60-е годы XIX в. – М., 1984.
25. НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 277. – Л. 118.
26. НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 70. – Л. 170; Спр. 129. – Л. 131; Фонд 3014. – Воп. 1. – Спр. 58а. – Л. 3.
27. Улащик, Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии / Н.Н. Улащик. – М.: Наука, 1965. – 479 с.
28. Панютин, В.П. Социально-экономическое развитие Белорусской деревни в 1861–1900 гг. / В.П. Панютин. – Минск, 1990.
29. Ленин, В.И. Полное собрание сочинений: в 50 т. / В.И. Ленин. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1979–1983. – Т. 6: январь – август 1902. – С. 311.
30. Шапиро, А.Л. Об имущественном неравенстве и социальном расслоении русского крестьянства в эпоху феодализма / А.Л. Шапиро // Вопросы генезиса капитализма в России. – Л., 1960.
31. Мулявичус, Л. Некоторые вопросы генезиса капитализма в Литве / Л. Мулявичус, М. Ючас. – Вильнюс, 1968.
32. Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў у Санкт-Пецярбургу (РДГА). – Фонд 716. – Воп. 2. – Спр. 61. – Л. 31, 34, 57; Спр. 147. – Л. 151–152, 159; Спр. 149. – Л. 26, 29.

SUMMARY

In the article the preconditions of capitalist society classes bourgeois and proletariat formation in Belarus in the end of XVIII – the 1st half of XIX century are characterized. The author shows the reasons of low speed of this process connected it firstly with the low speed of social-economic development of the region and also with the domination of feudal relations. Peculiarities of these classes formation are showed: national structure of trade bourgeois and pre-proletariat in Belarus, industrial development character of the region, difficulties in belorussian nation formation.

Паступіў у рэдакцыю 09.11.2012 г.

УДК 94(476):34

Е.А. Подорожная,

преподаватель-стажер кафедры славянской истории
и методологии исторической науки БГПУ

ЛИКВИДАЦИЯ ИНСТИТУТА ВИЛЕНСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА: ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ИНИЦИАТИВЫ И ПРАКТИЧЕСКАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ

Проблема ликвидации Виленского генерал-губернаторства имеет неоднозначную и сложную историю. Частичное освещение данного вопроса началось еще современниками в конце XIX – начале XX в. В частности, административные особенности западных губерний и целесообразность существования генерал-губернаторской власти на этих территориях были рассмотрены в работах В.В. Ивановского и А.С. Будиловича [1]. В советской историографии вопрос о функционировании и ликвидации этой административной структуры не являлся предметом отдельного изучения. Основное внимание исследователей того времени уделялось социально-экономической истории, поэтому интересующая нас проблема не нашла должного отражения. В белорусской историографии поставленная проблема также не стала предметом специального исследования. В основном историки в вопросе Виленского генерал-губернаторства обращают внимание на его территориальное оформление в конце XVIII – первой половине XIX в., но не освещают вопрос о процессе его ликвидации [2]. В современной российской исторической науке появился ряд работ, в которых рассматриваются проблемы создания и деятельности администрации в северо-западных губерниях в конце XVIII – начале XX в. К их числу относятся кол-

лективные исследования и работа А.Ю. Бахтуриной [3]. Несмотря на определенную изученность поставленной задачи, вне поля зрения историков остался вопрос причин и механизма его ликвидации в начале XX в.

В результате III раздела Речи Посполитой (1795 г.) западные белорусские и частично литовские земли явились основой для формирования Виленского генерал-губернаторства. На присоединенные территории было распространено общероссийское законодательство и система управления. Полнота военной и административной власти на этих землях принадлежала виленскому генерал-губернатору. С 1801 до 1831 г. генерал-губернаторы управляли двумя губерниями – Виленской и Гродненской (заменившей Слонимскую), и назывались литовскими военными губернаторами. После восстания 1830–1831 гг. на основании указа от 30 октября 1831 г. к генерал-губернаторству была присоединена Белостокская область, а с 1842 г. – Ковенская губерния. С введением военного положения, вызванного восстаниями 1830–1831 и 1863–1864 гг., в состав Виленского генерал-губернаторства также входили Минская (1832–1856 и 1862–1870 гг.), Витебская и Могилевская (1863–1869 гг.), Августовская губернии (1863–1864 гг.). Указом от 6 июля 1862 г. при создании Виленского воен-

ного округа местный генерал-губернатор становился командующим войсками военного округа и отдельного корпуса жандармов в мирное время. Эти функции виленский генерал-губернатор сохранил до 1880-х гг., когда после смерти генерал-губернатора Э.И. Тотлебена указом от 30 августа 1884 г. командование войсками было возложено на отдельного генерала.

Существование генерал-губернаторского управления было вызвано стремлением властей провести полноценную интеграцию западных губерний с остальными частями империи. Основной задачей виленского генерал-губернатора было проведение правительственной политики и контроль за соблюдением законов, в его руках была сконцентрирована вся полнота власти в крае. Сущность этой политики генерал-губернаторов после восстания 1863–1864 гг. была очерчена в утвержденном царем 27 мая 1864 г. Положении Западного комитета. Программа заключалась в усилении позиций православия, создании системы образования на русских началах, улучшении быта православного духовенства, расширении русского землевладения, замещении ответственных служебных постов «лицами русского происхождения», снижении роли католицизма [4, с. 1–2; 5, л. 27 об.–29]. Для решения поставленных задач генерал-губернаторы контролировали все учреждения и чиновников на подведомственной им территории и действовали независимо от ведомств, подчиняясь лично царю.

После убийства Александра II с 1880-х гг. усилилась власть виленского генерал-губернатора. На основании предписания министра внутренних дел от 11 февраля 1885 г. полицейские чины северо-западных губерний назначались и увольнялись по предварительному согласию с генерал-губернатором. Указами от 27 декабря 1884 г., 1 ноября 1886 г. и 27 января 1901 г. в его руки виленского генерал-губернатора передавался надзор за переходом земельной собственности в крае [6, л. 24 об.–25].

Угроза революционных потрясений в конце 70 – начале 80-х гг. XIX в. заставили правительство усилить власть на местах. При этом министр внутренних дел Д.А. Толстой считал, что гораздо важнее было упрочить положение губернских органов и укрепить авторитет губернаторов, а «сохранение генерал-губернаторской власти только нарушает единство управления» [7, с. 103].

Впервые проблема существования Виленского генерал-губернаторства была очерчена министром внутренних дел П.А. Валуевым (1861–1868 гг.), который занимал антигенерал-губернаторскую позицию. Его волновали стремления генерал-губернаторов к независимости от центральных ведомств [8, с. 321–322].

Поводом к пересмотру порядка управления Виленской, Ковенской и Гродненской губерний послужили отчеты местных губернаторов. Виленский губернатор в своем отчете за 1894 г. заверял о политической благонадежности местного населения. В свою очередь, гродненский губернатор сообщал, что католики начали отдавать своих детей на обучение в церковноприходские школы [4, с. 2–3]. Губернаторы сходились во мнении о необходимости установления в трех северо-западных губерниях общероссийской губернаторской системы управления. На основании полученных данных министр внутренних дел И.Л. Горемыкин поручил директору Департамента духовных дел иностранных исповеданий А.Н. Мосолову составить проект упразднения Виленского генерал-губернаторства.

В начале 1896 г. А.Н. Мосолов представил развернутый проект ликвидации генерал-губернаторского управления в Виленской, Ковенской и Гродненской губерниях. В нем он подробно изложил все просчеты генерал-губернаторов в проведении национально-религиозной и экономической политики в крае. А.Н. Мосолов подчеркивал, что генерал-губернаторское управление в условиях восстания 1863–1864 гг. и после его подавления было оправдано, однако к концу XIX в. положение западных губерний изменилось: были проведены буржуазные реформы, ограничено католическое и усилено православное землевладение, на административных должностях русские чиновники заменили местных католиков, был введен русский язык в делопроизводство и в преподавание, построены православные храмы и народные училища, создана сеть железных дорог, что экономически соединило западные и внутренние губернии империи [6, л. 1–5 об.].

А.Н. Мосолов полагал, что деятельность виленских генерал-губернаторов становилась бесполезной и даже вредной. Несмотря на действие законов о свободе вероисповедания, виленские генерал-губернаторы продолжали следовать Положению Западного комитета от 22 мая 1864 г., который запрещал ремонт и строительство каплиц и костелов без разрешения властей, что вызывало недовольство местного католического населения [6, л. 6–6 об.]. Местные католики не спешили отдавать своих детей в государственную школу, где детей обязали посещать православные храмы. В качестве политической ошибки генерал-губернаторам вменялось насильственное введение русского шрифта. В результате недостаток литературы на местном языке вызвал контрабанду книг из-за границы, часть которых носила антиправительственный характер. Только за 1892–1895 гг. было задержано 60 тыс. экземпляров запрещенных изданий, напечатанных латинским шрифтом, и в западной прессе появились

опасные статьи о притеснении Католической церкви и литовского языка [6, л. 23–23 об.].

По мнению А.Н. Мосолова, недалёковидность виленских генерал-губернаторов проявилась в национальном вопросе, когда в начале XX в. среди литовского населения проявилось осознание своей самобытности, чем должны были воспользоваться власти. Однако виленские генерал-губернаторы в своей политике продолжали «руководствоваться не практической необходимостью, а теоретическими соображениями» [6, л. 24]. Критике подверглась деятельность генерал-губернаторов в экономической сфере. В области землевладения действие закона 1 ноября 1886 г. замедлял темпы роста русского землевладения. Экономическое развитие края тормозило негативное отношение генерал-губернаторов к ссудо-сберегательным товариществам, в состав которых входили местные католики. Несмотря на поддержку Министерства финансов при открытии этих учреждений, генерал-губернатор П.В. Оржевский практиковал их закрытие при малейших нарушениях [6, л. 25 об.–27].

Все вышеизложенные факты должны были убедить правительство, что руководство северо-западных губерний под предлогом борьбы с фанатичным духовенством и враждебными России стремлениями помещиков-католиков наносился ущерб экономике края, в то же время не продвигаясь к цели обрусения [6, л. 27 об.]. Проект был изучен и отложен, но в 1901 г. со смертью виленского генерал-губернатора В.Н. Троцкого впервые эта должность по решению царя оставалась вакантной. Тогда же из его компетенции – изъяты дипломатические пограничные функции [9, л. 43].

В министерстве считали, что события начала XX в. имели общегосударственный, а не националистический характер, как это было в 1863–1864 гг., и не могли быть причиной дальнейшего существования генерал-губернаторского управления [10, л. 6]. Министр внутренних дел Д.С. Сипягин исходил из того, что генерал-губернаторская власть утратила свое прежнее значение и продолжала существовать только за счет власти губернаторской, которая была подконтрольна, по существу, МВД. Поэтому Д.С. Сипягин выступил за ликвидацию независимой от министерства должности генерал-губернатора и усиление власти местных губернаторов. Министр считал, что в случае необходимости подавления антиправительственных действий в Виленской, Ковенской и Гродненской губерниях было вполне достаточно хорошо организованной местной власти, какая была в Могилевской, Витебской и Минской губерниях [6, л. 29 об.].

20 июня 1901 г. Д.С. Сипягин представил Николаю II проект управления северо-западными губерниями на время отсутствия гене-

рал-губернатора. По проекту общее управление переходило к местным губернаторам, а по указу от 21 июля 1901 г. осуществление особых законов возлагалось на МВД [10, л. 3]. По предложению Д.С. Сипягина, управляющий канцелярией генерал-губернатора переходил в распоряжение заместителя министра внутренних дел П.Н. Дурново для ведения дел, которые переходили к министру от генерал-губернатора. Все остальные чины генерал-губернаторского управления командировались в распоряжение виленского, ковенского и гродненского губернаторов для пополнения личного состава местных губернских учреждений. Архив канцелярии генерал-губернатора и выдача из него справок передавались виленскому губернатору. Суммы, отпускавшиеся на содержание генерал-губернаторского управления, передавались МВД. Заведование состоящими в ведении генерал-губернатора недвижимыми имуществами возлагалось на виленского губернатора под контролем МВД [10, л. 240–240 об.]. Таким образом, на время отсутствия генерал-губернатора его функции были распределены между другими административными органами, что не повлекло за собой сбоя в управлении. Однако уже в 1902 г. генерал-губернаторское управление было восстановлено в прежнем объеме.

С целью усиления административной власти на местах на протяжении всего 1903 г. работало Особое совещание из представителей всех ведомств под руководством С.Ф. Платонова. 10 декабря 1903 г. выработанный совещанием проект был подписан Николаем II. Проект расширил полномочия виленского генерал-губернатора за счет перехода в его компетенцию части полномочий из ведомства МВД. С этого времени виленский генерал-губернатор наделялся исключительным правом назначать на должности дворянских депутатов, допускать местные съезды, исключая съезды раскольников и сектантов, разрешать открытие местных выставок, увольнять в заграничные и долговременные отпуска духовных лиц всех исповеданий, назначенных не высшей властью, принимать в русское подданство иностранцев по истечении 5 лет их пребывания в пределах империи [11, л. 442–443].

Несмотря на политическую дестабилизацию, вызванную Первой российской революцией, сохранение Виленского генерал-губернаторства не входило в планы МВД. Прежнее значение должности генерал-губернатора пошатнул закон от 23 апреля 1906 г., в результате которого генерал-губернаторы утратили право непосредственно обращавшихся к монарху. С этого времени указы царя генерал-губернатор получал через председателя Совета министров или соответствующего министра. Кроме того, он потерял право законодательной инициативы. В премьер-

ство П.А. Столыпина генерал-губернаторы приблизились к «простым» губернаторам.

Конечно, генерал-губернаторы не разделяли этой унификаторской точки зрения МВД и настаивали не только на сохранении их должности, но и на расширении власти. В пользу МВД свидетельствовали данные национально-религиозного состава трех северо-западных губерний. По сведениям властей, на начало XX в. в Гродненской губернии православные составляли 58 % населения, а 71 % относили к русской национальности. В Ковенской губернии преобладало литовское население – 68 %, и 76 % были католиками. Виленская губерния была преимущественно заселена белорусами – около 50 %; католиками являлись 59 % населения [10, л. 6–6 об.]. Оставлять в составе одной административной единицы столь разные по своему составу губернии было нецелесообразным.

Ликвидация Виленского генерал-губернаторства позволяла казне экономить ежегодно порядка 94 тыс. руб. [6, л. 28 об.] В то же время отмена ряда ограничительных законов в религиозной сфере и землевладении давала возможность ввести в крае обычный порядок управления. Очевидно, такое переплетение социально-экономических и политических факторов явились весомой причиной для обсуждения в Государственной думе вопроса об упразднении генерал-губернаторской должности.

Ситуация с не замещением должности виленского генерал-губернатора повторилась в 1909 г., когда с назначением 11 марта 1909 г. генерал-губернатора К.Ф. Кршвицкого членом Государственного совета должность оставалась вакантной [12, л. 2]. До принятия окончательного решения особыми указами от 29 июля 1909 г. и 15 июля 1910 г. полномочия генерал-губернатора перешли к ковенскому губернатору сроком до 4 сентября 1910 г., и указом от 17 апреля 1910 г. – виленскому губернатору (в отношении Вильны и Сморгони) [10, л. 7]. В целях экономии Департамент общих дел МВД 9 декабря 1909 г. направил в Государственный совет предложение о временном сохранении канцелярии, назначении генерал-губернатора и переводе всех чинов канцелярии генерал-губернатора в местные и центральные учреждения МВД [12, л. 4–5].

При рассмотрении смет на 1910 г. Государственный совет обратился в МВД о возможности ликвидации канцелярии виленского генерал-губернатора. В своем докладе от 24 февраля 1911 г. министр внутренних дел П.А. Столыпин предложил упразднить не только канцелярию генерал-губернатора, но и само генерал-губернаторское управление. При этом упразднение генерал-губернаторства не могло вызвать затруднений в управлении, так как в военном отношении губернии были подчинены

командующему войсками, в гражданском – при отсутствии виленского генерал-губернатора управление распределилось между местными губернаторами и МВД [13, л. 74–74 об.].

П.А. Столыпин подготовил проект ликвидации Виленского генерал-губернаторства с 1 июля 1911 г. Проект предполагал введение общего губернского управления с учетом особых законов в Виленской, Ковенской и Гродненской губерниях, упразднение должности виленского генерал-губернатора и расформирование его канцелярии. Все права и обязанности генерал-губернатора по реализации особых законов, изданных в связи с восстанием 1863–1864 гг., возлагались на министра внутренних дел [6, л. 20, 30 об.]. Выдача разрешений на покупку недвижимости лицам польского происхождения, вопросы цензуры и т. д. переходили местным губернаторам.

Действие канцелярии генерал-губернатора и состоящей при ней следственной комиссии по политическим делам прекращалось, а их дела распределялись между виленским губерньским и политическим архивами. Неоконченные дела переходили в ведение канцелярий местных губернаторов, а общие – в соответствующие министерства. Чинов канцелярии генерал-губернатора и следственной комиссии оставляли за штатом, но сохраняли за ними содержание и служебные права в течение года. Три ученых еврея, находившиеся при канцелярии виленского генерал-губернатора, распределялись по одному на каждую губернию для распределения коробочных сборов. Для разбора и сдачи дел канцелярии генерал-губернатора и следственной комиссии на год оставляли по два делопроизводителя и канцелярских чиновника. На виленского губернатора возлагался надзор за музеем М.Н. Муравьева и политическим архивом. Заведование имуществом генерал-губернаторского управления переходило в ведение министра внутренних дел, а местный надзор за ними осуществлял виленский губернатор. Доходы с этих имуществ зачислялись в специальные средства МВД. С 1 января 1912 г. прекращалось выделение более 60 тыс. руб. ежегодно на содержание канцелярии, следственной комиссии, выплаты пособий и др. [11, л. 17 об.–20].

Проект был отправлен на заключение министру финансов, государственному контролеру, управляющему императорской канцелярией и государственному секретарю. Проект получил поддержку и 18 января 1911 г. был направлен на рассмотрение в Совет министров [11, л. 39]. 29 января 1911 г. на заседании Совета министров проект П.А. Столыпина был одобрен по основным статьям. При этом были внесены некоторые дополнения: 1) министру внутренних дел присваивались полномочия по изданию обязательных постановлений по ука-

зу 29 января 1904 г.; 2) разрешалось совмещать должность заведующего музеем М.Н. Муравьева с другими должностями по ведомству МВД. Совет министров также внес предложение о замене названия «Западный и Северо-Западный край» на перечисление губерний Виленской, Ковенской и Гродненской [10, л. 23, 39]. Официально с 1 января 1912 г. Виленское генерал-губернаторство было ликвидировано.

Таким образом, возникновение и существование Виленского генерал-губернаторства до начала XX в. было продиктовано необходимостью присоединения северо-западных губерний к империи, а затем для ликвидации последствий восстаний 1830–1831 и 1863–1864 гг. и интеграции края с остальными частями империи. Существование особой административной единицы – Виленского генерал-губернаторства, было обусловлено местными политическими и национально-религиозными особенностями. Одной из причин сохранения генерал-губернаторской власти в крае на протяжении всего XIX в. известный публицист А.В. Романович-Словатинский называл стремление правительства окончательно решить проблему крупного католического землевладения [14, с. 14]. Возникший в начале XX в. политический кризис, стремление к унификации управления империей и критические высказывания государственных сановников о широких правах генерал-губернаторов привели к пересмотру их полномочий. Существование должности виленского генерал-губернатора нарушало стройность бюрократической системы и вносило дополнительные сложности при реализации политики на местах. Власть сделала ставку на усиление контроля губернаторской администрации за всей местной жизнью, в то время как институт Виленского генерал-губернаторства не вписывался в общую направленность административных реформ, выдвинутых в начале XX в.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

1. Ивановский, В.В. Административное устройство наших окраин / В.В. Ивановский. – Казань: Тип. Императорского ун-та, 1891. – 47 с.; Будилович, А.С. Может ли Россия отдать иностранцам свои окраины? / А.С. Будилович. – СПб.: Издание Н.Д. Сергеевского, заслуженного проф. СПб. ун-та, 1907. – 131 с.

2. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2000–2005. – Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII–пачатак XX ст.) / М. Біч [і інш.]. – 2005. – С. 49–51.; Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XX ст. – У 2 кн. Кн. 1. / А.А. Каваленя [і інш.]; рэдкал.: А.А. Каваленя [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – С. 66–68.
3. Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. В 2 т. / под общ. ред. В.В. Черкесова. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003.; Бахтурина, А.Ю. Государственное управление западными окраинами Российской империи: 1905–февраль 1917 г.: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / А.Ю. Бахтурина. – М., 2006. – 545 л.
4. Памятка о времени учреждения и упразднения генерал-губернаторств. Справка по Северо-Западному краю от 4 ноября 1895 года. // Научно-справочная библиотека Российского государственного исторического архива. – Фонд 2916. – Ед. хр. 1.
5. Св. кн. Ник. Пл. Грузинский «Записка виленского губернатора о расширении полномочий губернаторов Северо-Западного края по применению особых узаконений и мероприятий, последовавших для губерний сего края» // Российский государственный исторический архив (РГИА). – Фонд 1016. – Оп. 1. – [1901 г.] – Д. 1003.
6. Дело об упразднении Виленского генерал-губернаторства (20 ноября 1910 г.). // РГИА. – Фонд 821. – Оп. 10. – Д. 1139.
7. Тхоржевский, И.И. Последний Петербург: Воспоминания камергера / И.И. Тхоржевский; сост. и прим. С.С. Тхоржевского. – СПб.: Алетейя, 2000. – 253 с.
8. Дневник П.А. Валуева, министра внутренних дел. / ред., введ., биогр. очерк и коммент. проф. П.А. Зайончковского. В 2 т. – Т. 2. 1866–1870. – М.: АН СССР, 1961. – 422 с.
9. Всеподданнейшие доклады. 1901 г. // РГИА. – Фонд 1284. – Оп. 241. – Д. 112.
10. Дело об упразднении Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернаторства // РГИА. – Фонд 1409. – Оп. 6. – Д. 1029.
11. Государственной канцелярии особого совещания. Дело по Особому Совещанию под председательством члена Госсовета С.Ф. Платонова о передаче дел, имеющих местное значение из центральных государственных учреждений в учреждения местные (1903) // РГИА. – Фонд 1234. – Оп. 1. – Д. 1.
12. Дело об упразднении канцелярий Московского и Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернаторов (1910 г.) // РГИА. – Фонд 1284. – Оп. 185. – 1910 г. – Д. 13.
13. Всеподданнейшие доклады. 1911 г. О назначении и увольнении служащих, выдаче пособий и др. // РГИА. – Фонд 1284. – Оп. 241. – Д. 128.
14. Романович-Словатинский, А.В. Генерал-губернатор или губернатор? / А.В. Романович-Словатинский. – Киев: Тип. И.Н. Кушнеров и Ко, 1889. – 15 с.

SUMMARY

On the basis of archival documents the problem of liquidation of the Vilna General Governorate at the beginning of the XX century is revealed in the article. The author researched the points of view of the ministers and high bureaucracy of Russian Empire for existence of special governor system in the north-western provinces. The special attention is given to political, economical and social reasons and the mechanism of liquidation of the Vilna General Governorate in 1912.

Поступила в редакцию 13.03.2013 г.

УДК 930«18/19»:[94(476)«17/18»:]63]

Н.К. Тукайла,

аспірант кафедры гісторыі Беларусі БДПУ

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ КАНЦА XIX – ПАЧАТКУ XX ст. АГРАРНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ КАНЦА XVIII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XIX ст.

Канец XVIII – першая палова XIX ст. уяўляе сабой пераходны перыяд сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі. У гэты час

зараджаюцца новыя буржуазныя адносіны, што прыйшлі на змену старым, феадальна-прыгонніцкім. Праблема аграрных адносін заўсёды

з'яўлялася актуальнай, аднак і сёння застаецца ў шэрагу дыскусійных пытанняў. Адсутнасць абагульняльных прац па гістарыяграфіі аграрнай гісторыі Беларусі перыяду генезісу капіталізму і неабходнасць аб'ектыўнага аналізу гісторыі пытання ўказаных працэсаў вызначылі прадмет для даследавання.

Першыя працы, прысвечаныя гісторыі Беларусі даследуемага перыяду, адносяцца да XIX ст. Змястоўнай з'яўляецца манаграфія М.В. Без-Карніловіча «Исторические сведения о примечательных местах Белоруссии» [1]. Нягледзячы на этнаграфічны характар кнігі і апавядальны стыль, аўтар сабраў рознабачковыя фактычныя матэрыялы пра беларускія землі. М.В. Без-Карніловіч паспрабаваў ахарактарызаваць састаў насельніцтва, паўсядзённыя заняткі людзей і эканамічныя адносіны як паміж сабой, так і паміж насельніцтвам і дзяржавай. У раздзеле «Управление государственными имуществами» адзначаецца: «Для управления и попечительства над казенными крестьянами открыты в 1839 г. в белорусских губерниях Витебской и Могилевской под наблюдением Губернаторов особые Управления, названные Палатами Государственных имуществ. До их учреждения в обоих губерниях казенными крестьянами управляли Губернские Казенные Палаты. Все Государственные имения и свободные хлебопашцы в каждой губернии разделены на Округи, а те – на сельские общества. Для лучшего исполнения распоряжений Палаты и ближайшего наблюдения в Округе за устройством имений и благосостоянием крестьян установлен Окружный начальник, ему подчинены лесничий, офицеры, конные лесные объездчики, полесовщики и пожарные старосты» [1, с. 253–254]. Дастаткова падрабязна аўтар аналізуе ўнутраны і знешні гандаль на тэрыторыі Беларусі даследуемага перыяду. М.В. Без-Карніловіч таксама надае ўвагу паўсядзённаму жыццю сялян. Напрыклад, аўтар піша, што «скудный урожай хлеба, получаемый с обрабатываемой для себя земли, бедность и недостатки в житейских потребностях вынуждают белорусского крестьянина кроме земледелия искать другие средства, посредством которых он мог бы заработать деньги для уплаты лежащих на нем повинностей, и успокоения домашних нужд» [1, с. 298]. Насуперак расійскім гісторыкам, якія адзначалі беднасць беларускіх зямель, М.В. Без-Карніловіч робіць выснову аб тым, што зямля дае дрэнны ўраджай толькі тады, калі не атрымлівае належнага догляду, а «сельское хозяйство только тогда доставляет ожидаемые выгоды, когда производится людьми опытными и страстно приверженными хозяйству» [1, с. 307]. Аўтар характарызуе ўзаемаадносіны памешчыкаў і сялян: «Крестьяне сеют для себя количество хлеба,

обеспечивающее их только в урожайные годы; при малых урожаях, собираемого со своих полей хлеба им недостаточно: тогда в пособие его получают от своих помещиков» [1, с. 307]. Акрамя таго, у працы М.В. Без-Карніловіча прысутнічае апісанне сельскагаспадарчай тэхнікі і спосабы апрацоўкі глебы.

Зразумела, што ўсе вышэйпералічаныя звесткі нельга аднесці да крытычнага матэрыялу, а факты, пералічаныя аўтарам, не дазваляюць поўна прааналізаваць праблему аграрных адносін перыяду генезісу капіталізму на беларускіх землях. Аднак гэта работа носіць этнаграфічны характар, і ў ёй змешчаны дастатковы фактычныя матэрыялы мясцовага ўзроўню, які дазваляе гісторыкам рабіць пэўныя высновы.

Значны крытычны матэрыял па вывучэнні гісторыі Беларусі змешчаны ў працы В.В. Турчыновіча «Обозрение истории Белоруссии с древнейших времен» [2]. Аўтар характарызаваў Беларусь як самастойную дзяржаву: «Белоруссия имеет свою собственную историю, которую можно бы разделить на древнюю и новую. Ее древняя, ее собственная история, мало известна; новая же, начинающаяся с XV столетия, тесно связана с политической историей Литвы, Польши и России... позднейшая история с конца XVII ст. лишенная всякой самобытности... повторяет историю России и Польши» [2, с. VII, VIII]. Кіруючыся прынцыпам гістарыяграфіі канца XIX ст., В.В. Турчыновіч апісваў палітычную гісторыю, ігнаруючы сацыяльна-эканамічную. Завяршыў аўтар сваю працу дакладнай характарыстыкай беларускіх зямель перыяду канца XVIII – першай паловы XIX ст. [2, с. 239].

Яшчэ адной працай, у якой падаецца гісторыя беларускіх зямель, з'яўляецца выданне М.В. Каяловіча «Лекции по истории западной России» [3]. У ёй прасочваецца антыпольская пазіцыя аўтара. Беларускія землі аўтар называў ахвярай польскай экспансіі, а таксама адзначаў, што гэтыя тэрыторыі зведалі два іншаземныя ўплывы: рускі і заходні. Апошняе, на яго думку, негатыўна адбілася на сацыяльна-эканамічным становішчы краіны. Што датычыцца даследуемага намі перыяду, то М.В. Каяловіч пісаў: «Поляки не смогли выработать действительное благо для народа. Всеми улучшениями пользовалось шляхетство, а холопство также страдало» [3, с. 354]. Аналізуючы Канстытуцыю 1791 г., аўтар адзначаў, што «...в ней нет свободы холопству. Допущены только облегчения, например в том, что нельзя убить безказанно... холопство необходимо для шляхетства, шляхетство погибнет при малейшей воле холопства» [3, с. 357].

Такім чынам, у метадалогіі М.В. Каяловіча прасочваліся суб'ектыўныя рысы, характэрныя для пэўнага часу. Аўтар разглядаў беларускія землі як частку рускіх зямель і галоўным чынам

акцэнтаваў увагу на польскай экспансіі. Аднак аналіз сацыяльна-эканамічных працэсаў, што адбываліся на тэрыторыі Беларусі, гісторык зрабіў толькі некалькі заўваг.

Вельмі скупы матэрыял, прысвечаны гісторыі Беларусі даследуемага перыяду, прысутнічае ў рабоце П. Шчабальскага «Рассказы Западной Руси» [4]. Працу можна хутчэй аднесці да клерыкальнага кірунку ў гістарыяграфіі. Гісторыя беларускіх зямель звязана да гісторыі Праваслаўнай Царквы, наступам каталіцтва на ўніяцтва. Прыгнёт сялянства з боку князёў аўтар тлумчыць фактарам рэлігійнай барацьбы [4, с. 125].

У канцы XIX ст. гісторыя Беларусі знайшла месца ў аглядных лекцыях В.В. Ключэўскага. Гісторык аналізаваў гісторыю беларускіх зямель як адну з частак Расійскай імперыі і называў пашырэнне тэрыторыі на захад як завяршэнне «естественных границ государства» [5, с. 542]. Акрамя кароткіх звестак пра гісторыю Беларусі, у раздзеле аб знешняй палітыцы можна сустрэць некаторыя факты, якія тычацца сацыяльна-эканамічных працэсаў, у прыватнасці, аграрных. У раздзеле «Преобразования первых лет императора Александра I» былі пералічаны некаторыя ўказы царскага ўрада, якія тычыліся новых тэрыторый. Так, быў названы Указ 12 снежня 1801 г., «предоставлявший лицам всех свободных состояний приобретать вне городов в собственность недвижимые имущества без крестьян; этим правом могли воспользоваться купцы, мещане, казенные крестьяне. Закон 12 декабря разрушил вековую землевладельческую монополию дворянства, которое одно дотопе пользовалось правом приобретать землю в личную собственность» [5, с. 550]. В.В. Ключэўскі аналізуе сялянскае пытанне ў межах усяго XVIII ст., аднак толькі ў адносінах да Расійскай імперыі.

Характэрнымі работамі, выкананымі ў кантэксце метадалогіі гістарыяграфіі канца XIX ст., з'яўляюцца манаграфіі П.Д. Бранцава «История Литовского государства с древнейших времен» (Вільня 1889 г.) і «Очерк Древней Литвы и Западной России» (Вільня, 1891 г.). Гісторыю Літвы аўтар падзяліў на пяць перыядаў. Нам найбольш цікавым уяўляецца апошні, які гісторык пачынае з падзелаў Польшчы. Нягледзячы на агульную палітычную накіраванасць прац, аўтар знаходзіць месца і для аграрных пытанняў. Так, П.Д. Бранцаў адзначае, што пасля першага падзелу Польшчы «нашлись некоторые лица, которые желали облегчить положение крестьян, таковыми, между прочим, были... и представили в 1776 году сейму проект об улучшении положения крестьян, но все восстали против проекта» [6, с. 572]. Ва ўсіх работах аўтара прасочваюцца некаторыя заўвагі адносна сацыяльна-эканамічнага жыцця беларускіх зямель даследуемага перыяду, аднак

гэта больш нагадвае каментарыі, чым крытычны аналіз і аб'ектыўныя высновы.

Нельга не назваць такіх вядомых дасавецкіх аўтараў, як М.К. Любаўскага – рэктара Маскоўскага ўніверсітэта і вядомага выкладчыка літоўскай і заходнеславянскай гісторыі, паслядоўніка В.В. Ключэўскага, а таксама М.Ф. Уладзімірскі-Буданава – аўтара вядомай працы «Немецкое право в Польше и Литве». Аднак гэтыя гісторыкі не надавалі ўвагі аналізу сацыяльна-эканамічных, у прыватнасці, аграрных пытанняў. Яны былі, па-першае, прадстаўнікамі юрыдычнай школы, па-другое, характэрнай асаблівасцю даследаванняў таго перыяду з'яўлялася цікавасць да палітычнай гісторыі.

Можна зрабіць выснову, што даследчыкі канца XIX ст., якія пісалі гісторыю заходнерускіх зямель, закраналі і гісторыю Беларусі канца XVIII – першай паловы XIX ст. Шматлікія гісторыкі нават вызначалі беларускія землі ў якасці самастойнага аб'екта для вывучэння, што і паклала пачатак далейшым даследаванням. Агульным для ўсіх прац можна назваць вылучэнне палітычнай гісторыі, якое характарызуецца засяроджваннем ўвагі толькі на дзяржаўна-палітычных і царкоўна-рэлігійных аспектах. Аднак нельга не адзначыць першыя спробы і каментарыі, што тычацца сацыяльна-эканамічнага жыцця аграрнага кірунку ў прыватнасці.

Такім чынам, нельга сцвярджаць, што навукоўцы мяжы стагоддзяў зрабілі значны ўклад у даследаванне аграрнай гісторыі беларускіх зямель. Гэта было абумоўлена часам, у які працавалі гісторыкі (60-я гг. XIX – першыя гады XX ст.). Беларускія землі толькі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі і іх неабходна было інтэграваць у дзяржаву. Адсюль характэрныя антыпольскія канцэпцыі і прарасійскія погляды, інтарэс да палітычнай гісторыі ў якасці тлумачэння аб'яднання новых тэрыторый. Аднак усё вышэйпералічанае заклала падмурак для гісторыкаў, якія працавалі ў 20-я гг. XX ст., калі ўпершыню праявіўся інтарэс да аграрнай гісторыі Беларусі і пачалі закрывацца белыя плямы.

Адметнымі ў пачатку 20-х гг. XX ст. былі работы У.І. Пічэты: «История народного хозяйства России XIX – XX вв.» (Москва, 1922 г.) і «История крестьянских волнений в России» (Минск, 1923 г.). Аўтар дасканала аналізуе акрэсленыя праблемы і прыводзіць прыклады ў тым ліку з далучаных тэрыторый. У.І. Пічэта вызначыў працэсы сацыяльна-эканамічнага развіцця Расіі XIX ст. з улікам пашырэння зямель: пачатак развіцця прамысловага капіталу і разлажэнне прыгоннай гаспадаркі, развіццё ўнутранага і знешняга гандлю. Усе працэсы, на думку аўтара, былі ўзаемазвязаны, аднак гісторык іх не атаясамліваў. Варта адзначыць, што адной з прычын змен сацыяльна-эканамічнага развіцця, аўтар называе далучэнне новых тэрыто-

рый (Польшы, Літвы, Беларусі, Украіны). Навуковец даследуе сельскагаспадарчую палітыку і прыходзіць да высновы аб значным адрозненні ў становішчы і структуры сельскай гаспадаркі заходніх і ўсходніх губерняў Расіі. У.І. Пічэта падкрэслівае развіццё феадальнай гаспадаркі, радыкальныя змены сацыяльных адносін і адзначае, што найбольш практычныя гаспадары разумелі неабходнасць ліквідацыі прыгонных адносін, якія жывалі сябе, а астатнія прыстасоўвалі сваю гаспадарку да аджыўшых форм.

М.В. Доўнар-Запольскі ўказвае на заняпад народнай гаспадаркі Беларусі ў XVIII ст. і адмаўляе яе істотныя змены, звязаныя з далучэннем да Расіі. Аўтар надае значную ролю сялянину ў працэсах развіцця народнай гаспадаркі і робіць вывад, што гаспадарка не можа развівацца станоўча ва ўмовах эксплуатацыі сялян і маральнага падзення феадалаў [7]. Шмат месца ў сваіх даследаваннях навуковец адводзіць гісторыі і структуры гандлю, што можна растлумачыць уплывам тэорыі «гандлёвага капіталу», якая панавала ў той час, адным з прыхільнікаў якой быў К.І. Кернажыцкі.

Даследчык адзначае, што рынак, які развіваўся ў XIX ст., выклікаў змену прыгоннай гаспадаркі. Новымі вытворчымі сіламі знішчалася старая арганізацыя і вылучалася іншая, адпаведная сучасным сацыяльна-эканамічным умовам, якія звязаны з развіццём прамысловага капіталу. І калі ў першай палове XVII ст. для павышэння прадукцыі панскай гаспадаркі патрэбна было прымацаванне сялян да зямлі, то ў першай палове XIX ст. эканамічнае развіццё патрабавала адрыву яго ад зямлі («вольны сялянін») [8, с. 191]. К.І. Кернажыцкі прыходзіць да высновы, што «прыгоннае грамадства» складанае і ў ім закладзены элемент развіцця гандлю, прамысловасці, што вядзе да капіталізму. Капіталізм вырастае з нетраў феадальнай або прыгонніцкай фармацыі, феадалізм і прыгонніцтва характарызуецца аднымі і тымі ж вытворчымі адносінамі, адной і той жа класавай структурай. Гандлёвы капітал, з аднаго боку, разбурае феадальны спосаб вытворчасці (прагрэсіўная работа), а з іншага – ён не зацікаўлены ў стварэнні новых вытворчых адносін, кансервуе старыя феадальныя адносіны [9, с. 16]. Можна зрабіць выснову, што аўтар, захоплены тэорыяй М.М. Пакроўскага «гандлёвага капіталу», аднакова аналізаваў сацыяльна-эканамічнае развіццё даследуемага перыяду, а таксама атаясамліваў працэсы разлагання феадальна-прыгонніцкіх і зараджэння буржуазных адносін.

Т.І. Забела на аснове аналізу інвентароў і асабістых даследаванняў прышоў да высновы аб нездавальняючым стане сялянскай гаспадаркі ў другой палове XVIII ст. Гісторык зрабіў агляд усіх відаў залежнасці падданага сялянства, структуры гаспадарання і ўказаў на шэраг

фактараў, што прывялі да крызісу як сялянскай, так і памешчыцкай гаспадаркі. Асноўная прычына, якую называе аўтар, – гэта ўзмацненне феадальнага прыгнету [10].

Такім чынам, гістарыяграфія аграрнай гісторыі Беларусі перыяду генезісу капіталізму складалася пад уплывам гістарычнай рэальнасці, што адбілася на выбары прыярытэтных пытанняў для даследавання і вываду навукоўцаў. Так, канец XIX ст. характарызуецца цікавасцю да палітычнай гісторыі і павярхоўным аналізам сацыяльна-эканамічных праблем, рэзультаты якіх таксама зводзіліся да палітычнага становішча. Сітуацыя станоўча мяняецца ў пачатку 20-х гг. XX ст., калі гісторыкі звяртаюць сваю ўвагу на пытанні аграрнай гісторыі Беларусі. У гэты перыяд былі праведзены даследаванні і сабраны значны фактычны матэрыял. Нягледзячы на тое, што шэраг гісторыкаў працаваў пад уплывам «тэорыі гандлёвага капіталу», якая з цягам часу паказала сваю памылковасць, былі закладзены асноўныя кірункі вывучэння аграрнай гісторыі Беларусі канца XVIII – першай паловы XIX ст., у межах якіх працуюць і сучасныя гісторыкі.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Без-Корнилович, М.О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии, с присовокуплением и других сведений, к ней же относящихся / М.О. Без-Корнилович. – СПб.: Тип. III Отд. Собст. Е. И. В. Канцелярии, 1855. – 355 с.
2. Турчинович, И.В. Обзор истории Белоруссии с древнейших времен / И.В. Турчиновича. – СПб.: Издание В. А. Исакова, 1857. – XII, 303 с.
3. Коялович, М.О. Лекции по истории Западной России / М.О. Коялович. – М.: Тип. Бахметева, 1864. – 394 с.
4. Щербальский, П.К. Рассказы о Западной Руси / П.К. Щербальский. – Изд. 2-е. – М.: Тип. П. Бахметева, 1866. – 139 с.
5. Ключевский, В.О. О русской истории / В.О. Ключевский. – М.: Просвещение, 1993. – 576 с.
6. Брянцев, П.Д. История Литовского государства с древнейших времен / П.Д. Брянцев. – Вильна: Тип. А.Г. Сыркина, 1889. – XII, 659 с.
7. Доўнар-Запольскі, М.В. История Белоруссии / М.В. Доўнар-Запольский. – 3-е изд. испр. и доп. – Минск: Беларусь, 2011. – 591 с.
8. Кернажыцкі, К. Аграрная рэформа ў Бабруйскім старостве і эканамічнае становішча яго насельніцтва з XVII да паловы XIX ст.: Фармаванне капіталізму / АН Беларусі, Навук.-даслед. ін-т гісторыі. – Мінск, 1931. – 205 с.
9. Кернажыцкі, К.І. Гаспадарка прыгоннікаў на Беларусі ў канцы XVIII і першай палове XIX ст.: Да праблемы разлагання феадалізму ў Беларусі / К.І. Кернажыцкі. – Мінск: Выд-ва Бел. акад. навук, 1935. – 271 с.
10. Забела, Т.І. Панская гаспадарка на Беларусі ў другой палове XVIII веку і быт падданага сялянства / Т.І. Забела. – Мінск: Ін-т беларус. культуры, 1928. – 152 с.

SUMMARY

The article briefly analyzes the historiography of the end of the XIXth – the beginning of the XXth century of the agrarian history of Belarus at the end of XVIII – the first half of XIXth century. A number of works of historians of the designated period are given, the directions of research and their methodology are pointed out. The historiography of the beginning of the XXth century is characterized by a change in the direction of research: a shift of interest to the study of the agrarian history of Belarus. It is concluded that in the 20-ies of the XXth century the main trends in the study of agrarian history Belarus at the end of XVIIIth – at the beginning XIXth century were identified.

Паступіў у рэдакцыю 18.09.2012 г.

УДК 94(476):[314:63–051]

И.В. Падерова,*аспирант кафедры славянской истории и методологии исторической науки БГПУ*

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КРЕСТЬЯНСКОЙ СРЕДЕ БЕЛАРУСИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX в.

Интерес к исследованию воспроизводства населения, историко-демографическим аспектам брака и семьи, актуальным процессам, возникающим в ходе смены поколений, демографической политике, роли в истории демографического фактора как части социально-экономической политики принципиально обозначился в XIX в. Демографическое развитие отражает как динамику численности и структуры населения, темпы этих изменений, так и процесс рождаемости, смертности, внутренней и внешней миграции.

Актуальность исследований в данной области определяется тем, что на основе изучения тенденций демографических процессов, их причинно-следственных связей с общественно-политическим развитием, государственными институтами разрабатываются прогнозы изменений численности и структуры населения. Вышесказанное позволяет прогнозировать социально-экономический потенциал и возможности политического курса правительства. В изучении демографического фактора социальной истории пореформенного периода Российской империи в целом и белорусских губерний в частности можно найти ответы на современные насущные вопросы, а также наметить пути их решения в Республике Беларусь.

Исследований по проблемам исторической динамики расселения, численности и этнического состава крестьянства Беларуси сравнительно немного. Это касается крестьянства как Российской империи в целом, так и белорусских губерний в частности. Развитие исследований народонаселения Российской империи шло в русле демографической статистики. Результатом стала организация первой всеобщей переписи населения Российской империи (1897 г.), осветившей итоги демографического развития страны.

Богатый материал демографического развития Беларуси представлен также в «Адрес-календаре и справочной книжке Гродненской губернии...» [2], «Памятных книжках...» [21–24], «Обзорах...» [16–20] Виленской, Витебской, Гродненской, Минской, Могилевской губерний. Социальные проблемы крестьянства белорусских губерний этого периода широко освещались в периодической печати («Наша Ніва», «Крестьянин», «Белорусская жизнь», «Витебский листок», «Минский листок» и др.).

Детальный анализ изменений этнического самосознания крестьянства в условиях рас-

пада традиционного аграрного общества представлен в монографии белорусского исследователя С.М. Токтя «Беларуская вёска на мяжы эпох: Змены этнічнай самасвядомасці сялянства ва ўмовах распаду традыцыйнага аграрнага грамадства : На матэрыялах Гарадзеншчыны 19 – першай трэці 20 ст.» [31].

Вопросы аграрного перенаселения и отходничества в белорусской пореформенной деревне детально исследованы в работах В.П. Панютяча. Автор раскрыл процесс разложения крестьянства и формирование избыточной резервной армии труда в сельском хозяйстве. Основную причину образования аграрного перенаселения он видит в росте капитализма. С развитием капиталистических отношений в сельском хозяйстве Беларуси количество пролетаризованного крестьянства быстро возросло, составив к 1900 г. более половины всего работоспособного населения указанного хозяйства [25–26]. Во втором томе «История крестьянства Беларуси с древнейших времен до наших дней» широко освещены изменения в крестьянском мире, вызванные буржуазными реформами середины XIX в. [6].

Зависимость демографического развития от социально-экономических условий исследовали Я.Е. Водарский «Население России за 400 лет» [5], Б.Н. Миронов «Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.)» [14].

Брачную структуру населения в пореформенный период (возрастной состав, возраст вступления в брак, цикличность рождаемости и смертности и их взаимосвязь и изменения в демографическом поведении населения под воздействием роста капиталистических отношений) исследовал Е.П. Насытко [15].

Демографическое поведение крестьянина обуславливалось его воззрениями на брак, семью и детей. Своим происхождением и существованием эти взгляды обязаны комплексу социально-экономических факторов (невозможность существования крестьянского хозяйства вне семейной нормы, не обеспеченная государством и слабо обеспеченная сельской общиной старость). Представления о ценности семьи и детей, о священности и нерасторжимости брака нашли свое воплощение в нормах обычного права и крестьянской этики, что направляло вектор социально-экономического развития в целом.

Вторая половина XIX в. – период существенных изменений во всех сферах жизни импе-

рии. Реформы, проводимые в период правления Александра II, глубоко затронули и военное дело. Обороноспособность государства в течение всего имперского периода России была приоритетом самодержавия. Военная реформа, введение всеобщей воинской повинности в 1874 г. остро обозначили проблему учета народонаселения, распределения его по территории, семейному составу, возрасту и т. д. Решение в первую очередь именно этих вопросов было возложено на Первую всеобщую перепись населения Российской империи 1897 г., материалы которой позволяют сделать детальный анализ демографического развития населения белорусских губерний в целом и крестьянства в частности.

Во второй половине XIX – начале XX в. Беларусь – это территория со значительным преобладанием сельского населения. Данные материалов переписи свидетельствуют, что на долю крестьян приходилось более 3/4 народонаселения края [6, с. 132]. Процессы, происходившие в крестьянской среде, в значительной мере определяли социально-экономическую историю региона, что представляет особый интерес для нашего исследования.

Данные демографической статистики свидетельствуют, что в первое пореформенное десятилетие существенных изменений в демографической сфере не наблюдалось. С 1858 по 1866 г. количество сельского населения возросло незначительно: с 2384323 до 2565478 чел. (с 72,1 % до 73,8 % по отношению к остальному населению), причем в Витебской и Могилевской губерниях количество населения существенно не изменилось (возросло на 10400 и 13574 соответственно). В Виленской, Гродненской, Минской губерниях, где действовало особое местное «Положение» и было распространено подворное землепользование, наблюдалась более высокая динамика роста сельского населения (возросло на 40990, 77610, 38581 соответственно) [6, с. 133].

Восстание 1863–1864 гг. на территории Беларуси вынудило правительство пойти на упразднение «временнообязанного» положения крестьян, снижение повинностей, увеличение земельных наделов, другие экономические уступки, что значительно облегчило положение крестьян [27, с. 245–246].

В период с 70-х гг. до конца XIX в. крестьянское сословие Беларуси приспосабливалось к новым экономическим условиям. Изменения социально-экономической ситуации отразились в динамике сельского населения. С 1866 по 1897 г. численность увеличилась на 1866819 чел. или на 72,7 % (для сравнения: с 1858 по 1866 г. – на 7,6 %) [5, с. 133], что многие ученые определяют как демографический взрыв.

Практически все исследователи социально-экономического развития белорусского крестьянства

второй половины XIX – начала XX в. считают, что темпы прироста крестьянского населения были обусловлены пореформенными изменениями: перевод бывших частновладельческих, государственных, удельных крестьян на обязательный выкуп уже в 1863 г., успехи медицинской науки, повышение общего культурного уровня в деревне [6, с. 134].

Другим фактором, повлиявшим на динамику сельского населения, источником пополнения крестьянского сословия была приписка выходцев из иных социальных слоев. В 60–90-е гг. XIX в. в законодательном порядке к крестьянам относились приписанные к сословию мещан сельские чиншевики, староверы, православные арендаторы, однодворцы, обедневшая шляхта, которая не смогла подтвердить свое звание при «разборе шляхты» [6, с. 134–135].

Увеличение количества крестьян Беларуси происходит и в результате притока переселенцев из других регионов Российской империи. Переселения из России (XIX – начало XX в.) были связаны с экономическим развитием белорусских губерний, строительством железных и шоссейных дорог. Кроме того, после восстания 1863 г. в Белоруссию переселились российские помещики и чиновники. Согласно данным переписи 1897 г., на территории Беларуси проживало 224,5 тыс. русских (3,5 % от общего населения) [30, с. 45].

С другой стороны, на динамике сказалась и миграция крестьян в города и другие регионы страны. Причиной чему было аграрное перенаселение, вызванное демографическим взрывом. Оно же, в свою очередь, вызвало «земельный голод» и обострение социального напряжения [31, с. 45].

С ростом крестьянского населения в деревнях распространилось отходничество, которое представляло собой временный выход крестьян из своего хозяйства на заработки в города, на промышленные или сельскохозяйственные предприятия в своем и других регионах. В периодических изданиях того времени отходничество упоминается как «крестьянская горячка» [4, с. 3]. После реформы 1861 г. наибольшее распространение отходничество получило в Витебской и Могилевской, а в конце XIX в. – в Гродненской губерниях, где в 90-е гг. на 1 тыс. сельского населения выбиралось в среднем от 60 до 83 паспортов и кратковременных билетов (в зависимости от губернии) [13, с. 224].

Отход крестьян на сезонные работы в город постепенно менял традиционный быт крестьян и стандарты демографического поведения. С другой стороны, развитие отходничества способствовало тому, что крестьяне перенимали городскую модель семейных отношений: вступали в брак позже, сокращалось количество детей в семье, сокращалась детская смертность.

ность, поскольку дети получали больше ухода и лучшее воспитание.

К важным факторам демографических изменений относятся жилищно-бытовые условия проживания крестьян, их санитарная составляющая. Так, в издании «Памятная книжка Минской губернии на 1909 г.» отмечается, что распространенными заболеваниями в данный период были грипп, скарлатина, дизентерия, оспа, сифилис и др., носившие характер эпидемий [23, с. 110].

Эпидемия представляла собой массовое распространение инфекционного заболевания человека в какой-либо местности, значительно превышающее обычный уровень заболеваемости. Массовые эпидемии 60-х гг. XIX в. ускорили принятие Государственным Советом 24.12.1868 г. положения об упорядочении сельской медицинской части в губерниях, где не были введены земские учреждения. Согласно данному положению, на каждый уезд предусматривалось по одному сельскому врачу, 7–9 фельдшеров из расчета 1 фельдшер на 7 тыс. населения и по 3 акушерки. Врач жил, как правило, в уездном городе и иногда делал выезды, принимая больных [28, с. 300].

В конце XIX в. правительство вновь возвращается к проблемам медицинского обслуживания сельского населения, их дальнейшего развития и улучшения. В газете «Витебский листок» за 12 января 1899 г. опубликованы правительственные известия «От Высочайше учрежденной комиссии о мерах предупреждения и борьбы с чумною заразою» [30, с. 1]. Ведущим медицинским учреждением в сельской местности стала участковая больница. В ее ведении находились фельдшерские и фельдшерско-акушерские пункты. Более квалифицированную помощь сельское население могло получить в уездных и губернских амбулаториях и больницах.

Несмотря на принимаемые меры по развитию медицинского обслуживания, помощь была еще малодоступной. Наглядным тому свидетельством является величина сельского участка, закрепленного в обслуживание сельскому врачу. В 1913 г. в Виленской губернии среднее число жителей на одном сельском участке составляло 79 тыс., в Гродненской – 51,8 тыс., в Минской – 45,5 тыс., в Могилевской – 43,9 тыс., в Витебской – 27,6 тыс. чел. Средний радиус обслуживания на участке колебался от 14,7 до 23,6 верст. Одному врачу (в ряде мест фельдшеру) обеспечить всех нуждающихся в медицинской помощи (при высокой потребности в ней) было не под силу. Медицинский персонал занимался преимущественно лечебной практикой. Профилактика ограничивалась отдельными санитарно-противоэпидемическими мерами [28, с. 77–78]. В связи с нехваткой образованных акушеров создавались курсы повивальных бабок [7].

Социально-экономические перемены повлекли за собой изменение положения женщин в семье, что предоставляло возможности матерям уделять больше внимания детям. К концу XIX в. в белорусских губерниях стали преобладать малые семьи, состоявшие из родителей и неженатых детей. В западных губерниях редко встречались неразделенные крестьянские семьи, состоящие из 15 – 25 и даже до 40 чел., но такие патриархальные семьи уже к этому времени представляли отживающий тип. Развитие товарно-денежных отношений обусловило усиление тенденций сначала к частичным, а затем полным разделам [12, с. 6].

Уровень жизни крестьян влиял на количество детей в семье. Необходимость обрабатывать землю и вести хозяйство было причиной роста семьи, однако зажиточные крестьяне постепенно перенимали городской демографический менталитет и сознательно регулировали рождаемость. В крестьянской среде существовали механизмы регулирования рождаемости, включая и некоторое ее ограничение, например, длинные посты, снижающие вероятность зачатия.

Снижение смертности лишило смысла прежние нормы высокой рождаемости. Повышение уровня грамотности, медицинского обслуживания привело к распространению поздних браков среди зажиточных крестьян, что также сократило количество детей в семьях.

Рост населения в деревне в 70–90-х гг. XIX в. вызвал поступательное нарастание противоречий в аграрных отношениях. Правительство не было готово к столь резким демографическим изменениям. В аграрном секторе экономики оно определило социально-экономический курс на сохранение патриархальной деревни. Правительственные меры прикрепления крестьян к их земельным наделам предусматривали существование крестьянского общества с целью недопущения пролетаризации деревни и ограничения переселения крестьян в Сибирь.

Прикрепление крестьян к земле и лишение их прав свободного распоряжения землей замедляло пролетаризацию, но оно сдерживало становление крестьян-предпринимателей, которые могли обеспечить подъем сельского хозяйства. Крестьянское общество осталось связанным круговой порукой по выполнению разнообразных повинностей.

Кризисные тенденции, происходившие в аграрном секторе экономики империи в конце XIX – начале XX в., активизировали социальные волнения и беспорядки среди сельского населения, вскоре переросшие в Первую русскую революцию 1905–1907 гг. Революция вынудила принципиально изменить правительственный курс. В 1906 г. началась масштабная аграрная реформа, вошедшая в историю под названием «Столыпинской». Ее целью было создание

крестьянской буржуазии и разрушение сельской общины через хуторизацию, переселение в Сибирь и на окраины страны.

Только политический кризис 1905 г. вынудил принципиально изменить политику правительства. Аграрная реформа соответствовала магистральным тенденциям развития общества, его движению в сторону правового государства и эффективной экономики, что являлось сутью буржуазных реформ второй половины XIX в., вызвавших кардинальные демографические изменения.

Таким образом, отмена крепостного права изменила демографическую ситуацию в империи в целом и белорусских губерниях в частности. Соотношение динамики рождаемости и смертности со второй половины XIX в. регулировалось не только природными, но и социальными факторами. После адаптации крестьянства к новым экономическим условиям наблюдалась положительная динамика сельского населения. Поступательное увеличение крестьянских земельных наделов, эмансипация сельского населения обусловили рост рождаемости и снижение смертности в крестьянской среде. На рубеже XIX–XX в. это привело к аграрному перенаселению. Демографический рост оказался серьезным вызовом, требовавшим от общества должного ответа. Режим воспроизводства населения в белорусских губерниях на протяжении второй половины XIX – начале XX в. совершенствовался, но все еще оставался невероятно тяжелым. Процесс ломки старых стереотипов, традиций завершится только в середине XX в.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

1. Агрономическая помощь хуторянам Минской губернии в 1910 г. // Белорусская жизнь. – 1911. – 29 янв. – С. 1.
2. Адрес-календарь и справочная книжка Гродненской губернии на ... [1860–1861, 1864–1867, 1869–1915] год. – Гродно, Губ. стат. ком., [1860]–1915.
3. Витебский листок. – 1898. – 3 июня. – С. 3.
4. Витебский листок. – 1899. – 18 февр. – С. 3.
5. Водарский, Я.Е. Население России за 400 лет. / Я.Е. Водарский. – М.: Просвещение, 1973. – 159 с.
6. Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. У 3 т. / пад рэд. В.П. Панютіча. – Мінск: Беларуская навука, 2002. – Т. 2. Гісторыя сялянства Беларусі ад рэформы 1861 г. да савіка 1917 г. / З.Е. Абезгауз, Х.Ю. Бейлькін, А.Р. Бухавец і інш. – 550 с.
7. Дело Могилевской губернии об отправлении крестьянских девочек для обучения акушерству в Могилевскую повивальную школу // Национальный исторический архив Республики Беларусь (НИАБ). – Фонд 242. – Оп.1. – Д. 1490. – Л. 3.
8. Дело о разводе крестьян д. Палужи Чериковского уезда Веремьевых // Национальный исторический архив Республики Беларусь (НИАБ). – Фонд 2301. – Оп.1. – Д. 21. – Л. 2.
9. Довнар-Запольский, М.В. Очерки семейственного обычного права крестьян Минской губернии / М.В. Довнар-Запольский // Исследования и статьи / Изд. А.П. Сапунова. – Киев: Тип. 1-й Киев. Артели печ. дела, 1909. Т.1.: Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская письменность. – 487 с.
10. Женские отрасли сельского хозяйства // Витебский листок. – 1898. – 6 мая. – С. 3.
11. Женское сельскохозяйственное образование // Витебский листок. – 1899. – 31 янв. – С. 3.
12. Колокольников, В.Т. Брачно-семейные отношения колхозного крестьянства: На материалах зап. обл. БССР: автореф. дис. ...

- канд. филос. наук: 09.621/ В.Т. Колокольников; Институт философии и права. – Минск, 1972. – 17 с.
13. Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднестепных губерний, сравнительно с другими местностями в Европейской России: В 3 ч. – СПб.: Типография П.П.Сойкина, 1903. – 316 с.
 14. Мионов, Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XX в.). В 2 т. / Б.Н. Мионов. – 2-е изд. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 1999. – 548 с.
 15. Насытка, Я.П. Шлюб і шлюбная структура насельніцтва Беларусі ў 60-х гг. 19 ст. – 1914 г. / Я.П. Насытка // Гістарычны альманах. Гародня, 2002. – Т.6. – С. 152–164.
 16. Обзор Виленской губернии за ... [1883, 1885–1903, 1905–1912] год. – [Вильна, 1884–1913].
 17. Обзор Витебской губернии за ... [1884–1888, 1891–1907, 1909–1914] год. – Витебск, 1885–1915.
 18. Обзор Гродненской губернии за ... [1881, 1883–1885, 1887–1913] год. – Гродно, 1882–1914.
 19. Обзор Минской губернии за ... [1879–1913] год. – Минск, Губ. стат. ком., 1880–1914.
 20. Обзор Могилевской губернии за... [1878–1883, 1885–1887, 1889–1914] г. – Могилев-на-Днепре, Губ. стат. ком., [1879] – 1915.
 21. Памятная книжка Виленской губернии на ... [1850–1863, 1865, 1867, 1869–1915] год. – Вильна, Губ. стат. ком., 1850–1915.
 22. Памятная книжка Витебской губернии на ... [1861–1869, 1878, 1881–1882, 1884–1890, 1895, 1898, 1900–1905, 1908–1910, 1912, 1914] год. – Витебск, Губ. стат. ком., [1860]–1914.
 23. Памятная книжка и календарь Минской губернии на... [1861, 1864–1867, 1870, 1873–1875, 1878, 1880–1885, 1887–1915, 1917] год. – Минск, Губ. стат. ком., 1861–1916.
 24. Памятная книжка Могилевской губернии на... [1861, 1863–1867, 1869–1871, 1876, 1890, 1893, 1895, 1897–1916] год. Могилев, Губ. стат. ком., 1861–1916.
 25. Панютіч, В.П. Из истории формирования пролетариата Белоруссии, 1861–1914 гг. / В.П. Панютіч. – Минск: Наука и техника, 1969. – 190 с.
 26. Панютіч, В.П., Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861 – 1900 гг. / В.П. Панютіч: науч. ред. П.Г. Козловский. – Минск: Наука и техника, 1990. – 375 с.
 27. Панютіч, В.П. Сялянскія хваляванні / В.П. Панютіч // Гісторыя Беларусі ў 6 т. Т. 4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XXст.) / М. Біч, В. Яноўская, С. Рудовіч і інш.; М. Касцюк (гал. ред.) і інш. – Мінск: Экаперспектыва, 2007. – 519 с.
 28. Пилипцевич, Н.Н. Развитие здравоохранения Беларуси в IX – начале XX веков/ Н.Н. Пилипцевич, Т.П. Павлович, А.Н. Пилипцевич // Вопросы организации и информатизации здравоохранения – 2009. – № 2. – С. 77–78.
 29. Полное собрание законов Российской империи: Собр. 2-е с 12 декабря 1825 г.: В 55 т. – СПб., 1830–1885. Т. XIII, № 46590. – 1067 с.
 30. Правительственные известия «От Высочайше учрежденной комиссии о мьрах предупреждения и борьбы с чумною заразою // Витебский листок. – 1899. – 12 янв. – С. 1.
 31. Токць, С.М. Беларуская вёска на мяжы эпох: Змены этнічнай самасвядомасці сялянства ва ўмовах распаду традыцыйнага аграрнага грамадства : На матэрыялах Гарадзеншчыны 19 – першай трэці 20 ст. / С.М. Токць. – Гродна: Установа адукацыі «Гродз. дзярж. ун-т імя Я. Купалы», 2002 – 190 с.
 32. Эберхардт, П. Нацыянальная структура насельніцтва Беларусі на пераломе XIX і XX стагоддзяў / П. Эберхардт // Дэмаграфічная сітуацыя на Беларусі: 1889–1989. – Мінск: Бел. фонд Сораса, 1997. – 277 с.

SUMMARY

The article deals with the demographic processes of Belarusian peasants in the second half of the XIX – the beginning of the XX century. It is pointed out that the processes taken place among peasants at that time determined social-economic development of the region and the dynamic of rural population. Much attention is given to the sanitary condition and healthcare service of peasants. The importance of peasants' migration to towns and other parts of the country is analyzed in the article. The author comes to the conclusion that the termination of serfdom caused the demographic increase in Belarusian regions.

Поступила в редакцию 12.02.2013 г.

УДК 930(476):94(476)«1812»

В.М. Баўдзей,*аспірант кафедры славянскай гісторыі і метадалогіі гістарычнай навукі БДПУ*

ВАЕННАЯ КАМПАНІЯ 1812 г. У АЙЧЫННАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ САВЕЦКАГА ПЕРЫЯДУ

Сярод беларускіх даследчыкаў 1812 г. няма адзінства поглядаў на айчынную гістарыяграфію савецкага перыяду. Адны з іх не вылучаюць асобна беларускую савецкую гістарыяграфію падзей 1812 г., апісваючы творы прадстаўнікоў у агульным масіве даследаванняў савецкага перыяду [1], іншыя разглядаюць яе як частку беларускай гістарыяграфіі [2].

Расійскі даследчык І.А. Шэін вылучыў у савецкай гістарыяграфіі ваеннай кампаніі 1812 г. наступныя перыяды: 1920-я – першая палова 1930-х гг.; другая палова 1930 – першая палова 1950-х гг.; другая палова 1950 – першая палова 1980-х; другая палова 1980-х гг. – 1990 г. [3, с. 23–24].

1920-я – першая палова 1930-х гг. – пачатак зацвярджэння марксісцка-ленінскага падыходу да разумення гістарычнага працэсу, што суправаджаўся барацьбой навуковых школ і тэорый. Панавала ацэнка падзей вайны 1812 г. акадэміка М.М. Пакроўскага, які лічыў яе прычынай адмовы Расіі ад кантынентальнай блакады, а нашэсце Напалеона называў «актам неабходнай самаабароны», што па сутнасці адмаўляла народны характар вайны. Як вынік, спецыяльныя комплексныя даследаванні па тэме не праводзіліся. Агульныя агляды вайны 1812 г. сустракаюцца ў асноўным на старонках тагачасных падручнікаў.

Гэтыя тэндэнцыі прасочваюцца ў курсе лекцый У.М. Ігнатоўскага «Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX стагоддзя» [4], выдадзеным у 1925 г. Даследчык першым у беларускай гістарыяграфіі разглядаў кампанію 1812 г. з марксісцкіх пазіцый. Ён, падтрымліваючы погляды У.І. Леніна, называў дадзеную вайну імперыялістычнай. Аўтар амаль не адлюстроўваў ход баявых дзеянняў, больш акцэнтуючы ўвагу на спробах Аляксандра І і Напалеона выкарыстаць беларускія землі для дасягнення сваіх мэт. Даследчык паказаў цяжкае становішча жыхароў Беларусі, асабліва сялян, якія вымушаны былі цярапець рабункі як з боку французскай, так і расійскай арміі. Адносна палітыкі Напалеона на нашых землях У.М. Ігнатоўскі выказаўся наступным чынам: «Напалеонаўскі імперыялізм, пацешыўшы польскае і беларуска-літоўскае шляхецтва палітычнымі бразготкамі, вымагаў ад шырокіх мас новых гаспадарстваў матэрыяльнай для сябе карысці» [4, с. 43]. Аўтар выказаў спачуванне як да французскіх салдат – «напалеонаўскага гарматнага мяса»,

так і да салдат расійскай арміі: «Рускі запрыгонены селянін ішоў “вызваляць” Еўропу, каторая як-нікак перажыла Вялікую французскую рэвалюцыю» [4, с. 47].

На іншыя аспекты падзей 1812 г. у Беларусі звернута ўвага ў «Гісторыі Беларусі» М.В. Доўнар-Запольскага [5]. Ён адзначаў, што «ў 1812 і ў 1830 г. удзел беларусаў у польскай справе быў значна мацнейшым, чым удзел у 1863 г.» [5, с. 251]. Паказаны прыязныя адносіны мясцовай шляхты да Напалеона і Варшаўскай канфедэрацыі. На аснове гэтага зроблены вывад, што «настроі 1812 г. характарызуюць адносіны пэўнай часткі беларускага грамадства да рускага панавання» [5, с. 252].

У.І. Пічэта [6], разглядаючы праблему сялянскіх хваляванняў, звязаных з вайной 1812 г., вылучыў наступныя іх прычыны на занятых напалеонаўскімі войскамі тэрыторыях: адмова выконваць старыя павіннасці, звязаная з надзеямі на адмену прыгоннага права Напалеонам, рэкруцкі набор, цяжкае становішча сялян. Даследчык адзначаў, што хваляванні сялян у гэты час не сустракалі моцнага супраціўлення з боку памешчыкаў. І, наогул, «хваляванняў было менш, чым чакалі перад нашэсцем Напалеона і пасля яго адыходу» [6, с. 77].

У другой палове 1930-х гг. цікавасць да падзей 1812 г. узрасла. Гэта тлумачыцца неабходнасцю правядзення героіка-патрыятычнай работы сярод савецкіх грамадзян і зацвярджэннем культу асобы Сталіна. У канцы 1930-х гг. Я.І. Тарле вярнуў тэрмін «айчынная» ў дачыненні да вайны 1812 г., які не выкарыстоўваўся з 1917 г.

У пасляваенны перыяд фарміруецца сталінская канцэпцыя разумення гісторыі вайны 1812 г. Заслуга разгрому Напалеона прыпісвалася аднаму Кутузову. Прадметам вывучэння стала контрнаступленне рускай арміі – пераход да актыўных наступальных дзеянняў, накіраваных на разгром і знішчэнне ворага, чаму, нібыта, перашкаджала ўмяшальніцтва імператара Аляксандра І.

У даваенны час была падрыхтавана кандыдацкая дысертцыя Я.І. Карнейчыка «Беларускі народ у Айчынной вайне 1812 года». Абаронена яна была ў маі 1944 г. у БДУ, для чаго саіскальнік быў камандзіраваны з фронту [7, л. 8]. Частка першага раздзела дысертцыі пад назвай «Становішча беларускага народа напярэдадні Айчынной вайны 1812 года» была апублікаваная ў часопісе «Весці АН БССР» у 1947 г.

Мэта дадзенага артыкула – паказаць, «якія былі суадносіны класавых сіл Беларусі напярэдадні гэтай вайны» [8, с. 26]. Аўтар ахарактарызаваў становішча памешчыцкіх і дзяржаўных сялян (павіннасці, дзяржаўныя падаткі, удзел ва ўзвядзенні абарончых збудаванняў, сялянскія выступленні), пранапалеонаўскія настроі магнатаў і шляхты, палітыку Аляксандра I у адносінах да шляхты.

У час Вялікай Айчыннай вайны публікаваліся шматлікія прапагандысцкія артыкулы і брашур. У плане навукова-даследчых работ АН БССР на 1944 г. было прадугледжана напісанне «серыі папулярных брашур на тэмы, звязаныя з абарончымі задачамі» [9, л. 4]. У іх ліку была запланавана брашура У.І. Пічэты «Беларускі народ у Айчыннай вайне 1812 года», якая хутчэй за ўсё не была выдадзена, бо ў спісе работ даследчыка за 1947 г. яна значыцца як рукапіс [10, л. 7]. Да прапагандысцкай літаратуры можна аднесці і артыкул Ф. Канстанцінава «Роля беларускага народа ў разгроме Напалеона», апублікаваны ў ліпені 1945 г. [11].

В. Бяркоўскі ў краязнаўчым артыкуле «Гродна ў 1812 г.» [12] шмат увагі надаў вызваленню горада Д. Давыдавым.

Для другой паловы 1950 – першай паловы 1980-х гг. характэрна, паводле І.А. Шэіна, «карэкціроўка поглядаў на даследваемую праблему ў адпаведнасці са зменлівымі партыйна-ўрадавымі ўстаноўкамі» [3, с. 24].

У перыяд «адлігі» агульныя падыходы да вывучэння вайны 1812 г. не змяніліся, але важней тэндэнцыяй стала пашырэнне тэматыкі навуковых даследаванняў. У другой палове 1960-х гг. узмацненне камандна-адміністрацыйных метадаў кіраўніцтва навуковымі кадрамі праявілася ў «прыукрашаванні» гісторыі вайны 1812 г.

У сувязі з 150 і 175-гадовымі юбіляямі ваеннай кампаніі 1812 г. пашыралася вывучэнне яе падзей у асобных рэгіёнах, у тым ліку і на землях Беларусі. Паказвалася сіла сяброўства і баявога адзінства рускага і беларускага народаў, прыводзіліся прыклады супрацоўніцтва беларускіх сялян з рускімі войскамі. Значная ўвага надавалася праблеме антыпрыгонніцкіх выступленняў сялян [13, с. 117].

Мэтай манаграфіі «Беларускі народ у Айчыннай вайне 1812 г.» [14], выдадзенай да 150-гадовага юбілею, Я.І. Карнейчык лічыў неабходнасць «на яркіх і пераканаўчых фактах» паказаць «баявую садружнасць паміж беларускім і рускім народамі, умацаванне роднасці абодвух братэрскіх народаў у вайне 1812 года». Аўтар паказаў становішча ў Беларусі напярэдадні вайны 1812 г., у тым ліку сацыяльна-эканамічныя адносіны ў канцы XVIII – пачатку XIX ст., прычыны вайны, падрыхтоўчыя мерапрыемствы, прасачыў ход баявых дзеянняў, засяроджваючы ўвагу на дапамозе беларускага насельніц-

тва рускай арміі і падкрэсліваючы правал разлікаў Напалеона скончыць вайну на беларускай тэрыторыі. Ён сцвярджаў, што для пераўтварэння занятых тэрыторый у ваенную базу Напалеон пайшоў на саюз з памешчыкамі, таму «ў перыяд Айчыннай вайны 1812 года нацыянальна-вызваленчая барацьба беларускага народа супраць інтэрвентаў злівалася з масавымі паўстаннямі сялянства супраць памагатых Напалеона – мясцовых памешчыкаў» [14, с. 67]. Па выкарыстанні архіўных матэрыялаў манаграфія ўступае ўзгаданай вышэй публікацыі аўтара. У ёй утрымліваецца спасылка на адну архіўную справу. Я.І. Карнейчык таксама напісаў некалькі артыкулаў у перыядычным друку: «Воіны-беларусы ў Барадзінскай бітве» [15], дзе адлюстроўваў удзел палкоў, укамплектаваных беларускімі рэкрутамі, у Барадзінскай бітве і «Беларуская гераіня 1812 года» [16], прысвечаны лёсу сялянкі Полацкага павета Фядоры Міронавай, якая была партызанскай разведчыцай, узнагароджана медалём і са сваёй сям’ёй атрымала вызваленне ад прыгону.

В.У. Чапко ў манаграфіі «Класавая барацьба ў беларускай вёсцы ў першай палове XIX стагоддзя» [17] закранула праблему барацьбы сялян супраць захопнікаў падчас вайны 1812 г., якая праяўлялася ў спрацьдзеянні рэквізіцыям, дапамозе расійскай арміі, а таксама паказала барацьбу сялян з уласнымі памешчыкамі. У першым выпадку гісторык спасылалася на дарэвалюцыйныя выданні пачатку XX ст. і на працы савецкіх гісторыкаў, а менавіта Я. Тарле і Я. Карнейчыка. У другім – на працу польскага даследчыка Я. Івашкевіча, на зборнікі дакументаў і архіўныя матэрыялы. Аўтар прыйшла да высновы аб тым, што выступленні сялян супраць прыгоннікаў у час вайны 1812 г. злучаліся з барацьбой супраць іншаземных захопнікаў і асабліва абвастрылі становішча ў Беларусі.

С.А. Кудзій у артыкуле «Гродна ў 1812 г.» [18] на аснове архіўных матэрыялаў вызначыла дзейнасць французскіх шпіёнаў напярэдадні вайны; падзел горада на кварталы ў паліцэйскіх адносінах; сумы, сабраныя на пехацінцаў і кавалерыстаў, іх колькасць; колькасць прадуктаў, сабраных у гродзенскі магазін; утрыманне шпітала; страты, нанесеныя вайной; прыклады дапамогі расійскай арміі і барацьба з партызанамі; колькасць французскіх ваеннапалонных, захопленых пры вызваленні Гродна.

К.І. Тарасаў у навукова-папулярным выданні «Памяць пра легенды» [19–20] паказаў трагедыю 1812 г., калі «ў выніку напалеонаўскай авантуры Беларусь зноў страціла кожнага чацвёртага» [20, с. 244]. Упершыню аўтар паспрабаваў падлічыць колькасць беларусаў у расійскай і французскай арміях.

У 1990 г. выйшлі краязнаўчыя матэрыялы, прысвечаныя падзеям канца XVIII – пер-

шай паловы XIX ст. на Гродзеншчыне (аўтар В.В. Швед) і вайне 1812 г. на Берасцейшчыне (аўтар Л.М. Несцярчук). Яны напісаны ў рэчышчы яшчэ існуючай канцэпцыі вайны, але ўтрымліваюць змястоўны мясцовы матэрыял. Напрыклад, В.В. Швед [21] выкарыстоўваў архіўныя звесткі пры асвятленні мерапрыемстваў па эвакуацыі расійскіх дзяржаўных устаноў, ходу баявых дзеянняў, дзейнасці напалеонаўскай адміністрацыі, дапамогі жыхароў Беларусі расійскай арміі. Л.М. Несцярчук [22] апісаў ход баёў пад Кобрынам і Гарадзечна, звярнуў увагу на неабходнасць захавання помнікаў падзеям 1812 г.

Праблему гісторыі ваеннай кампаніі 1812 г. не пакінулі без увагі і гісторыкі беларускай эміграцыі.

У даваенны перыяд ваеннай гісторыяй займаўся А. Ружанцоў (друкаваўся пад прозвішчам А. Ружанец). Яго артыкул «Літоўска-беларускае войска цэсара Напалеона» быў надрукаваны ў часопісе «Крывіч». Упершыню ў беларускай гістарыяграфіі праблема стварэння і дзейнасці арміі ВКЛ стала прадметам асобнага вывучэння. Аўтар склаў табліцу з нумарамі палкоў; месцам, дзе знаходзілася штаб-кватэра; імёнамі і прозвішчамі шэфаў; павятам, што далі рэкрутаў у полк [23, с. 30].

Прадстаўнік пасляваеннай беларускай эміграцыі А. Калубовіч у артыкуле «Нашы папярэднікі» вылучыў асобныя хвалі эміграцыі, у тым ліку і пасля 1812 г. Першапачатковы варыянт артыкула быў выдадзены ў часопісе «Беларуская думка», дапрацаваны – у зборніку «Крокі гісторыі». У першым варыянце эміграцыйныя хвалі пасля падзей 1793–1795 гг. і 1812 г. разглядаюцца разам. Даюцца біяграфічныя звесткі найбольш вядомых прадстаўнікоў – М.К. Агінскага і Я. Гараіна [24]. У дапрацаваным варыянце эміграцыя пасля 1812 г. вылучана ў асобную, другую хвалю беларускай эміграцыі, утрымліваюцца інфармацыя пра аднаўленне ВКЛ і армію ВКЛ. Пералік вядомых эмігрантаў (з біяграфічнымі звесткамі) пашыраны. У яго трапілі, акрамя ўзгаданых вышэй, С. Солтан, Ф. Ельскі, Я.І. Касакоўскі, С. Грабоўскі, К. Несялоўскі, Я.Д. Касакоўскі, Я.А. Касакоўскі [25].

А. Калубовіч займаўся таксама даследаваннем дзейнасці магілёўскага епіскапа Варлаама Шышацкага ў 1812 г. [26] Аўтар выказаў меркаванне, што, прысягнуўшы на вернасць Напалеону, епіскап планаваў адрадзіць беларуска-ўкраінскую аўтакефальную праваслаўную царкву, а сябе разглядаў як магчымую кандыдатуру на пасаду яе кіраўніка.

Такім чынам, у тым кірунку айчыннай гістарыяграфіі, што склаўся ў БССР, можна вылучыць этапы, характэрныя для савецкай гістарыяграфіі ваеннай кампаніі 1812 г. у прыватнасці. Пры гэтым можна заўважыць пэўныя асаблівасці. У 1920–1930-я гг. не прасочваецца звя-

рот да ідэй М.М. Пакроўскага. Гісторык-марксіст У.М. Ігнатоўскі паказваў сітуацыю, калі рабавалі і рускія, і французы, што пазней пераняла сучасная беларуская гістарыяграфія. У 1930 – пачатку 1980-х гг. тэма не належала да ліку актуальных, аб чым сведчыць наяўнасць аднаго прафесійнага даследчыка і толькі адной спецыяльнай манаграфіі. Ідэалагічныя рамкі і партыйна-класавы падыход звужалі кола даследуемых праблем, не дазвалялі вывучэнне многіх аспектаў гэтага супярэчлівага перыяду нашай гісторыі. Для перыяду «перабудовы» характэрны публікацыі краязнаўчых матэрыялаў, часта заснаваных на архіўных звестках. У гэты ж час пачынаюць творчую дзейнасць гісторыкі, якія зрабляць шмат для распрацоўкі сучаснага погляду на гісторыю кампаніі 1812 г. на тэрыторыі Беларусі.

Працы эміграцыйных гісторыкаў нясуць адбітак прапагандыскага характару, палітычнай прадуманасці, уплыву «халоднай вайны». У іх абгрунтоўваецца іншы погляд на ваенную кампанію 1812 г., што робіць больш поўнай карціну падзей. Некаторыя тэмы, раскрытыя эміграцыйнымі даследчыкамі, пазней будуць глыбей распрацаваны ў постсавецкай беларускай гістарыяграфіі

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Ерашэвіч, А.У. Уплыў напалеонаўскіх войнаў на грамадска-палітычнае жыццё Беларусі (1799–1815 гг.): аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 / А.У. Ерашэвіч. – Мінск, 2003. – 21 с.
2. Литвиновская, Ю.И. Беларусь в войне 1812 г.: социально-экономический аспект: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ю.И. Литвиновская – Минск, 2004. – 20 с.
3. Шейн, И.А. Отечественная война 1812 г.: историографическое исследование: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07 00 09 / И.А. Шейн – М., 2002. – 48 с.
4. Ігнатоўскі, У.М. Часы кампаніі 1812 году / У.М. Ігнатоўскі // Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX стагоддзя. – Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1925. – С. 38–51.
5. Доўнар-Запольскі, М.В. Адлюстраванне дванаццатага года / М.В. Доўнар-Запольскі // Гісторыя Беларусі. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994. – С. 250–252.
6. Пичета, В.И. Крестьянские волнения в первой четверти XIX века / В.И. Пичета // История крестьянских волнений в России / В.И. Пичета. – Минск: Белтревтпечат, 1923. – С. 67–77.
7. Асабовая справа Я.І. Карнейчыка // ЦНА НАНБ. – Фонд 2. – Воп. 1. – Спр. 307.
8. Карнейчык, Е.І. Становішча беларускага народа напярэдадні Айчыннай вайны 1812 г. / Е.І. Карнейчык // Весті АН БССР. Аддзяленне грамадскіх навук. Серыя гісторыя. – 1947. – № 1. – С. 26–42.
9. План навукова-даследчых прац Акадэміі навук Беларускай ССР на 1944 год // Цэнтральны навуковы архіў Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (далей. – ЦНА НАНБ). – Фонд 1. – Воп. 1. – Спр. 91.
10. Асабовая справа У.І. Пічэты // ЦНА НАНБ. – Фонд 2. – Воп. 1. – Спр. 607.
11. Канстанцінаў, Ф. Роля беларускага народа ў разгроме Напалеона / Ф. Канстанцінаў // Бальшавік Беларусі. – 1945. – № 4. – С. 52–62.
12. Бяркоўскі, В. Гродна ў 1812 г. / В. Бяркоўскі // Беларусь. – 1946. – № 4. – С. 56–58.
13. Ерашэвіч, А.У. Вайна 1812 г. і Беларусь / А.У. Ерашэвіч // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст.: праблемы, здабыткі, перспектывы / Н.В. Анофранка [і інш.]; навук. рэд. В.В. Яноўская. – Мінск: Беларус. навука, 2006. – С. 108–130.
14. Корнейчик, Е. И. Белорусский народ в Отечественной войне 1812 г. / Е.И. Корнейчик – Минск: Госуд. изд-во БССР, 1962 – 115 с.

15. Корнейчик, Е. И. Воины-белорусы в Бородинском сражении / Е.И. Корнейчик // Коммунист Белоруссии. – 1962. – № 8. – С. 61–62.
16. Карнейчык, Я. Беларуская гераіня 1812 года / Я. Карнейчык // Беларусь. – 1964. – № 11. – С. 28.
17. Чепко, В.В. Борьба крестьян во время Отечественной войны 1812 г. / В.В. Чепко // Классовая борьба в белорусской деревне в первой половине XIX века. – Минск, Наука и техника, 1972. – С. 111–119.
18. Кудий, С.А. Гродно в 1812 году / С.А. Кудий // Вопросы истории: межвед. сб. Вып. 11 / Минский государственный педагогический институт; редкол.: В.М. Фомин [и др.]. – Минск: Университетское, 1984. – С. 134–142.
19. Тарасов, К. Мир земле // Память о легендах: Белорусской старины голоса и лица. – Минск: Полымя, 1984. – С. 130–142.
20. Тарасаў, К. І. «Насустрэч уласнай пагібелі» / К.І. Тарасаў // Памяць пра легенды: Постаці беларускай мінуўшчыны. – Минск: Полымя, 1990. – С. 231–244.
21. Швед, В.В. Отечественная война 1812 года / В.В. Швед // Наш край: Гродненщина в конце XVIII – первой половине XIX вв. (Материал в помощь лектору, пропагандисту и учителю). – Гродно, 1990. – С. 13 – 17.
22. Отечественная война 1812 года на Брестчине: учеб.-метод. разраб. к разделу курса истории БССР / Л.М. Нестерчук. – Брест: Брестск. госпединститут им. А.С. Пушкина, 1990. – 49 с.
23. Ружанец, А. Літоўска-беларускае войска цэсара Напалеона / А. Ружанец // Крывіч. – 1926. – № 6. – С. 29–30.
24. Калубовіч, А. Нашы папярэднікі / А. Калубовіч // Беларуская думка. – 1974–1975. – № 18–19. – С. 7–16.
25. Калубовіч, А. Нашы папярэднікі / А. Калубовіч // Крокі гісторыі: даследаванні, артыкулы, успаміны. – Беласток: Вільня; Менск: «ГАМАКС», «Наша ніва», «Маст. літ.», 1993. – С. 7–38.
26. Калубовіч, А. Архіепіскап Варлаам (Шышацкі) (1749 – 1823 гг.) / А. Калубовіч // Беларуская думка. – 1973–1974. – № 16–17. – С. 5–8, 27.

SUMMARY

The article analyses the works of the Byelorussian soviet researchers on the problem of the 1812 campaign. It is determined the main scientific problems, which were worked out by the representatives of soviet and emigrant historiography. According to the periodization of studying the 1812 campaign in the USSR, the author picked out the periods in researching of this historical event by the Byelorussian soviet historians. The distinctive features of the Byelorussian soviet historiography of the 1812 campaign are shown in comparison with the trends of development of the soviet historiography of this problem in general.

Паступіў у рэдакцыю 12.10.2012 г.

УДК 94(476)«1812/1815»

Г.А. Ігнацьева,

аспірант кафедры славянскай гісторыі і метадалогіі гістарычнай навукі БДПУ

ПАЛІТЫКА РАСІЙСКАГА САМАДЗЯРЖАЎА Ў АДНОСІНАХ ДА ДВАРАН-ПРЫХІЛЬНІКАЎ НАПАЛЕОНА Ў ПАСЛЯВАЕННЫ ПЕРЫЯД (1812–1815 гг.)

Палітыка расійскага самадзяржаўа ў дачыненні да дваран пранапалеонаўскай арыентацыі ў пасляваенны перыяд не была прадметам спецыяльнага вывучэння ў айчынай гістарычнай навукі. Дарэвалюцыйныя ваенныя гісторыкі (А.І. Міхайлоўскі-Данілеўскі [1] і М.І. Багдановіч [2]) толькі падкрэслівалі лаяльнасць Аляксандра I да прыхільнікаў Напалеона, якая заключалася ў амністыі ўсіх жыхароў заходніх губерняў. У савецкі час, з прычыны панавання класавага падыходу, дваранская тэматыка ўвогуле не атрымала шырокага даследавання. Так, беларускі савецкі гісторык Я. Карнейчык, вывучаючы ролю беларускага народа ў вайне 1812 г., асноўную ўвагу звярнуў на жорсткую прыгонную палітыку самадзяржаўа да сялянскага саслоўя [3]. Дваран-памешчыкаў ён разглядаў у якасці прыгнятальнікаў беларускага народа, якія, нягледзячы на здраду, атрымалі ад цара прабачэнне і вярнулі канфіскаваную маёмасць. У цяперашні час В.В. Швед [4] і А. Радзюк [5] падрабязна прааналізавалі працэс канфіскацыі дваранскай маёмасці як асноўнага сродку барацьбы з пранапалеонаўскімі настроямі ў заходніх губернях. А. Лукашэвіч даследаваў палітыку самадзяржаўа ў дачыненні да жыхароў заходніх губерняў у перадваенны перыяд [6].

Мэта дадзенага даследавання заключаецца ў комплексным аналізе палітыкі расійскіх улад у адносінах да дваран-прыхільнікаў французскага імператара пасля ваеннай кампаніі 1812 г. У артыкуле разглядаюцца асноўныя захады, зробленыя самадзяржаўам па ліквідацыі пранапалеонаўскіх настрояў у дваранскім асяроддзі.

Восенню 1812 г. руская армія пачала актыўнае наступленне, вызваляючы тэрыторыю заходніх губерняў імперыі ад Вялікай арміі. Перад уладамі паўстала пытанне, як ставіцца да дваран-прыхільнікаў Напалеона. Першымі пастановамі па вырашэнні гэтага пытання сталі загад па арміі ад 11 лістапада 1812 г., падпісаны галоўнакамандуючым князем М.І. Кутузам і Маніфест ад 12 снежня 1812 г., выдадзены Аляксандрам I. У загадзе па арміі галоўнакамандуючы патрабаваў ад вайскоўцаў стрыманых адносін у дачыненні да ўсіх саслоўяў Магілёўскай і Віцебскай губерняў. Ён прадпісваў «воспритить всякий дух мщениа и даже нареkania в чем-либо жителям белорусским, тем паче причинения им обид и притеснений» [7, л. 176–177]. Маніфест ад 12 снежня дараваў амністыю ўсім прыхільнікам французскага імператара, але вызначаў двухмесячны тэрмін вяртання на радзіму асобам, якія выехалі за мяжу, у іншым выпадку іх маёмасць падвяргалася канфіскацыі

[8, № 25289]. На практыцы амністыя, дараваная жыхарам заходніх губерняў, не магла быць рэалізавана ў поўным аб'ёме.

Асноўнай прычынай з'яўлялася ваеннае становішча, якое было ўведзена ў заходніх губернях 16 красавіка 1812 г. і адменена толькі 30 лістапада 1813 г. [6, с. 258]. За грамадзянскімі губернатарамі і вайскоўцамі захоўвалася права высылаць «нядобранадзейных асоб» ва ўнутраныя губерні Расійскай імперыі, весці нагляд за насельніцтвам і вырашаць многія пытанні па законах ваеннага часу [9, л. 2]. Для таго, каб больш падрабязна прааналізаваць меры, прадпрынятыя расійскімі ўладамі па ліквідацыі прапаганды і настрояў у дваранскім асяроддзі, мэтазгодна ўмоўна падзяліць дваранства заходніх губерняў на наступныя катэгорыі: 1) асноўная частка дваранства, якая засталася на тэрыторыі беларуска-літоўскіх губерняў пасля ваеннай кампаніі 1812 г.; 2) дваранства, дэпартаванае ва ўнутраныя губерні імперыі за «нядобранадзейнасць» або за актыўнае супрацоўніцтва з непрыяцелем; 3) дваранства прафранцузскай грамадзянскай і ваеннай службы, якое выехала за мяжу разам з Вялікай арміяй.

Як вядома, асноўная частка дваранства, якая актыўна або пасіўна супрацоўнічала з прапаганды і настрояў у дваранскім асяроддзі і падрабязна дакладвалі міністру паліцыі аб усіх чутках або здарэннях. Так, у лютым і чэрвені 1813 г. быў устаноўлены сакрэтны нагляд за прафесарам магілёўскай гімназіі Жукоўскім, які падчас знаходжання французаў у Магілёве служыў сакратаром у інтэнданта Фескека, і за памешчыкам Буйніцкім, які, на думку мінскага грамадзянскага губернатара, больш за астатніх выказваў нядобранадзейнасць да расійскага праўлення [10, л. 1, 6; 11, л. 3]. Дзякуючы даволі эфектыўнай працы паліцыі, уладам было вядома месцазнаходжанне прафесара магілёўскай гімназіі і імя таго, хто яго схаваў.

Але больш рэпрэсіўныя меры прадпрымаліся ўладамі заходніх губерняў па ліквідацыі розных хваляванняў. На працягу сакавіка–мая 1813 г. грамадзянскія губернатары былі занепакоены распаўсюджваннем чутак аб збіранні зброі і падрыхтоўцы мясцовымі памешчыкамі мецяжу супраць рускіх і яўрэяў літоўскіх губерняў [12, л. 4]. Ім усім міністр паліцыі прадпісваў узмацніць каравулы і, калі ўзнікне неабходнасць, выкарыстоўваць вайскоўцаў [12, л. 37, 45]. Асабліваю адказнасць у выяўленні крыніц распаўсюджвання чутак праявіў віленскі грамадзянскі губернатар. З мэтай высвятлення сітуацыі ён камандзіраваў у Ковенскі, Упіцкі і Вількамірскі паветы чыноўнікаў Іскрыцкага і Велікародава [12, л. 20, 83]. Імі былі выяўлены асо-

бы, якія ўдзельнічалі ў распаўсюджванні чутак. Сярод вінаватых аказаліся шляхціцы вышэй-названых паветаў: Стрэйкоўскі, Пятроўскі, улан Красоўскі і некалькі сялян [12, л. 83–84]. Дзякуючы дзейнасці чыноўнікаў была абвергнута ідэя магчымасці мецяжу, «шкодныя» выказванні пачалі разглядацца ў якасці «недарэчнасці п'янай шляхты і сялян» [12, л. 135]. Тым не менш мясцовыя ўлады пакаралі вінаватых у распаўсюджванні чутак па ўсёй строгасці ваеннага часу. Шляхціц Пятроўскі, улан Красоўскі і двое з сялян былі расстраляны, астатнія падзроны атрымалі цялесныя пакаранні [12, л. 103–104]. Судовыя прыгаворы таксама былі прыведзены ў выкананне ў Гродне, Коўна і Вільні. Смяротнаму пакаранню былі падвергнуты двое жыхароў Гродна, чацвёра ўраджэнцаў Коўна. У Вільні дзесяць чалавек атрымалі цялесныя пакаранні, пяцёра былі заключаны ў гарадскую турму, двое падвергнуты смяротнаму пакаранню, чацвёра расстраляны [12, л. 125].

Яшчэ адзін адметны судовы працэс меў месца ў Мінскай губерні. Некаторыя мясцовыя памешчыкі былі абвінавачаны ва ўкрывальніцтве непрыяцельскай зброі і ваеннапалонных. Па прапанове мінскага ваеннага губернатара Г. Ігнацьева Александр І даў распараджэнне падваргаць ваеннаму, а не грамадзянскаму суду асоб, падзроных ў гэтым злачынстве. Гэта мера пакарання была замацавана ва ўказе ад 18 ліпеня 1813 г. [8, № 25416]. Па вышэй-названай справе былі асуджаны 28 чалавек, якія для адбывання пакарання адпраўлены ў Бабруйскую крэпасць. Для іх прадугледжваліся наступныя віды пакарання: утрыманне пад вартай або пад арыштам, выплата штрафаў [13, л. 20].

У пачатку 1813 г. улады зацікавіліся лёсам асоб, дэпартаваных ва ўнутраныя губерні Расійскай імперыі. Ужо 25 сакавіка 1813 г. міністр паліцыі С.К. Вязьміцінаў разаслаў 35 расійскім губернатарам лісты з прапановай даставіць яму сведкі аб «поляках, сосланных во внутрь России» [14, л. 8]. З 35 губернатараў 20 праінфарміравалі аб прысутнасці абазначаных асоб у даручаных ім губернях. Пад «палякамі» ўлады разумелі не толькі палонных палякаў ваеннай ці грамадзянскай службы княства Варшаўскага, але і жыхароў заходніх губерняў Расійскай імперыі. Асноўная маса выхадцаў з гэтых губерняў была саслана ў Кіеўскую, Саратаўскую, Арлоўскую, Аланецкую губерні [14, л. 10, 36–41, 50–57]. Яны пачалі прыбываць ў прызначаныя пункты напярэдадні, у перыяд ваеннай кампаніі 1812 г. і ў 1813 г. [15, л. 76]. Дэпартацыя ажыццяўлялася па распараджэнні вайскоўцаў, грамадзянскіх і ваенных губернатараў. Значную частку дэпартаваных складалі прадстаўнікі вышэйшага саслоўя. Так, з 21 асоб, сасланай у Саратаўскую губерню, 19 з'яў-

ляліся памешчыкамі і шляхціцамі заходніх губерняў [14, л. 50–52].

На іх утрыманне з казённых палат прымаючых губерняў адпускаліся спецыяльныя сродкі. Самае высокае ўтрыманне, якое складала 50 кап. у суткі, выплачвалася дэпартаваным вайскоўцам, для грамадзянскіх асоб яго памер складаў 12–14 кап. або 24–25 кап. у залежнасці ад губерні [14, л. 50, 55]. Багатыя памешчыкі ўтрымліваліся за асабісты кошт, звяртаючыся да сваякоў, якія высылалі ім неабходныя сумы.

Пасля выдання Маніфеста ад 12 снежня 1812 г. многія дэпартаваныя шляхціцы і памешчыкі пачалі пісаць лісты на імя міністра паліцыі С.К. Вязьміцінава, просячы дазволу вярнуцца на радзіму. Найбольш хуткае вызваленне залежала ад наступных фактараў: наяўнасці сувязей або хадаініцтва ўплывовых асоб. Так, з сасланных чыноўнікаў Віцебскай губерні, якія супрацоўнічалі з французамі, толькі граф Борх дзякуючы хадаініцтву графа Агінскага, атрымаў ад імператара дазвол пакінуць Петра-заводск 20 красавіка 1813 г. Астатнія чыноўнікі, Іван Шчыт, Красоўскі і ксёндз Палонскі, выехалі толькі 29 лістапада 1813 г. [16, л. 90, 195].

Многія дэпартаваныя асобы ўвогуле пачалі вяртацца на радзіму ў 1814 г. Так, высланыя ў Арлоўскую губерню шляхціцы Віленскай губерні капітан Вейс, Сволькін і Зданкевіч, нягледзячы на шматлікія звароты да міністра паліцыі на працягу 1813 г., так і не атрымалі дазволу вярнуцца дадому. У дачыненні да гэтых асоб С.К. Вязьміцінава ў лісце ад 7 ліпеня 1813 г. прадпісвалася «оставаться им впредь до усмотрения там, где они находятся» [15, л. 30]. Толькі лістом ад 7 жніўня 1814 г. міністр паліцыі прадпісаў Арлоўскаму грамадзянскаму губернатару вызваліць іх з-пад варты, спасылаючыся на загад Аляксандра I аб дазволе высланым з Літвы асобам вярнуцца на радзіму. Такія прадпісанні атрымалі і іншыя грамадзянскія губернатары [15, л. 76–78].

Улады былі занепакоены знаходжаннем сваіх падданных за мяжой. Пасля абвяшчэння амністыі жыхарам заходніх губерняў, галоўнакамандуючы арміямі прадпісваў пагранічным службам без перашкод прапускаць праз мяжу асоб, якія вярталіся ў Расійскую імперыю. Але не ўсе дваране прафранцузскай грамадзянскай і ваеннай службы, што выехалі за мяжу, спышаліся вярнуцца на радзіму. Так, паводле складзеных спісаў, па Гродзенскай губерні адсутнічалі 189 асоб, па Мінскай губерні – 110, па Віленскай – 144 [17, л. 115–180; л. 211–221; л. 307–318]. Сярод іх былі як буйныя памешчыкі, так і шляхціцы без уласнасці.

Таму, пачынаючы з 13 лютага, уступала ў сілу палажэнне Маніфеста ад 12 снежня 1812 г. аб канфіскацыі маёмасці асоб, якія не вярнуліся ў межы імперыі ва ўстаноўленыя закана-

даўствам двухмесячны тэрмін. З мэтай ажыццяўлення гэтага працэсу 24 кастрычніка 1813 г. былі зацверджаны правілы канфіскацыі маёмасці і кіравання імі, распрацаваныя міністрам фінансаў Д. Гур'евым яшчэ 30 сакавіка 1813 г. [8, № 25470]. Правілы рэгулявалі пераход прыватнай зямельнай уласнасці асоб, якія не вярнуліся з-за мяжы, у дзяржаўную. Рэалізацыя канфіскацыі займалася стварэння губернскай камісіі для продажу казёнай маёмасці, якія супрацоўнічалі з іншымі ўстановамі. Спачатку губернскай камісіі атрымлівалі спіс асоб, маёмасць якіх падвяргалася канфіскацыі ў казну. Гэтыя спісы рассылаліся ў земскую і гарадскую паліцыю з мэтай выяўлення інфармацыі аб маёмасці абазначаных у спісе асоб. На яе аснове губернская камісія вырашалі, якія маёнткі падлягалі канфіскацыі. З дапамогай чыноўнікаў губернскай ці казёнай палаты ажыццяўляўся працэс канфіскацыі і прыём маёмасці ў казённае ведамства. Маёнткі, якія паступілі туды, прадпісвалася аддаваць у арэнду з публічных таргоў тэрмінам ад трох да шасці гадоў. Увогуле, падсумоўваючы лічбы, у казённае ведамства па Гродзенскай губерні павінны былі паступіць 42 527 рэзідзіяў, па Мінскай губерні – 81 946 душ (не ўлічваючы маёмасці асоб, якія вярнуліся ў вызначаны тэрмін) [17, л. 307–318, 115–180].

Імяныя прабачэнні атрымалі ўказам Аляксандра I ад 31 сакавіка 1814 г. наступныя дваране ваеннай службы: генерал К. Несялоўскі, палкоўнікі М. Радзівіл, К. Тызенгаўз, С. Чапскі, капітаны С. Кастроўскі, Г. Івашкевіч, паручнікі Г. Свіда і Ю. Дэмбінскі [17, л. 254]. 10 красавіка 1814 г. было дазволена вярнуцца на радзіму і захаваць маёмасць дваранам пранапалеонаўскай грамадзянскай службы: графу С. Солтану, К. Прозару і Ф. Ельскаму [17, л. 262]. Указам ад 25 красавіка 1814 г. Аляксандр I дазволіў ваеннапалонным польскіх войск, якія знаходзіліся ў рускім палоне, вярнуцца на радзіму і атрымаць канфіскаваную маёмасць у ранейшае валоданне. Гэта палажэнне таксама распаўсюджвалася і на вайскоўцаў, якія вярталіся з Францыі [8, № 25575].

Канчаткова пытанне з амністыяй было вырашана выданнем указа ад 30 жніўня 1814 г. [8, № 25671]. Дваранству пранапалеонаўскай арыентацыі абвяшчалася прабачэнне, канфіскаваная маёмасць вярталася былым уладарам. Дэпартаваным ва ўнутраныя губерні асобам дазвалялася вярнуцца на радзіму. Аднак улады працягвалі сачыць за настроямі ў заходніх губернях. Так, 22–23 сакавіка 1815 г. генерал Барклай дэ Толі прадпісваў ваенным губернатарам усталяваць сакрэтны нагляд за афіцэрамі і ніжнімі чынамі польскіх войск, асабліва з корпуса Красінскага, якія вярталіся на радзіму [18, л. 1]. Таксама было загадана сачыць за іх карэспандэнцыяй і дастаўляць падазроныя

лісты ў вышэйшастаячыя органы [19, л. 7]. 3 мая 1815 г., згодна з рашэннем Венскага кангрэса, было ўтворана Каралеўства Польскае пад пратэктаратам Расіі. Таму многія дваране заходніх губерняў, якія знаходзіліся раней у войску Напалеона, з дазволу Аляксандра I пачалі паступаць туды на ваенную службу. Так паступілі С. Грабоўскі, Р. Гедройц, А. Гелгуд, К. Алэндскі, В. Казлоўскі і інш. Такім чынам, расійскае самадзяржаўе пайшло на прымірэнне з мясцовым вышэйшым саслоўем.

Аналізуючы палітыку расійскага самадзяржаўя ў дачыненні да дваран-прыхільнікаў Напалеона ў пасляваенны перыяд 1812–1815 гг., можна зрабіць наступныя высновы: 1) на працягу існавання ваеннага становішча ўлады выкарыстоўвалі рэпрэсіўныя меры для барацьбы з пранапалеонаўскімі настроямі ў дваранскім асяроддзі, сярод якіх найбольш дзейснымі былі дэпартацыя нядобрадзейных асоб, арышты, утрыманне пад вартай, штрафы, смяротнае пакаранне за парушэнне грамадскага парадку, канфіскацыя маёмасці; 2) сапраўдная афіцыйная амністыя для ўсяго вышэйшага саслоўя наступіла пасля выдання ўказа ад 30 жніўня 1814 г. Улады дазволілі вярнуцца на радзіму дэпартаваным асобам, дваранству французскай грамадзянскай і ваеннай службы атрымаць у былое валоданне сваю маёмасць. Аднак на працягу 1814–1815 гг. вялося пільнае назіранне за настроямі ў дваранскім асяроддзі заходніх губерняў і ўся каштоўная інфармацыя дастаўлялася міністру паліцыі; 3) пасля заканчэння напалеонаўскіх войнаў мірнае жыццё паступова наладжвалася ў краі. Былыя прыхільнікі Напалеона атрымалі магчымасць паступіць на ваенную службу ў Каралеўства Польскае і зрабіць выдатную кар’еру.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Михайловский-Данилевский, А.И. Описание Отечественной войны 1812 года : в 4 т. / А.И. Михайловский-Данилевский. – 3-е изд. – СПб., 1843. – Т. 4. – 368 с.
2. Богданович, М. История Отечественной войны 1812 года по достоверным источникам. В 3 т. / М. Богданович. – СПб., 1860. – Т. 3. – 542 с.
3. Корнейчик, Е.И. Белорусский народ в Отечественной войне 1812 года / Е.И. Корнейчик. – Минск : Госиздат БССР, 1962. – 115 с.
4. Швед, В.В. Заходні рэгіён Беларусі ў часы напалеонаўскіх войнаў. 1805–1815 гады / В.В. Швед, С.У. Данскіх. – Гродна : ГрДУ імя Я. Купалы, 2006. – 252 с.
5. Радзюк, А.Р. Канфіскацыя прыватнай уласнасці на Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX стст.: дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02 / А.Р. Радзюк. – Мінск, 2006. – 114 л.
6. Лукашевич, А.М. Политическая ситуация в белорусско-польском пограничье и ее оценка российским руководством: по данным разведки и контрразведки (1801–1812 гг.) / А.М. Лукашевич. – Минск : Институт национальной безопасности Республики Беларусь, 2009. – 279 с.
7. Приказ по армии генерал-фельдмаршала князя Голенищева Кутузова // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Фонд 1409. – Оп. 1. – Д. 710. – Л. 176–177.
8. Полное собрание законов Российской империи с 1649 по 12 декабря 1825 года. – Собрание первое. В 45 т. – Т. 32: 1812–1815. – СПб., 1830.

9. Переписка с военным министром о применении постановления Комитета министров о предоставлении губернаторам пограничных губерний более широких полномочий для наблюдения за населением (май-июль 1812 г.) // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Фонд 1165. – Оп. 1. – Д. 151. – Л. 2.
10. Переписка с моголевским и литовским гражданскими губернаторами об учреждении надзора полиции за профессором Жуковским, находившимся на службе у французов во время оккупации Моголевской губернии (декабрь 1812 г. – февраль 1813 г.) // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Фонд 1165. – Оп. 2. – Д. 49. – Л. 1–6.
11. Об учреждении надзора полиции за помещиком Минской губернии Буйницким, сотрудничавшим с французами во время оккупации губернии // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Фонд 1165. – Оп. 2. – Д. 47. – Л. 1–3.
12. Дело по отношению Рижского военного губернатора Главнокомандующему в Петербург о готовящемся мятеже в Литве (март 1813 г. – август 1814 г.) // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Фонд 1165. – Оп. 1. – Д. 5. – Л. 20–125.
13. Переписка с минским генерал-губернатором о предании военному суду помещиков Минской губернии за укрытие военнопленных и оружия и о помиловании осужденных судом (август 1813 – ноябрь 1814 гг.) // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Фонд 1165. – Оп. 1. – Д. 161. – Л. 20.
14. О доставлении в Министерство полиции сведений о поляках, сосланных во внутренние губернии (1813 г.) // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Фонд 1165. – Оп. 1. – Д. 160. – Л. 10–73.
15. Дело по прошениям о помиловании лиц, высланных из Литвы во внутренние губернии России по подозрению в нелояльности к правительству (17 марта 1813 – 17 сентября 1814 гг.) // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Фонд 1165. – Оп. 1. – Д. 159. – Л. 1–86.
16. Дело о высылке в Петрозаводск чиновников Витебской губернии графа Борха, Красовского и других лиц, служивших у французов, наблюдение за ними и их освобождение из ссылки 1812–1814 гг. // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Фонд 1165. – Оп. 1. – Д. 163. – Л. 6–195.
17. Дело о снятии секвестра с имений лиц, не возвратившихся в Россию во время войны 1812 года (1814–1815 гг.) // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Фонд 1165. – Оп. 1. – Д. 158. – Л. 115–318.
18. Циркулярные предписания министра полиции губернаторам пограничных губерний об учреждении секретного надзора за польскими военнослужащими, служившими во французской армии (27 апреля – 26 мая 1815 г.) // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Фонд 1165. – Оп. 2. – Д. 158. – Л. 1.
19. Переписка с министром внутренних дел об установлении наблюдения за перепиской лиц, служивших во французской армии (май 1815 г.) // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Фонд 1165. – Оп. 2. – Д. 46. – Л. 7–8.

SUMMARY

The main idea of the article is to show the imperial policy concerning the noblemen who supported Napoleon in the 1812 campaign. On the basis of a wide range of archival material the main sanctions of the Russian government which helped to liquidate Napoleonic illusions among the noblemen are analyzed. The author underlines that the Russian autocracy pursued repressive policy to the attitude towards the supporters of the French emperor, especially during the period when the provinces were on a war footing. It is emphasized that a real amnesty for the nobility was realized by the decree of August 30, 1814.

Паступіў у рэдакцыю 12.10.2012 г.

А.М. Сурта,

кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры старажытных цывілізацый
і сярэдніх вякоў БДПУ

ШПІЛЬМАНЫ Ў КАНТЭКСТЕ МАРГІНАЛЬнай СУБКУЛЬТУРЫ ЗАХОДНЕЕЎРАПЕЙСКАГА СЯРЭДНЕВЯКОЎЯ

Вытокі прафесіі шпільманаў знаходзяцца ў далёкай мінуўшчыне. Нямецкі даследчык В. Хартунг лічыць, што шпільманы паходзяць з розных слаёў грамадства: са збыднелых нашчадкаў ніжэйшай знаці, гарадскога насельніцтва, якое змяніла свой сацыяльны статус у выніку неспрыяльных жыццёвых абставін і матэрыяльнай патрэбы, з прадстаўнікоў ніжэйшага кліра, якія адышлі ад афіцыйнай царквы і прысвяцілі сябе рамяству вандроўных акцёраў з мэтай атрымання сродкаў да існавання [14, с. 22–29]. У XII ст. прафесія шпільманаў стала набываць спадчынна-сямейны характар.

Паняцце «шпільман» азначала ў Заходняй Еўропе ў перыяд Сярэднявечча досыць разнастайныя віды дзейнасці: гэта былі артысты рознага жанру, штукары, жанглёры, блазны, фіглярны, чытальнікі-дэкламаты, музыкі і інш. Усе яны належалі маргінальным слаям грамадства, паколькі фізічная мабільнасць з'яўлялася ў Заходняй Еўропе перыяду Позняга сярэднявечча адной з прычын маргіналізацыі. Аднак гэта адносілася не да ўсіх тых, чыё жыццё праходзіла ў дарозе. Указаныя сацыяльныя групы варты адрозніваць ад купцоў, паломнікаў і крыжакоў, якія не гублялі ў цэлым грамадскіх сувязей і рэпутацыі, не неслі на сабе сацыяльнай стыгмы.

Карані і прычыны маргіналізацыі сярэднявечных шпільманаў трэба шукаць у перыядзе позняй антычнасці, калі іх адначасова і любілі, і пагарджалі. «Арганізатары і распарадчыкі гульняў караюць ганьбай і пазбаўленнем правоў тых самых вознікаў, акцёраў, атлетаў, гладыятараў, якім гледачы аддаюць свае сімпатыі ...: ім закрыты доступ у Курыю і на Ростры, у сенатарскае саслоўе і саслоўе коннікаў, да любых ганаровых пасадаў і ўзнагарод. Якое скажэнне! Яны любяць тых, якіх караюць; пагарджаюць тымі, каго ўхваляюць; хваляць выкананне, а выканаўцаў ганьбяць. Як дзіўна зневажаць чалавека за тое самае, за што яму аддаецца гонар. Разам з тым, якое прызнанне ў заганах відовішчаў! Іх выканаўцы, хоць і акружаны любоўю, не дарэмна пазбаўляюцца добрага імя», – пісаў адзін з найбольш вядомых раннехрысціянскіх пісьменнікаў і тэолагаў Тэртуліян [4, Тэртуліян. Пра відовішчы. Гл. 22].

З аднаго боку, такая пазіцыя звязана з палемікай хрысціянскай веры, якая ўмацоўвалася, з культурай грэка-рымскага і германскага свету і з другога боку, з аскетычным ідэалам філа-

софіі таго часу. Абодва аспекты якраз і адлюстроўваюцца ў творах айцоў царквы, у якіх, напрыклад, тэатр і яго акцёры, *mimi* і *histriones*, асуджаліся як паганскія і амаральныя. Акцёрскае рамяство было абвешчана прадуктам ідалапаклонства, д'ябла і дэманаў, створаным для разбурэння душы і аддалення ад Бога. Тэртуліян у сваім трактаце «Пра відовішчы» сфармуляваў кодэкс хрысціянскай маралі («*De spectaculis*») [4, Тэртуліян. Пра відовішчы. Гл. 10].

У працэсе рэцэпцыі хрысціянскай патрыстыкі ў перыяд Сярэднявечча на шпільманаў былі не толькі экстрапаляваны паняцці *mimus* і *histrion*, але асуджэнні айцоў царквы, якія да іх адносяцца, аднак пры адсутнасці непасрэднага кантынUITэта паміж сферай дзейнасці антычных *mimus* і *histrion* і сярэднявечных шпільманаў. Пэўную сувязь паміж эпохамі Рымскай імперыі і Сярэднявечча ўяўляюць мімы (*mimus*), дзейнасць якіх, «нягледзячы на моцны супраціў некаторых клірыкаў ... захоўвалася на працягу ўсяго сярэднявечча ў якасці адзінай драматычнай формы мастацтва антычнасці» [16, с. 4, 210].

Крытыка айцоў царквы распаўсюджвалася адначасова на літургічнае выкарыстанне музычных інструментаў, перш за ўсё тых, што маглі разглядацца як элементы «паганскіх» абрадаў. Хрысціянскі апалагет і прапаведнік Святога Пісання, заснавальнік Александрыйскай багаслоўскай школы Клімент Александрыйскі (каля 150 – каля 215) выгнаў жалеіку і аўлас з набажэнства; хрысціянскі багаслоў і паэт IV ст. Яфрэм Сірын (306–373) адрозніваў анёльскі спеў псалмоў і д'ябальскую ігру на кіфары; Іаан Хрызастом (Златавуст) (каля 347–407) адносіў аўлас, кіфару і жалеіку да свету д'ябла (*rompa diaboli*), а міланскі епіскап і прапаведнік Амросій Медыаланскі (каля 340–397) ідэнтыфікаваў спеў рэлігійных гімнаў і псалмоў з дабрам і выратаваннем, а кіфару, псалтэры і тымпан са злом, няшчасцем і вечнай смерцю [13, с. 23, 27; 9, с. 181]. Айцы царквы спасылаліся не толькі на забарону гульні на аўласе ў працы Платона «Дзяржава», але таксама на біблейскі пасаж, які разглядаўся ў якасці пацвярджэння цеснай сувязі паганскага ідалапаклонства і інструментальнай музыкі: «Таму, калі ўсе народы пачулі гук трубы, жалеікі, цытры, цаўніцы, гусляў і ўсякага кшталту музычных інструментаў, то палі ўсе народы, плямёны і мовы і пакланіліся залатому ідалу, які паставіў

Навухаданосар цар» [1, Книга Пророка Данііла, Гл. 3,7].

У франкскэй дзяржаве эпохі Каралінгаў хрысціянская вера была адзеленая як ад рымскіх, так і ад германскіх форм культу і абрадаў, у якіх музыка і танец ігралі важную ролю. Архіепіскап і вядомы місіянер Баніфацый (672/673 – 754) паведамляў у 742 г., што грэшныя і цёмныя людзі з плямён алеманаў, бавараў і франкаў, паблізу горада Рыма бачылі, што з нагоды свята новага года «днём і ноччу на плошчах танцуюць па паганскіх звычаях і на паганскі лад гучаць заклікі і богазневажальныя песні», і яны гэтыя норавы пераймаюць [8, с. 146].

Амаль усе тэалагі перыяду Высокага і Позняга сярэднявечаў па традыцыі айцоў царквы і ранніх місіянераў адмаўлялі танец. Яны не абмяжоўваліся толькі ўказаннем на яго негатыўны ўплыў на мараль, а аб'яўлялі танец спараджэннем д'ябла. Так, у XIII ст. інквізітар-дамініканец Эцъен дэ Бурбон аб'яўляў д'ябла вынаходнікам, уладаром карагодаў і народных танцаў, а нямецкі містык, дамініканец, вучань І. Экхарта Генрых Зойзе (каля 1295–1366) у XIV ст. і называў танец «скачком сатаны» [13, с. 46]. Біблейскім негатыўным вобразам грахоўнага танца быў танец Саламеі перад Ірадам. На гэтай аснове ў Позняе сярэднявечаўе сфарміраваўся вельмі папулярны вобраз танцуючай *Luxuria* (юрлівасці): блуд і танец былі ў вачах тэолагаў непарыўнай «сукупнасцю злачынстваў» [13, с. 54–56].

Дакументальныя сведчанні, якія змяшчаюць звесткі аб сацыяльным становішчы шпільманаў, можна знайсці ў сярэднявечных крыніцах рознага кшталту: гэта і зводзі законаў, і пропаведзі, і трактаты рознай тэматыкі, літаратурныя і гістарыяграфічныя тэксты, сагі і іншыя віды народных паданняў і фальклору. Важную інфармацыю пра прававое становішча шпільманаў змяшчае «Саксонскае зерцала» Эйке фон Рэпкава [3, ЗП I 38 § 1]. На аснове паказанага бяспраўя можна было б зрабіць вывад аб поўнай несумленнасці і адсутнай праваздольнасці шпільманаў. Аднак такой інтэрпрэтацыі супярэчыць палажэнне Артыкула 20, § 2 аб тым, што шпільманы і незаконнанароджаныя не знаходзіліся на адной прыступцы са зладзеямі і разбойнікамі. У адрозненне ад апошніх супраць іх «можна выставіць наёмнага байца». «Акцёр або незаконнанароджаны ўсё ж, тым самым, не з'яўляецца роўным зладзею або разбойніку, так што супраць яго можна выставіць наёмнага байца» [3, ЗП I 50, § 2.].

Зноў жа, згодна з «Саксонскім зерцалам», у якасці ахвяры злачынства пазбаўленыя правоў валодаці прававой абаронай, калі яны сталі ахвярай разбою, атрымалі цялесныя пашкоджанні або былі забітыя. «Саксонскае зерцала»: «Пазбаўленыя правоў не маюць

вергельда. Тым не менш, калі хто-небудзь параніць, або абрабуе, або заб'е каго-небудзь з іх, або згвалціць жанчыну, пазбаўленую правоў, і тым самым парушыць мір, то таго трэба судзіць па законе аб парушэнні міру» [3, ЗП III 45, § 11]. Аднак, як вынікае з гэтага артыкула, шпільманы на вергельд не маглі разлічваць. Пры гэтым трэба ўлічваць, што ў XIII ст. дадзеная форма выкуплення віны выкарыстоўвалася ў Паўночнай Германіі толькі ў асобных выпадках, а ў Паўднёвай Германіі наогул не прымянялася [9, с. 175]. Пры нязначных правапарушэннях шпільманы таксама былі відавочна прыгнечаны ў сваіх правадамаганнях: яны не мелі права на звычайную кампенсацыю, шпільман мог толькі ўдарыць ценю свайго крыўдзіцеля [3, ЗП III 45, § 9.]. Але гэта пакаранне ценю было з усіх названых у «Саксонскім зерцале» наяўных пакаранняў найменш зневажальным [3, ЗП III 45, § 9]. Тым не менш, хоць у «Саксонскім зерцале» шпільманы былі абмежаваны ў сваіх правах і гонары, аднак яны не былі цалкам бяспраўнымі.

Найбольш катэгарычнае асуджэнне шпільманаў у сярэднявечных наратыўных нямецкіх крыніцах можна знайсці ў адной з пропаведзей францысканца Бертальда Рэгенсбургскага (1210–1272). Бертальд – адзін з вядомых народных прапаведнікаў нямецкага сярэднявечча, ён уяўляе цікавае абагульненне распаўсюджаных прадуманасцей у дачыненні да гістрыёнаў. Кіруючыся біблейскай традыцыяй, Бертальд паказвае шпільманаў як прададзеных д'яблу і ганіць іх за тое, што яны прадаюць свой гонар за грошы, за тое, што яны хлуслівыя і ліслівыя, ганяць дабро і хваляць зло, з'яўляючыся рупарам сатаны, за тое, што яны адмаўляюць хрышчэнне і хрысціянства і падчас сваіх прадстаўленняў не толькі спяваюць і распавядаюць дурныя песні і гісторыі, але таксама з мэтай забавы і атрымання грошай дэманструюць сваё цела, якое з'яўляецца вобразам Бога, і спрабуюць яго аздобіць шляхам пераапраанання і грыму [9, с. 175]. Ён лічыць, што ўсе падарункі шпільманам і аплата іх рамяства з'яўляюцца грахам і ганьбай, гэта значыць, шпільманы наносзяць шкоду тым, хто аплачвае іх дзейнасць.

Аднак пазіцыя сярэднявечных тэолагаў у дачыненні да сярэднявечных гістрыёнаў не была такой адназначна адмоўнай. Больш дыферэнцыраваны падыход у ацэнцы шпільманаў можна знайсці ў Фамы Аквінскага (1225–1274). У сваім трактате «Сума тэалогіі» [18, Thomae de Aquino. Summa Theologiae. II -llae, q. 168 a. 3 arg. 1] ён адводзіць забаве неабходнае месца ў чалавечым жыцці. Артысты ажыццяўляюць сваю дзейнасць для суцэлення людзей. Таму іх рамяство не з'яўляецца забароненым і яны самі не абавязкова грэшнікі, калі не дазваляюць сабе забароненых выразаў і дзеянняў падчас сваіх выступленняў і не выступа-

уюць у неналежны час, напрыклад, у час посту. Таксама шпільманам уласцівы пэўныя дабрадзейнасці і сур'ёзны лад жыцця: яны вераць у Бога, моляцца і падаюць міласціну бедным. Займаючыся сваім рамяством, яны не здзяйсняюць грэх, калі не падтрымліваюць шпільманаў, якія займаюцца забароненым [18, Thomae de Aquino. Summa Theologiae. II -IIae, q. 168 a. 3 arg. 1].

Блізкай пазіцыі прытрымліваўся і адзін з уплывовых англійскіх багасловаў сярэднявечча Томас Чобхэм у сваім трактате «Summa confessorum» (каля 1300), падзяляючы шпільманаў на тры групы:

а) артысты і танцоры, якія дэманструюць сваё цела ганебным чынам, агаляюць яго ці апранаюць жудасныя маскі. Усе яны павінны быць праклятыя, калі не пакінуць сваё рамяство;

б) вандроўныя артысты, якія не маюць пастаяннага месцазнаходжання, прыбываюць да двароў знаці і распаўсюджваюць там ганенне і хлусню аб прысутных. Яны таксама вартыя праклёну;

в) музыкі, якія ў сваю чаргу дзеляцца на дзве групы: па-першае, тыя, якія выконваюць непрыстойныя песні падчас публічных папоек і сумніўных свят і падбукторваюць слухачоў да распусты; па-другое, тыя музыкі, якія спяваюць пра дзеянні каралёў і пра жыццё святых і тым самым даюць суцяшэнне людзям. Толькі гэтыя апошнія, на думку Томаса Чобхэма, могуць чакаць выратавання ад праклёну [9, с. 177].

Апісанні прыдворных свят у сярэдневерхнямецкай эпічнай паэзіі дэманструюць вельмі супярэчлівы паказ шпільманаў [17, с. 90–123]. У некаторых сярэднявечных літаратурных творах сустракаюцца ўрыўкі, дзе раскажваецца пра шпільмана, якога віталі пры двары як іншаземца, аднак пры гэтым той бессаромна злоўжывае даверам гаспадара [9, с. 177].

У народных паданнях, у сагах і прымаўках шпільманы не паказваюцца адназначна негатыўна ці пазітыўна. Так, у казцы «Крысалоў з Гамельна» – шпільман. Ён паказаны ў якасці злавеснага, дасведчанага ў вядзьмарстве ваганта, прыносіць у горад вялікі смутак (гістарычным правобразам казкі, верагодна, з'яўлялася знікненне дзяцей у балоце Капенбруге бліз Гамельна) [2]. У іншым апаведзе «*Pauper letatur; diues tristatur*», наадварот, бедны, але вясёлы Рубінус (Rubinus) вылучаецца на фоне няўдачлівага багацця. Пры гэтым, аднак, варта ўлічваць, што Рубінус паказаны аселым, а яго даходы, атрыманыя ад дзейнасці ў якасці шпільмана, усяго толькі дадатковая, а не асноўная крыніца існавання [9, с. 193].

У крыніцах у сувязі з апісаннем свят часта сустракаецца ўказанне на вялікую колькасць прысутных шпільманаў і іх шчодрую ўзнагароду. Так, ва «Усеагульнай хроніцы» сярэднявечнага нямецкага манаха-бenedыктынца і храніста

Экехарда з Ауры (лац. Ekkehardus Uraugiensis) (пам. у 1126) аб вяселлі нямецкага караля Генрыха V у 1114 гаворыцца: «Але дарункі, якія каралі і незлічоная значь дасылалі імператару з нагоды вяселля, або якія імператар ад сябе раздаваў неабсяжнай колькасці шпільманаў і фігляроў, а таксама розным прадстаўнікам розных народаў, калі ўжо ні адзін з яго камергераў не быў у стане злічыць тое, што ён атрымаў і тое, што ён раздаў, то тым больш не было летапісца імператара, які гэта змог бы апісаць словамі» [11, с. 248; 7, с. 262].

Іншыя ж кіраўнікі недвухсэнсоўна выказвалі свае прадуматасці ў дачыненні да шпільманаў. Той жа Экехард з Ауры ў «Вюрцбургскай хроніцы», якая яму прыпісваецца, паведамляе, што кароль Генрых III бесцырымонна абышоўся з гістрыёнамі, якія з'явіліся на яго вяселле з Агнэсай Пуацэскай у 1043 г., загадаўшы іх выгнаць без узнагароды, пачастунку і выпіўкі [5; 12, с. 403–408], а Фрыдрых II пры сваім шлюбе парайў прысутным князям, «каб яны шчодро не ўзнагароджвалі, як прынята, шпільманаў, і лічыў вельмі неразумным растрачваць прастадушным чынам сваю маёмасць на блазнаў і шпільманаў» [12, с. 406; 6, с. 844].

Дадзеныя прыклады наглядна дэманструюць, што сярэднявечнае грамадства ставілася да шпільманаў амбівалентна. З аднаго боку, шпільман лічыўся сацыяльным маргіналам, які парушаў царкоўныя і сацыяльныя нормы, з іншага боку, ніхто не мог і не хацеў адмаўляцца ад забаў, якія прадастаўлялі камедыянты. Гэта дваістае, супярэчлівае стаўленне таксама выяўляецца ў адным эпізодзе хронікі «*Chronicon Montis Sereni*», у якой паведамляецца пра смерць епіскапа Віхмана Магдэбургскага ў 1192 г. Віхман, які звычайна ахвотна акружаў сябе шпільманамі, аднойчы, калі гістрыён, усміхаючыся, наблізіўся, то моцна спалохаўся, стаў абараняцца ад яго выцягнутымі ўперад рукамі і гучным голасам загадаў выдаць яго з залы, што здзівіла ўсіх прысутных. Праз пяць месяцаў пасля гэтага інцыдэнту епіскап Віхман памёр. Шпільман жа атрымаў знеслаўляльнае заданне пры разразанні трупы епіскапа дастаць вантробы. Характэрным у гэтым паведамленні з'яўляецца тое, што задавальненне, якое епіскап атрымліваў ад выступленняў шпільманаў, хоць і паказана як звычайная і паўсядзённая забава, аднак падспудна крытыкуецца аўтарам хронікі: шпільман здаецца Віхману прадвеснікам блізкай смерці [10, с. 164; 15, с. 81].

Такім чынам, першай і найважнейшай прычынай сацыяльнай маргіналізацыі шпільманаў з'яўляўся канфлікт паміж іх дзейнасцю і нормамі хрысціянскай царквы. Дадзеная тэндэнцыя да сацыяльнай маргіналізацыі многіх прадстаўнікоў акцёрскага рамяства яшчэ больш узмацнялася праз змест і форму іх выступленняў.

няў: эратычныя песні і танцы, прэстае адзенне і двухсэнсоўныя позы садзейнічалі ўмацаванню і пацвярджэнню прадэзятасцей. З гэтым звязана таксама абцяжарваюча-распуснае асяроддзе шпільманаў. Месцамі іх выступленняў былі ў першую чаргу корчмы, кірмашы і прыватныя святы. Па гэтай прычыне шпільманы асацыяваліся з непамяркоўным ладам жыцця, п'янствам і прыхільнасцю да азартных гульняў, небяспекі, якім, дарэчы, сапраўды падвяргалася нямала шпільманаў.

У якасці трэцяй прычыны маргіналізацыі варта назваць сацыяльны канфлікт, загана бяздомнасці. Для сярэднявечных людзей сувязь з сеньёрам ці камунай была экзістэнцыяльна неабходнай, а вандроўныя шпільманы, наадварот, перамяшчаліся з аднаго месца выступлення ў іншае, яны не ўваходзілі ні ў якую пазітыўна акцэптуемую грамадствам карпарацыю і, такім чынам, заставаліся за межамі сацыяльнай структуры. Як і іншыя групы, што адносіліся да вандроўных, знаходзіліся па-за прыстойным грамадствам.

У адрозненне ад вандроўных музыкаў, асе-ля і тыя, хто пастаянна знаходзіцца на службе пры двары знаці, або гарадскія шпільманы маглі набыць пэўнае грамадскае прызнанне.

Такім чынам, сярэднявечныя шпільманы не з'яўляліся гамагеннай групай, жыццёвая сітуацыя і сацыяльны статус асобных камедыянтаў істотна адрозніваліся, і факт аселасці адыгрываў прынцыповую ролю. Таму варта дыферэнцавана падыходзіць да характарыстыкі сацыяльнага статусу розных груп сярэднявечных шпільманаў. Перш за ўсё, раздзяляльная лінія праходзіла паміж аселямі і вандроўнымі музыкамі, прамежкавае становішча паміж імі займалі студэнты, што музіцыруюць, і ім падобныя, якія час ад часу пакідалі месца свайго пастаяннага знаходжання, каб весці вандроўнае жыццё. «Патраніруемымі вагантамі» лічыліся тыя, якія былі мабільнымі на пэўнай тэрыторыі, але знаходзіліся пад заступніцтвам ўплывовай асобы. На самай ніжняй прыступцы знаходзіліся вандроўныя шпільманы. Менавіта для іх у найбольшай ступені быў характэрны маргінальны статус.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Библия. Книга Пророка Даниила, Гл. 3, 7.
2. Гамельнский крысолов. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <<http://www.ega-math.narod.ru/Reid/Tales/Hameln.htm>>. – Дата доступа: 25.02.2012.
3. Репков, Э. фон. Саксонское зеркало / Л.И. Дембо. – М.: Наука, 1985. – 192 с.
4. Тертуллиан. О зрелищах. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.tertullian.org/russian/de_spectaculis_rus.htm>. – Дата доступа: 26.02.2012.
5. Эккхард из Ауры. Вюрцбургская хроника. Ekkehardi Uraugiensis. Chronicon Wirzburgense / пер. И. Дьяконова. Сайт «Восточная Литература – библиотека текстов Средневековья». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Ekkehard_Uraugiensis/frame1.htm>. – Дата доступа: 26.02.2012.

6. Annales Coloniensi Maximi//MGH SS 17. Georg Heinrich Pertz u. a. (Hrsg.): Hannover, 1861. P. 723–847. Сайт Monumenta Germaniae Historica (исторические памятники Германии). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dmgd.de/de/fs1/object/display/bsb00000842_00738.html>. – Дата доступа: 26.02.2012.
7. Ausgewählte Quellen zur deutsche Geschichte des Mittelalters. Freiherr-vom-Stein-Gedachtnisausgabe IV b. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. – 1972. – №. 15. – 262 S.
8. Bonifatius sanctus. Bonifatii epistulae. Willibaldi Vita Bonifatii // Ausgewählte Quellen zur deutsche Geschichte des Mittelalters./ Hrsg. von Rau R. Freiherr-vom-Stein-Gedachtnisausgabe IV b. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. – 1968. №. 50. – 535 S.
9. Brandhorst, J., Hergemoller, B.-U. Spielleute. Vaganten und Künstler // Hergemoller, B.-U. Raddgruppen der spaetmittelalterliche gesellschaft / hrsg. von B.-U.Hergemoeller // Randgruppen der spaetmittelalterlichen Gesellschaft. – Warendorf: Fahlbusch, 2001. – Neu bearb. Ausg. – S. 173–197.
10. Chronicon Montis Sereni, ab a. 1124-1225// MGH SS 23. Hannover. – 1874. – P. 130–226. Сайт Monumenta Germaniae Historica (исторические памятники Германии). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dmgd.de/de/fs1/object/context/bsb00000886_meta:titlePage.html>. – Дата доступа: 26.02.2012.
11. Ekkehardi chronicon universale // MGH (Monumenta Germaniae Historica), SS. Bd. VI. Hannover. – 1844. – P. 33–267. Сайт Monumenta Germaniae Historica (исторические памятники Германии). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.dmgd.de/de/fs1/search/query.html>>. – Дата доступа: 26.02.2012.
12. Erken, F.-R. Fecit nuptias region, ut decuit, apparatu. Hochzeitsfeste als Akte monarchischer Repräsentation in salischer Zeit // Feste und Feiern im Mittelalter. Hrsg. von Altenburger D., Jarnut J., Steinhoff H.-H. Paderborner Symposien des Mediävistenverbandes. – Sigmaringen, 1991. – S. 401–421.
13. Hammerstein, R. Diabolus in musika. Studien zur Ikonographie der Musik im Mittelalter // Neue Heidelberger Studien zur Musikwissenschaft 6. Bern. – München: Francke Verlag, 1974. – 144 S.
14. Hartung, W. Die Spielleute. Eine Randgruppe in der Gesellschaft des Mittelalters // VSWG (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte), Beiheft 72. – Wiesbaden: Steiner, 1982. – 108 S.
15. Hoffmann, F.W. Übersetzung des Abschnitts // Geschichte der Stadt Magdeburg. Neu bearb. von G. Hertel und Fr. Hulsse. Bd. I. – Magdeburg, 1885. – 597 S.
16. Pochat, G. Theater und Bildende Kunst im Mittelalter und in der Renaissance in Italien // Forschungen und Berichte des Instituts für Kunstgeschichte der Karl-Franzen-Universität Graz. Bd. IX. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1990. 434 S.
17. Schreier-Hornung, A. Spielleute, Fahrende, Aussenseiter. Künstler der mittelalterlichen Welt // Goppinger Arbeiten zur Germanistik. Bd. 328. Göttingen, Kummerle, 1981. – S. 90–123.
18. Thomaes de Aquino. Summa Theologiae // Textum Leoninum Romae 1899 editum ac automato translato a Roberto Busa SJ in tae-nias magneticas denuo recognovit Enrique Alarcon atque instruxit. [45734] II -lae, q. 168 a. 3 arg. 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.corpusthomicum.org/sth3155.html>>. – Дата доступа: 26.02.2012.

SUMMARY

This article focuses on studying the reasons of status degradation of the medieval «spielmen» (gleemen) as one of the manifestations of the processes of marginalization and stigmatization of certain social and professional groups during the Middle Ages in Western Europe. The author traces the marginalization roots of medieval comedians dating back to the Antiquity, defines positive and negative interpretations of their activities and lifestyle, and summarizes the basic social, economic and religious reasons of their marginalization.

Паступіў у рэдакцыю 14.03.2012 г.

УДК 94(620)

А.А. Кондраль,

аспирант кафедры истории нового и новейшего времени БГУ

«КОПТСКИЙ ВОПРОС» В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ И ТАКТИКЕ АССОЦИАЦИИ «БРАТЬЕВ-МУСУЛЬМАН» В ЕГИПТЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Египетская общественная жизнь на протяжении веков была неразрывно связана с религией. Религия для египтян – это основа мировоззрения, ориентир в повседневной жизни. Поэтому ключевой особенностью египетского социума является важность религиозной и идентичности национальной. Отнесение себя к той или иной конфессии для граждан страны не менее важно, чем осознание себя египтянином.

На сегодняшний день египетская нация представляет собой единую этническую структуру, в рамках которой сосуществуют две отдельные религиозные общины: 10 %, что составляет более 8 млн чел. – христиане-копты, абсолютное же большинство – 90 % населения Египта – исповедует ислам. Следует отметить, что исламская религия прочно укрепилась в национальном самосознании людей, перейдя из сугубо личной сферы поиска истины, нравственности, стандартов и норм поведения в сферу политики и культуры.

В общественно-политической сфере силой, наиболее ярко демонстрирующей данный переход в XX – начале XXI в., стала ассоциация «Братья-мусульмане». Именно она, долгое время находясь в оппозиции к власти, основывала свою деятельность на идее превращения исламской религии в основной фактор общественной и политической жизни страны. Такая концепция тогда сыграла важную роль для организации в завоевании поддержки населения. После революции 2011 г., когда «Братья-мусульмане» официально вышли на политическую арену Египта, ассоциация из оппозиционной организации превратилась в правящую силу: их партия завоевала 40 % голосов на парламентских выборах 2011–2012 гг., получив 213 мест в парламенте. Сейчас перед «Братями» стоит задача принятия реальных политических решений, которые будут иметь последствия для всей страны. В данной связи именно религиозный вектор идеологии организации является поводом для опасения либерально настроенной части египетского населения, а также западного политического истеблишмента, которые остерегаются установления исламского государства фундаменталистского толка в Египте.

В самой стране больше других обеспокоено коптское население, напуганное недавними заявлениями представителей ассоциа-

ции о необходимости создания «гражданского религиозного государства» [1] и невозможности «секулярного государства в западном понимании в Египте, где нет ни одной светской партии» [2]. Поэтому сейчас особенно актуальным становится вопрос: насколько исламистские идеи являются безоговорочным ориентиром в политической практике ассоциации? Исходя из этого, идеология «Братьев» в отношении религиозных меньшинств и их взаимосвязи с коптской общиной могут являться ярким маркером, демонстрирующим реальную политическую деятельность организации.

Проблема отношений между коптами и представителями политического ислама рассматривается как в российских, так и иноязычных источниках. Среди русскоязычной литературы можно выделить монографию М.З. Ражбадинова «Египетское движение Братьев-мусульман». Она представляет собой комплексное исследование истории развития ассоциации с первых дней ее существования до 2003 г. Кроме того, можно отметить работы московского исследователя И. Царегородцевой. В своих статьях она затрагивает вопросы общественно-политической деятельности представителей коптской общины Египта. Еще одним важным российским источником является научно-популярный журнал «Азия и Африка сегодня», предоставляющий наиболее актуальную информацию о ситуации в странах Арабского Востока.

Заслуживают внимания научные труды американских исследователей М. Аль-Гобаши и Ч. Бенарда, в которых анализируется идеология «Братьев-мусульман» по отношению к религиозным меньшинствам.

Однако наиболее важным источником можно назвать заявления и высказывания руководителей «Братьев-мусульман», опубликованные как в книгах египетских исследователей, так и на официальном сайте ассоциации, а также прессе.

В своем отношении к коптам «Братья-мусульмане» руководствуются коранической концепцией, согласно которой все представители иных монотеистических религий рассматриваются как «находящиеся под покровительством» («Ахль аз-зимма»). В соответствии с этим статусом, граждане – не мусульмане, проживая на территории исламского государства, должны иметь полный спектр гражданских прав, при этом нахо-

дьясь под защитой религиозного большинства. За такую опеку необходимо постоянно вносить «налог на покровительство» – джизью [3, с. 171].

Следуя исламской идеологической традиции, ассоциация выступает против любого насилия в отношении христиан и постоянно подчеркивает, что в Египте отсутствует межконфессиональная рознь [3, с. 312]. Так, «Братья-мусульмане» резко осудили террористический акт в Александрии, охарактеризовав его как «страшное преступление, заслуживающее самого строгого наказания» [4]. Верховный муфтий «Братьев-мусульман» и президент международного союза мусульманских ученых Юсуф Аль-Кардави заявил, что те, кто совершили это страшное преступление, – не мусульмане [5].

Представители организации не просто отрицают насильственные действия в отношении религиозных меньшинств, но утверждают, что христиане обладают равными правами с мусульманами. Организация подтверждает важнейшее правило ислама «Нет принуждения в религии» и одобряет право христианского меньшинства на свободное вероисповедание и осуществление религиозного культа [6, с. 385]. Мужчины-мусульмане, имеющие в женах не мусульманок, не имеют права препятствовать им в исповедании своей религии [7, с. 20]. При этом «Ахль аз-зимма» не должны делать то, что идет вразрез с их религиозными убеждениями. Например, они не обязаны совершать намаз, хадж, джихад и остальные атрибуты исламского культа.

Однако нельзя сказать, что статус «находящихся под покровительством» дает представителям иных религий абсолютную свободу в осуществлении культа: считается целесообразным наложение ограничения на строительство синагог и церквей, которое должно быть «полностью обоснованным». Как пример такого «обоснованного строительства» упоминается возведение церкви в столице Египта в 1936 г., которое было одобрено шейхами Аль-Азхара после согласия английских властей на учреждение исламского культурного центра в Лондоне. Таким образом, сохранялось равновесие: коптский храм возводился на исламской земле, а мусульманское культурное учреждение – на христианской территории [8, с. 49].

Еще одним важным для современного общества идеологическим ограничением по отношению к «находящимся под покровительством» является неприятие «Братьями» права копта на президентский пост, которое было выражено в довольно резкой форме предыдущим верховным наставником ассоциации Махди Акефом, который руководил ею с 2004 по 2010 г. [9]. Настоящий глава ассоциации Мохаммед Аль-Бадиа также заявил, что, по мнению «Братьев-мусульман», глава государства должен исповедовать ислам [10].

Таким образом, несмотря на то, что представители ассоциации постоянно подчеркивают свою поддержку идеи равных прав мусульман и коптов, на христиан традиционно накладываются ограничения, перечеркивающие декларируемое равноправие религиозных меньшинств. Однако нельзя сказать, что «Братья-мусульмане» лицемерят, когда говорят о равных правах мусульман и коптов. «Братья» руководствуются традиционной концепцией исламского государства, согласно которой такое отношение к христианам является вполне естественным и даже считается благом для религиозных меньшинств. Один из верховных наставников ассоциации Маамун аль-Худайби по этому поводу заметил следующее: «Египет – государство с мусульманским большинством, и было бы ненормально, если меньшинство управляло бы большинством» [3, с. 312]. Таким образом, в государственной теории «Братьев-мусульман», религиозная идентичность ставится выше национальной и становится решающим фактором в общественно-политической жизни страны.

Такая концепция построения государства не устраивает представителей коптской общины. Христиане Египта высказываются за создание светского общества, в котором религиозная жизнь не соприкасалась бы с политической, и вероисповедание являлось бы личным делом каждого. Поэтому копты и «Братья-мусульмане» по-разному относятся к статье 2 Конституции Египта, согласно которой шариат является основным источником законодательства страны. Коптские общественные движения и ранее выступали за ее упразднение [11]. А после революции в январе 2011 г. призывы превратить шариат из «основного» в «один из источников» законодательства стали звучать еще громче. Разница позиций «Братьев» и коптов в этом отношении была продемонстрирована в ходе референдума 19 марта по внесению поправок в конституцию Египта. «Братья-мусульмане» высказывались за поправки, в то время как христианское сообщество выступало за полное изменение конституции, в том числе и пункта 2. По мнению коптов, сохранение конституции служит интересам «Братьев-мусульман» и никоим образом не поддерживает идею светского государства [12]. «Братья-мусульмане», в свою очередь, считают, что пункт 2 гарантирует коптам равенство гражданских прав, предоставляя им возможность активно участвовать в политической жизни страны. Компромисс по данному вопросу до сих пор не достигнут.

После выхода на политическую арену Египта у «Братьев-мусульман» появилась заинтересованность в получении как можно большего количества голосов избирателей, независимо от их религиозной принадлежности. Поэтому «Братья» сделали «коптский

вопрос» одним из центральных пунктов своей программы. Проблема улучшения отношений с христианами получила отражение в базовых документах организации, обязательных для исполнения всеми ее членами. Так, в «Плане ассоциации в сфере общественной деятельности», изданном в конце XX в., указано, что основной задачей «Братьев-мусульман» во взаимодействии с коптским меньшинством является убеждение египетских христиан в том, что введение шариата выгодно для них и исламское правление предоставит религиозным меньшинствам равные с мусульманами права [13, с. 65].

Стремление улучшить имидж в глазах представителей коптской общественности нашло отражение и в Политической программе ассоциации 2007 г., которая также сделала акцент на необходимости достижения взаимопонимания с коптами [14]. «Братья-мусульмане» приняли в 2010 г. специальную инструкцию, направленную на налаживание контактов с коптами. Согласно предписаниям документа, «Братья» должны поздравлять христиан с праздниками и приносить им свои соболезнования в случае печальных событий [15].

Египетская революция 2011 г. еще сильнее продемонстрировала стремление «Братьев-мусульман» к взаимодействию с коптами. Во время народного восстания обе религиозные силы сплотились во имя единой цели – свержения существующей власти. И коптская, и мусульманская стороны подчеркивали необходимость объединения для выполнения их требований – свободных и честных выборов и осуществления реформ [16]. По свидетельствам очевидцев, к которым относится и автор данной статьи, такое единство порывов было ознаменовано совместными молитвами на площади Тахрир.

После отставки Хосни Мубарака «Братья» стали осуществлять еще более активную деятельность по налаживанию отношений с египетскими христианами. Не последнюю роль в данном вопросе сыграло изменение статуса организации: «Братья-мусульмане» из нелегальной группировки превратились в официальную политическую силу. Ассоциация, которой было необходимо избавиться от имиджа радикалов, как никогда ранее рассматривала сотрудничество с коптами как доказательство своей религиозной терпимости. Поэтому лидеры «Братьев» не только высказывали лояльность христианам, но и призывали их к совместной политической деятельности.

Важнейшим инструментом в реализации стремлений «Братьев» к такому сотрудничеству стала Партия свободы и справедливости (ПСС), основанная на базе ассоциации. Сразу же после объявления о ее создании лидеры «Братьев-мусульман» высказались в пользу вступления коптов в ряды ПСС [17–18]. Христиане не слишком

активно восприняли этот призыв: по состоянию на февраль 2012 г. из более 7000 членов партии, всего 100 составляли копты [19]. Однако ассоциация заполучила в свои ряды коптского писателя и общественного деятеля Рафика Хабиба, имеющего весьма значительное влияние в коптской интеллектуальной среде. Р. Хабиб был избран на должность вице-председателя ПСС [20]. Таким образом, он стал фигурой, призванной подтвердить «умеренность» и «светскость» партии «Братьев-мусульман».

Тем не менее некоторые коптские общественные деятели не поддерживают инициативу «Братьев-мусульман» по политическому сотрудничеству. В июне 2011 г. несколько христианских общественных лидеров выступили с критикой в адрес «Братьев». Коптский активист Мамдух Рамзи высказал мнение о том, что ассоциация ведет двойную игру, располагая «официальной» и «реальной» программами, которые далеки друг от друга. Коптов, сотрудничающих с «Братями», он назвал «Евангелистами, которые не выражают мнения большинства христиан Египта». Он добавил, что «Братья-мусульмане» постоянно меняют свою позицию в зависимости от обстановки [21]. А отец Филиопатр Гамиль, лидер Союза молодежи Масперо, обвинил Партию свободы и справедливости, созданную ассоциацией, в фальсификациях и многочисленных нарушениях на парламентских выборах, при этом добавив, что копты будут бороться за свои права в любой ситуации [22]. Таким образом, часть коптов не доверяет «Братям-мусульманам» и не видит в них политических союзников, готовых отстаивать права меньшинств, несмотря на постоянные высказывания лидеров организации о равноправии мусульман и христиан. Основной причиной такого недоверия представляется идеология ассоциации по отношению к религиозным меньшинствам, в частности, те ограничения, которые она накладывает на христиан в исламском государстве.

Однако существует разница между идейной концепцией и реальными политическими действиями сторон. Несмотря на то, что отношения между ассоциацией и коптской общиной нельзя назвать безоблачными, и те, и другие стремятся к разрешению разногласий. Активное участие «Братьев-мусульман» в политической жизни страны сделало их более гибкими и поставило перед ассоциацией необходимость налаживания связей со всеми влиятельными общественными и религиозными движениями. Поддерживая имидж умеренной демократической силы, «Братья» стремятся к компромиссу с религиозными меньшинствами и всячески высказывают им свою лояльность. Отметим, что, став частью официального политического ландшафта после триумфа ПСС на

парламентских выборах, а также в преддверии выборов президентских, «Братья-мусульмане» как никогда заинтересованы в сохранении стабильной обстановки в Египте и отсутствии межконфессиональных конфликтов. Понимая опасность трений на религиозной почве, ассоциация фактически ввела коптов в свою структуру и позволила им участвовать в совместном принятии решений, чем в значительной мере нивелировала разногласия.

Коптская же община оказалась расколотой на два лагеря. Одна группа ее общественных деятелей сделала свой выбор в пользу союза с «Братьями», в надежде использовать его для выхода на политическую арену страны. Другая группа не верит «Братьям-мусульманам» и выступает против «прихода исламистов к власти и создания исламского государства».

Следует отметить, что обе стороны вынуждены считаться друг с другом и стремиться к компромиссу. Совместная деятельность «Братьев-мусульман» и коптов в рамках Партии свободы и справедливости является хорошим примером такого соглашения. Безусловно, именно предвыборная гонка в первую очередь стала причиной такой кооперации. Еще одним фактором является осознание единства национальных, политических и социальных целей. И коптские политики, и исламисты понимают, что построение новой системы после революции требует единства общественно-политических сил, а трения на религиозной почве могут сыграть роковую роль для их государства.

Таким образом, несмотря на то, что исламская идейная составляющая остается основой деятельности ассоциации, в своей политической активности «Братья» руководствуются скорее жизненными реалиями, нежели буквой Корана. Такие реалии заключаются в неоднородности египетского общества как в политическом, так и в религиозном отношении. Поэтому в подобной обстановке организация вынуждена взаимодействовать со всеми представителями общественно-политического пространства Египта.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

1. Барнамадж хизб аль-хурийя ва аль-идаля (Программа партии свободы и справедливости). – Каир, 2011.
2. Винницкий, Д. Мухаммед Мурси: «Мы боремся за власть, но проповедуем мир» / Д. Винницкий // Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 12. – С. 5.
3. Ражбадинов, М.З. Египетское движение «Братьев-мусульман» / М.З. Ражбадинов. – М.: Ин-т востоковед. РАН, 2004.
4. MB condemns barbaric blast outside Alexandria church describing it as heinous and criminal // Muslim brotherhood official website [Электронный ресурс]. – 2011. – Режим доступа: <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27709>. – Дата доступа: 5 января 2011.
5. Al-Qaradawi: Perpetrators of Alexandria 's Blast Criminals Are Blood-Assassins and Non-Muslims // Muslim brotherhood official website [Электронный ресурс]. – 2011. – Режим доступа: <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27726>. – Дата доступа: 5 января 2011.
6. El-Ghobashy, M. The metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers / M. El-Ghobashy // Journal Middle East Studies. – 2005. – January. – С. 373–395.

7. Benard, C. Civil Democratic Islam. Partners, resources and strategies / C. Benard. – Pittsburg: RAND, 2003.
8. Али, А. Аль-ихван аль-муслимун: фатауи фи аль-акбат ва ад-думукратья ва аль-марра ва аль-фан («Братья-мусульмане: фетвы о коптах, демократии, женщинах и искусстве») / А. Али. – Каир: Аль-Махруса, 2005.
9. El-Hennawy, N. Muslim Brotherhood-Coptic relations: A dubious rapprochement / N. El-Hennawy // Newspaper «Al-masry Al-youm English» [Электронный ресурс]. – 2011. – Режим доступа: <http://www.almasryalyoum.com/node/386176>. – Дата доступа: 04 апреля 2011.
10. Набиль, А. Бадиа: мин хакки аль-акбат ва аль-мар'а ли аттаршух ли ар-раиса льякинна мин хариджи «Аль-Ихван» / А. Набиль // Газета «Аль-яум ас-сабиа» [Электронный ресурс]. – 2011. – Режим доступа: <http://www.youm7.com/News.asp?NewsID=378371>. – Дата доступа: 28.03.2011.
11. Царегородцева, И. Новые тенденции в отношениях коптской общины и властей Египта / И. Царегородцева // Вестник РГГУ. – 2010. – № 1. – С. 199–206.
12. Кахин каниса аль-азраа: ат-таадилят ад-дустур тахдиму фикр Аль-Ихван ва ад'у аль-акбат ли ат-тасвир биля (Священник церкви Девы Марии: Поправки к конституции служат идее «Братев» и призывает коптов проголосовать против) // Газета «Ад-дустур» [Электронный ресурс]. – 2011. – Режим доступа: <http://www.dostor.org/politics/egypt/11/march/17/38275>. – Дата доступа: 18 марта 2011.
13. Имам, Х. Мубарак ва аль-ихван (Мубарак и «Братья») / Х. Имам. – Каир: Аш-шурук, 2005.
14. Our Testimony. [Электронный ресурс]. – 2006. – Режим доступа: <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=4185>. – Дата доступа: 09.03.2011.
15. Abdel Hafez, Gh. Muslim Brotherhood to improve relations with Christians // Newspaper «Egypt Independent» [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа: <http://www.egyptindependent.com/node/38385>. – Дата доступа: 05 марта 2012.
16. Ихван ва акбат маан фи джум'ат аль-гадб («Братья» и копты вместе в «пятницу гнева») [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа: <http://www.hewar-alhaq.com/vb/showthread.php?t=25854> 27.01.2011. – Дата доступа: 05 марта 2012.
17. Mohsen Radi: Copts to Preoccupy Senior Posts in MB's Party Monday // Muslim brotherhood official website [Электронный ресурс]. – 2011. – Режим доступа: (<http://www.ikhwanweb.com/vb/showthread.php?id=28216&ref=search.php>). – Дата доступа: 15 марта 2011.
18. Гадия, Ш. Бадиа яд'у акбат ли аль-индимам иля хизб аль-ихван (Бадиа призывает коптов присоединиться к партии «Братев») // Газета «Аль-яум ас-сабиа» [Электронный ресурс]. – 2011. – Режим доступа: <http://www.youm7.com/News.asp?NewsID=379289>. – Дата доступа: 30 марта 2011.
19. Dr. Badie Interview with Freedom and Justice Newspaper // Muslim brotherhood official website [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа: <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=29722>. – Дата доступа: 15 февраля 2012.
20. Badie Praises Choice of Coptic Christian Rafiq Habib as FJP's Vice-President // Muslim brotherhood official website [Электронный ресурс]. – 2011. – Режим доступа: (<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=28915&ref=search.php>). – Дата доступа: 30 августа 2011.
21. Copts: Muslim Brotherhood will not assume power // Newspaper «Egypt Independent» [Электронный ресурс]. – 2011. – Режим доступа: <http://www.egyptindependent.com/node/465970>. – Дата доступа: 08 июня 2011.
22. Egypt Copts react to Islamist electoral win Yasmine Fathi // Newspaper «Al-ahram English» [Электронный ресурс]. – 2011. – Режим доступа: <http://english.ahram.org.eg/~NewsContent/1/64/28346/Egypt/Politics-/Egypt-Copts-react-to-Islamist-electoral-win.aspx>. – Дата доступа: 04 декабря 2011.

SUMMARY

Ideology and political practice of the «Muslim Brotherhood» towards the Coptic community in Egypt are analyzed in the article. It is pointed out that traditional concept of Islamic state, supported by «Brotherhood» is the main point of controversy between the sides. But the access of the «Muslim Brotherhood» to the political arena of the country pushed the association to the searching of political compromise with Copts.

Поступила в редакцию 30.06.2012 г.

А.У. Русаковіч,

кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры міжнародных адносін БДУ

АСАБЛІВАСЦІ ЎЗАЕМАДЗЕЙННЯ БЕЛАРУСІ І ГЕРМАНІІ Ў ЭКАНАМІЧНАЙ СФЕРЫ (2008–2011 гг.)

Шматвектарная знешняя палітыка Беларусі прадугледжвае развіццё адносін Беларусі з вядучымі дзяржавамі свету ў розных сферах, у першую чаргу эканамічнай. Адным з асноўных гандлёва-эканамічных партнёраў Беларусі традыцыйна з'яўляецца Германія. На працягу дваццаці гадоў паміж дзяржавамі была створана сістэма ўстойлівага ўзаемадзеяння ў эканамічнай сферы, якая адпавядала асноўным тэндэнцыям развіцця міжнародных адносін у перыяд глабалізацыі. Сусветны фінансава-эканамічны крызіс і яго наступствы значна паўплывалі на стан гандлёва-эканамічных сувязей Беларусі з вядучымі дзяржавамі свету. Вучоныя адзначаюць, што крызіс «не проста страсянуў нацыянальныя эканомікі, але і прывёў да перабудовы сістэмы шматбаковага рэгулявання фінансаў і сусветнай гаспадаркі на глабальным і рэгіянальным узроўнях» [20].

Беларускія даследчыкі ў сваіх працах традыцыйна надавалі ўвагу гандлёва-эканамічным аспектам беларуска-германскіх адносін, у тым ліку ў комплексе сувязей Беларусь – ЕС [11; 15–16]. У германскай навуковай літаратуры таксама існуе значная колькасць прац, у якіх даследаваны адносіны Беларусі з ЕС, праблемы транзіту энергарэсурсаў, беларуска-расійскія палітычныя і эканамічныя адносіны [22–24]. Разам з тым, адзначаная праблема працягвае ўяўляць значную цікавасць для даследчыкаў, паколькі недастаткова вывучаны ўплыў на стан эканамічных сувязей паміж пазначанымі краінамі такіх фактараў, як змяненне рамачных умоў палітычных адносін паміж ЕС і Рэспублікай Беларусь у 2008–2011 гг., сусветны фінансава-эканамічны крызіс, крызісныя з'явы ў беларускай эканоміцы ў 2011 г. Неабходна таксама прааналізаваць новыя ўмовы супрацоўніцтва, што сфарміраваліся пасля стварэння Мытнага саюза і Адзінай эканамічнай прасторы Беларусі, Казахстана і Расіі, падвесці агульныя вынікі двухбаковага гандлёва-эканамічнага супрацоўніцтва ў кантэксце развіцця беларускай эканомікі.

Мэты артыкула – аналіз развіцця гандлёва-эканамічных адносін паміж Рэспублікай Беларусь і Германіяй у перыяд 2008–2011 гг., вывучэнне тэндэнцый асноўных напрамкаў эканамічнага супрацоўніцтва з улікам новых умоў узаемадзеяння, вызначэнне фактараў, якія ўплываюць на стан сувязей, аналіз дасягненняў і праблем у сферы эканамічнага ўзаемадзеяння.

Базавыя ўмовы беларуска-германскага супрацоўніцтва былі сфарміраваны ў кантэксце глабальных змяненняў на мяжы 1980–1990-х гг. Аб'яднаная Германія імкнулася нарошчваць сваю эканамічную прысутнасць на постсавецкай прасторы, Беларусь як краіна з пераходнай эканомікай была зацікаўлена ў атрыманні тэхнічнай дапамогі, інвестыцый, наладжвання гандлёвых адносін для ажыццяўлення рыначных пераўтварэнняў і эканамічнага развіцця. Асноўныя напрамкі эканамічнага ўзаемадзеяння Беларусі і Германіі сфарміраваліся ў 1990-х гг., тады ж была створана прававая база ўзаемадзеяння і структуры, якія неслі адказнасць за арганізацыю супрацоўніцтва. Дагаворна-прававая база эканамічнага супрацоўніцтва паміж Рэспублікай Беларусь і Федэратыўнай Рэспублікай Германія ўлічвала спецыфіку развіцця Беларусі, розніцу эканамічных патэнцыялаў дзвюх дзяржаў, арыентавала абодва бакі ажыццяўляць будаўніцтва сувязей з улікам рыначных падыходаў. Агульныя параметры эканамічнага ўзаемадзеяння Беларусі з Германіяй як з краінай-членам Еўрапейскага саюза рэгуляваліся таксама адпаведнымі пагадненнямі [16]. Напрыклад, у гандлі з Беларуссю ЕС актыўна ўжываў сістэму тарыфнага і нетарыфнага рэгулявання. Пэўную перашкоду для гандлёва-эканамічных сувязей стварыла выключэнне з сістэмы Генеральных прэферэнцый ЕС у чэрвені 2007 г. з прычыны невыканання рэкамендацый Міжнароднай арганізацыі працы. Гэта адмоўна паўплывала на стан эканамічных кантактаў, «замарожаны» характар палітычных адносін паміж краінамі ў перыяд 1997–2008 гг. Разам з тым, з улікам усіх складанасцей і праблем у 1990-я – пачатку 2000-х гг. Германія становіцца адным з асноўных гандлёва-эканамічных партнёраў Беларусі ў ЕС.

У 2008 г. адносіны Беларусі з Германіяй уступілі ў новы этап свайго развіцця. Важнае значэнне для наладжвання беларуска-германскіх эканамічных сувязей меў прагрэс ў палітычных адносінах паміж Беларуссю і ЕС, які быў дасягнуты ў 2008 г. калі Савет ЕС прыняў рашэнне аб аднаўленні палітычнага дыялогу. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнка адзначыў важную ролю Германіі ў працэсе наладжвання адносін Беларусі з ЕС: «...Такія буйныя краіны як Германія, Італія, Францыя сталі сапраўднымі магутнымі лакаматывамі па ўключэнні Беларусі ў агульнаеўрапейскія працэсы» [4]. У каст-

рычніку 2010 г., прымаючы даверчыя граматы новага Надзвычайнага і Паўнамоцнага Пасла ФРГ у Беларусі К. Вайля, Прэзідэнт нашай краіны пацвердзіў, што Беларусь на самым высокім узроўні гатова да дыялогу з Германіяй аб супрацоўніцтве па ўсіх напрамках і падкрэсліў, што Германія традыцыйна з'яўляецца адным з ключавых партнёраў Беларусі ў Еўропе.

У 2009–2010 гг. паміж кіраўніцтвам Беларусі і ФРГ адбыўся шэраг перамоў на высокім узроўні. Германію наведалі з візітамі міністр замежных спраў Беларусі С. Мартынаў (люты 2009 г., ліпень 2010 г.), кіраўнік Адміністрацыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь У. Макей (чэрвень 2009 г.), якія правялі перамовы з германскімі калегамі па шырокаім колае праблем. Прэзідэнт Беларусі таксама правёў шэраг сустрэч з германскімі палітыкамі і бізнесменамі, якія наведалі Беларусь. У маі 2009 г. Беларусь была афіцыйна ўключана ў праграму ЕС «Усходняе партнёрства», што пашырыла магчымасці беларуска-германскага супрацоўніцтва [8].

Развіццё палітычнага дыялогу зрабіла магчымым аднаўленне дзейнасці асноўнай арганізацыйнай базы для эканамічнага ўзаемадзеяння дзвюх краін – Беларуска-германскага Савета эканамічнага супрацоўніцтва. У 1997–2008-х гг. дзейнасць савета была прыпыненая, яго функцыі часткова выконваліся Беларуска-германскай рабочай групай па гандлі і інвестыцыях. У сярэдзіне чэрвеня 2009 г. у Мінску праводзілася пятае пасяджэнне Беларуска-германскага Савета эканамічнага супрацоўніцтва, на якім разглядаліся пытанні развіцця двухбаковага гандлю, прыцягнення германскіх крэдытна-інвестыцыйных рэсурсаў, ўзаемадзеяння ў сферы энергетыкі. Германскі бок прадставіў шэраг інвестыцыйных праектаў, прапанаваных для рэалізацыі ў Рэспубліцы Беларусь. У выніку сустрэчы з германскай дэлегацыяй савета Прэзідэнт Беларусі А. Лукашэнка адзначыў, што «нас прыцягваюць новыя тэхналогіі, якія распрацоўваюцца ў Германіі. Маючы стабільную і прадказальную эканоміку, стабільнасць у дзяржаве, Беларусь можа быць добрым партнёрам для Германіі» [3].

Прадстаўнікі дзелавых колаў Германіі падкрэслілі важнасць мер, прынятых у Беларусі па лібералізацыі эканомікі і выказалі меркаванне, што ў сферы беларуска-германскага эканамічнага ўзаемадзеяння ёсць вялікі нявыкарыстаны патэнцыял. У ліпені 2010 г. у Германіі адбылося чарговае пасяджэнне Савета. Асабліва ўвага на пасяджэнні была адведзена новым перспектывам беларуска-германскага эканамічнага ўзаемадзеяння, звязаных з утварэннем Мытнага саюза паміж Беларуссю, Расіяй і Казахстанам. У ходзе сустрэчы кіраўніка беларускай дэлегацыі, міністра замежных спраў С. Мартынава з віцэ-канцлерам, міністрам замежных

спраў ФРГ Г. Вестэрвеле былі абмеркаваны праблемы двухбаковага ўзаемадзеяння, адносіны Беларусі з ЕС [9].

Развіццю эканамічнага ўзаемадзеяння спрыяла таксама правядзенне ў лістападзе 2010 г. у Франкфурце-на-Майне Беларускага інвестыцыйнага форуму. Беларускаю дэлегацыю на форуме ўзначаліў Прэм'ер-міністр рэспублікі С. Сідорскі. Партнёрамі з беларускага боку па правядзенні мерапрыемства з'яўляліся Усходні камітэт германскай эканомікі і Германскі саюз прамыслова-гандлёвых палат. У форуме прынялі ўдзел прадстаўнікі 36 краін свету. Па выніках мерапрыемства было заключана 25 пагадненняў па рэалізацыі інвестыцыйных праектаў у розных сферах, аб'ём прыцягнутых інвестыцый ацэньваўся беларускім бокам звыш 2,8 млрд дол. ЗША [10].

Значную працу па арганізацыі эканамічнага супрацоўніцтва праводзілі Прадстаўніцтва германскай эканомікі ў Беларусі, Нямецкі эканамічны клуб, важныя праекты былі рэалізаваны Мінскім міжнародным адукацыйным цэнтрам, адной з задач якога з'яўляецца развіццё эканамічных сувязей паміж краінамі. На пастаяннай аснове праводзіліся сустрэчы дзелавых колаў Беларусі і Германіі. З германскага боку ў гэтай сферы актыўна ўзаемадзейнічалі з Беларуссю федэральныя землі. У маі 2008 г. у Мінску адбыўся Беларуска-германскі энергетычны форум, арганізатарамі якога выступілі дзяржаўныя органы дзвюх краін. У ходзе работы мерапрыемства былі абмеркаваны напрамкі супрацоўніцтва, магчымасць рэалізацыі інвестыцыйных праектаў, у прыватнасці будаўніцтва ЦЭЦ, энергазберажэнне, малая энергетыка, вытворчасць біяпаліва і інш. Эксперты дзвюх краін прааналізавалі праблемы энергаэфектыўнасці і аднаўляльных энергарэсурсаў, паставак газу, нафты і электраэнергіі, асваення, здабычы і перапрацоўкі бурага вугалю [7]. Традыцыйнымі сталі Дні эканомікі Беларусі, якія праводзіліся ў федэральных землях Германіі пры дапамозе зямельных Прамыслова-гандлёвых палат і Прадстаўніцтва германскай эканомікі ў Рэспубліцы Беларусь. Беларускае прадпрыемства пастаянна ўдзельнічалі ў Гановарскай універсальнай выстаўцы, іншых вядомых мерапрыемствах і кірмашах у Германіі.

Вялікае значэнне беларускі бок надаваў пошуку новых форм пашырэння ўзаемадзеяння з Германіяй. Прэзідэнт Беларусі А. Лукашэнка ў лістападзе 2009 г. на сустрэчы з дэлегацыяй дзелавых колаў Германіі прапанаваў стварыць няўрадавы беларуска-германскі Савет дзелавога супрацоўніцтва. У ходзе перагавораў абодва бакі адзначылі, што дынаміка беларуска-еўрапейскага дыялогу адкрывае перад краінамі новыя магчымасці для ўзаемавыгаднага супрацоўніцтва ў самых розных галінах:

сельскай гаспадарцы, вытворчасці прадуктаў харчавання, лясной прамысловасці, альтэрнатыўнай энергетыцы, развіцці малога і сярэдняга прадпрыемства. Кіраўнік беларускай дзяржавы адзначыў, што беларускі ўрад зацікаўлены ў садзейнічання Германіі ў пытаннях, звязаных з уступленнем Беларусі ў Сусветную гандлёвую арганізацыю [1].

У канцы 2010 – пачатку 2011 г. змяніліся рамачныя ўмовы беларуска-германскага ўзаемадзеяння. Вынікі прэзідэнцкіх выбараў 2010 г. у Беларусі, сілавая акцыя ў дачыненні да антыўрадавага мітыngu ў Мінску выклікалі рэзкую крытыку афіцыйных улад Германіі. У гэтых умовах кіраўніцтва ФРГ надавала значную ўвагу беларускай праблематыцы і шмат у чым выступіла ініцыятарам фарміравання новай палітычнай лініі ЕС у дачыненні да Беларусі. Нямецкія палітыкі і эксперты рэалістычна падыходзілі да праблемы ўвядзення санкцый, у прыватнасці, была адзначана неэфектыўнасць санкцый ЕС у дачыненні да Беларусі ў папярэднія гады, выказваліся думкі, што жорсткая рэакцыя заходніх краін справакуе рэзкі дрэйф Беларусі ў бок Расіі. 31 студзеня 2011 г. Савет ЕС прыняў заключэнне па Беларусі, у якім была дадзена негатыўная ацэнка ўнутрыпалітычнай сітуацыі ў краіне, было заяўлена аб аднаўленні рэжыму санкцый супраць шэрагу афіцыйных асоб Беларусі. Такім чынам, у канцы 2010–2011 г. палітычныя адносіны Беларусі з Германіяй уступілі ў складаны і супярэчлівы этап свайго развіцця [15].

Разам з тым, стварэнне і пачатак дзейнасці Мытнага саюза Беларусі, Казахстана, Расіі ўзмацнілі цікавасць германскіх кампаній да беларускай эканомікі. У кастрычніку 2011 г. адбыўся 5-ы Дзень нямецкай эканомікі ў Беларусі, прысвечаны супрацоўніцтву ў транспартна-лагістычнай сферы. Прадстаўнікі абодвух бакоў вызначылі перспектывы супрацоўніцтва і прааналізавалі існуючыя складанасці. У сваім выступленні кіраўнік аддзела Расіі, Усходняй і Паўднёва-Усходняй Еўропы, Турцыі і Цэнтральнай Азіі Германскага саюза прамыслова-гандлёвых палат Т. Бауман адзначыў агульнасць мэт германскага і беларускага бізнесу і паказаў складанасці, з якімі сутыкаюцца германскія інвестары ў Беларусі: «Ёсць пазіцыі, якія прыцягваюць інвестараў: надзейнасць, кваліфікацыя працоўнай сілы, блізкасць рынку, перавагі, якія адкрывае Мытны саюз. Але нямецкія кампаніі скардзяцца, што рэалізацыя інвестпраектаў тармозіцца ... сігналы, якія зыходзяць з краіны, у тым ліку палітычныя, таксама вельмі важныя. Гэта тыя фактары, якія ствараюць у бізнесе давер» [17].

Германія ў разглядаемы перыяд захавала сваё значэнне як адзін з найбуйнейшых інвестараў у беларускую эканоміку. Германскія інвестыцыі, нягледзячы на зніжэнне ў апошнія гады

іх удзельнай вагі ў агульным аб'ёме інвестыцый, складалі пэўную частку замежных інвестыцый у Беларусі (табліца 1).

Табліца 1 – Паступленне інвестыцый з Германіі ў рэальны сектар эканомікі Беларусі у 2008–2011 гг. (млн дол. ЗША)

Гады	2008	2009	2010	2011
Аб'ём	116,8	59,7	70,9	176
Доля ў агульным аб'ёме інвестыцый, %	1,8	0,6	0,8	0,9

Крыніцы: [2, с. 78; 19, с. 416].

Па назапашаным замежным капітале па стане на студзень 2008 г. Германія знаходзілася на другім месцы сярод краін-інвестараў – 11,2 % (471,8 млн дол. ЗША.). Першае месца займала Расія, удзельная вага якой у агульным аб'ёме інвестыцый складала 23,9 % (1 млрд дол. ЗША) [14]. Найбольш папулярнымі для інвестараў з'яўляюцца прамысловы сектар, камерцыйная дзейнасць па забеспячэнні рынку, транспарт. Неабходна адзначыць, што большасць прадпрыемстваў з удзелам нямецкага капіталу была зарэгістравана ў першай палове 1990-х гг. У 2011 г. у Беларусі налічвалася 352 прадпрыемствы з удзелам германскага капіталу, з іх 187 сумесных і 165 замежных, дзейнічала 97 прадстаўніцтваў германскіх фірм [21].

Германія ў апошнія гады з'яўляецца важным знешнегандлёвым партнёрам Беларусі. Аб знешнім гандлі паміж краінамі сведчаць прадстаўленыя паказчыкі ў табліцы 2.

Табліца 2 – Знешні гандаль паміж Беларуссю і Германіяй у 2008–2011 гг. (млн дол. ЗША)

Гады	2008	2009	2010	2011
Тавараабарот	3 603,7	3 198,5	2 846,1	4 328,7
Экспарт	812,0	987,4	460,8	1 827,4
Імпорт	2 791,7	2 211,1	2 385,3	2 501,3
Сальда	-1 979,7	-1 223,7	-1 924,5	-673,9
Доля ў тавараабароце, % – агульны – з краінамі ЕС	5,0 15,9	6,4 20,2	4,7 18,8	5,0 17,6

Крыніцы: [6; 18, с. 553; 19, с. 600].

Аналіз дынамікі гандлёвых сувязей паміж двума краінамі сведчыць аб даволі ўстойлівай тэндэнцыі нарошчвання аб'ёмаў гандлю на працягу 2008–2011 гг. Разам з тым, у 2009–2010 гг. значны ўплыў на стан гандлёвых сувязей аказаў сусветны фінансава-эканамічны крызіс, змяненне цэн на нафтапрадукты, што прывяло

да істотнага падзення ўзроўню гандлю паміж краінамі. На працягу ўсяго перыяду захоўвалася адмоўнае для Беларусі гандлёвае сальда. Даныя табліцы 2 сведчаць таксама аб значнай удзельнай вазе гандлю з ФРГ у тавараабароце Беларусі, яе ролі ў гандлёвых адносінах Беларусі і ЕС у цэлым. У разглядаемы перыяд адбылося змяненне структуры беларускага экспарту ў Германію. Напрыклад, калі ў 2009 г. значную частку экспарту складала нафта і нафтапрадукты (60 % беларускага экспарту ў Германію), то ў 2010 г. экспарт па дадзенай пазіцыі склаў усяго 6 %. У цэлым жа асноўнымі артыкуламі экспарту ў Германію з'яўляецца прадукцыя сельскай гаспадаркі, цяжкай прамысловасці, дрэваапрацоўчай, хімічнай, лясной, харчовай прамысловасці, тэкстыльных вырабы і інш [5, с. 163–166]. У імпарце Беларусі з Германіі значнае месца належала пастаўкам машын, абсталявання, транспартных сродкаў, апаратуры і г. д. Трэндз ў імпарце таксама залежалі ад кан'юнктурных змен на рынку ў Беларусі. Напрыклад, калі ў 2010 г. з Германіі было імпартавана 31 тыс. легкавых аўтамабіляў (каля 10 % усяго беларускага імпарту з Германіі), то ў 2010 г. – толькі 1, 2 тыс. (каля 1,5 %) [5, с. 299–307].

Германія ў разглядаемы перыяд працягвала аказваць міжнародную тэхнічную дапамогу Беларусі як у рамках міждзяржаўных праграм, так і нацыянальных праектаў дапамогі і з'яўлялася адным з найбольш актыўных краін-донараў. Так, у 2009 г. пачалася рэалізацыя чарговага, пятага этапу праграмы падтрымкі Беларусі федэральным урадам Германіі «Пераадольваючы межы». У рамках гэтага этапу (2009–2012 гг.) было прафінансавана больш за 40 праектаў у галіне адукацыі, сацыяльнай сферы, эфектыўнага выкарыстання прыродных і энергארэсурсаў, рэгіянальнага развіцця (агульная сума сродкаў складала 2,5 млн еўра) [12].

Вынікі развіцця беларуска-германскіх эканамічных сувязей у перыяд 2008–2011 гг. сведчаць, што Беларусь і Германія захоўвалі зацікаўленасць у развіцці двухбаковых эканамічных сувязей, што адпавядала іх нацыянальна-дзяржаўным інтарэсам і агульным тэндэнцыям развіцця сусветнага рынку. Праграма сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2011–2015 гг. увязвае тэмпы росту беларускай эканомікі з дынамікай развіцця краін – асноўных гандлёвых партнёраў: Расіі, Германіі, Кітая і інш. У адпаведнасці з Праграмай, стратэгічны падыход да знешніх эканамічных адносін заснаваны на перавагах геапалітычнага становішча краіны, імкненні атрымаць доступ да заходніх тэхналогій, інвестыцый і асноўных рынкаў рэалізацыі беларускіх тавараў у Расіі і Еўрапейскім саюзе [13]. Такім чынам, беларуска-германскае супрацоўніцтва садзейнічае ўстойлівасці эканамічнага становішча Беларусі, павышэнню канку-

рэнтаздольнасці эканомікі, развіццю яе рыначных элементаў, інтэграцыі ў сусветную эканамічную сістэму.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Александр Лукашенко встретился с делегацией деловых кругов Германии [Электронный ресурс] // Официальный Интернет-портал Президента Республики Беларусь. – Режим доступа: <<http://president.gov.by/press78946.html#doc>> <<http://president.gov.by/press78946.html#doc>>. – Дата доступа: 29.05.2012.
2. Беларусь в цифрах: стат. справ. 2012 / Национальный статистический комитет Республики Беларусь / редкол. В.И. Зиновский (пред. редкол.) – Минск, 2012. – 100 с.
3. Беларусь и Германия будут развивать всестороннее взаимовыгодное экономическое сотрудничество. [Электронный ресурс] // Официальный сайт Президента Республики Беларусь. – Режим доступа: <<http://president.gov.by/press73156.html#doc>> <<http://president.gov.by/press73156.html#doc>>. – Дата доступа: 29.05.2012.
4. Беларусь не отступит от принципа проведения многовекторной политики [Электронный ресурс] // Официальный Интернет-портал Президента Республики Беларусь. – Режим доступа: <<http://president.gov.by/press75148.html#doc>> <<http://president.gov.by/press75148.html#doc>>. – Дата доступа: 29.05.2012.
5. Внешняя торговля Республики Беларусь: стат. сб. / Национальный статистический комитет Республики Беларусь; редкол.: И.С. Кангро (пред. редкол.) – Минск, 2011. – 404 с.
6. Итоги внешней торговли Республики Беларусь за январь-декабрь 2011 года [Электронный ресурс] // Государственный таможенный комитет Республики Беларусь, 2012. – Режим доступа: <http://gtk.gov.by/ru/stats/itogi_2011/jan_dek_2011>. – Дата доступа: 15.05.2012.
7. Материалы брифинга начальника управления информации – пресс-секретаря МИД Андрея Попова, проведенного для представителей СМИ 15 мая 2008 года [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел Республики Беларусь, 2012. – Режим доступа: <http://www.mfa.gov.by/press/news_mfa/c6cef8b928f56658.html>. – Дата доступа: 29.05.2012.
8. Об участии белорусской делегации в учредительном саммите инициативы «Восточное партнерство» ЕС [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел Республики Беларусь, 2012. – Режим доступа: <http://www.mfa.gov.by/press/news_mfa/aac3770a55718bce.html>. – Дата доступа: 29.05.2012.
9. О рабочем визите Министра иностранных дел Республики Беларусь Сергея Мартынова в Федеративную Республику Германия [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел Республики Беларусь, 2012. – Режим доступа: <http://www.mfa.gov.by/press/news_mfa/c8a8b75ed05b6db2.html>. – Дата доступа: 29.05.2012.
10. О результатах проведения Белорусского инвестиционного форума в г. Франкфурте-на-Майне (Федеративная Республика Германия) [Электронный ресурс] // Совет Министров Республики Беларусь, 2012. – Режим доступа: <<<http://www.government.by/ru/belorusian-investment-forum/>>>. – Дата доступа: 15.05.2012.
11. Преодоление финансово-экономического кризиса: опыт Германии и Беларуси: материалы Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 19 окт. 2010 г. / Фонд им. Фридриха Эберта [и др.]. – Минск: И.П. Логинов, 2010. – 186 с.
12. Приветственное слово посла Федеративной Республики Германия Гебхарда Вайса по случаю открытия 5-го этапа Программы поддержки Беларуси [Электронный ресурс] // Программа поддержки Беларуси, 2012. – Режим доступа: <<http://www.fpb-belarus.org/news/Conf2010/2.%20Pr_sl_FRG.doc>>. – Дата доступа: 15.05.2012.
13. Программа социально-экономического развития Республики Беларусь на 2011–2015 гг. [Электронный ресурс] // КонсультантПлюс: Беларусь. Технология 3000 / ООО «ЮрСпектр»; Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2012.
14. Панкевич, С. Иностранные инвестиции в реальный сектор экономики Республики Беларусь в 2007 г. [Электронный ресурс] / С. Панкевич // Infobank.by. – Режим доступа: <<<http://www.infobank.by/605/Default.aspx>>>. – Дата доступа: 27.07.2009.].
15. Русакович, А.В. Беларусь–Германия: новая парадигма политических отношений / А.В. Русакович // Журнал международного права и международных отношений. – 2011. – № 1. – С. 45–52.
16. Русакович, А.В. Белорусско-германские отношения в начале XXI века: экономический аспект / А.В. Русакович // Журнал международного права и международных отношений. – 2009. – № 4. – 43–50.

17. Справиться с вызовами поможет партнерство <<http://www.belmarket.by/ru/145/60/11506/Справиться-с-вызовами-поможет-партнерство.htm>> [Электронный ресурс] // Белорусы и рынок. – Режим доступа: <<http://www.belmarket.by/ru/145/60/11506>>. – Дата доступа: 15.05.2012.
18. Статистический ежегодник Республики Беларусь 2010: стат. сб. / Национальный статистический комитет Республики Беларусь; редкол.: В.И. Зиновский (пред. редкол.) – Минск, 2010. – 582 с.
19. Статистический ежегодник Республики Беларусь 2011: стат. сб. / Национальный статистический комитет Республики Беларусь; редкол.: В.И. Зиновский (пред. редкол.) – Минск, 2011. – 634 с.
20. Стенограмма выступления ректора МГИМО(У) МИД РФ, академика РАН А.В. Торкунова на пленарном заседании Сессии Учебно-методического объединения вузов РФ по образованию в области международных отношений. XV сессия Совета УМО (15–16 фев. 2011 г.) [Электронный ресурс] // Информационный портал Московского государственного института международных отношений МИД России. – Режим доступа: <<http://www.mgimo.ru/files/7102/speech_Torkunov.doc>>. – Дата доступа: 15.05.2012.
21. Торгово-экономическое сотрудничество [Электронный ресурс] // Посольство Республики Беларусь в Федеративной Республике Германия, 2012. – Режим доступа: <<<http://germany.mfa.gov.by/rus/relations/trade>>>. – Дата доступа: 15.05.2012.
22. Der Fall Belarus. Analysen, Interpretationen, Konsequenzen / J. Forbrig, R. Lindner, D. Marples, A. Moshes, A. Sahm // Osteuropa. – 2010. – № 12. – S. 5–22.
23. Garbe, F. Energische Integration? Ru lands Energiekonflikt mit Belarus / F. Garbe // Osteuropa. – 2007. – № 4. – S. 65–77.
24. Gotz, R. Energietransit von Russland durch die Ukraine und Belarus: ein Risiko fur die europaische Energiesicherheit? / R. Gotz // Stiftung Wissenschaft und Politik, Deutsches Institut fur Internationale Politik und Sicherheit. – Berlin: SWP, 2006. – 31 S.

SUMMARY

Commercial and economic relations between Belarus and Germany in the period 2008–2011 were reviewed. The author notes that the system of steady cooperation in economic sphere which corresponded to the principal tendencies of international economic contact development in that period of globalization was established between two states. The results of the development of Belarusian-German economic contacts in the period 2008–2011 attest that Belarus and Germany were preserving the interest in the development of bilateral economic contacts.

Паступіў у рэдакцыю 28.06.2012 г.

УДК 930(430)«199/200»

В.В. Фрольцов,

кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений БГУ

ЕВРОПЕЙСКИЙ ВЕКТОР ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ФРГ В 1990-е – НАЧАЛЕ 2000-х гг. В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Определение основных направлений в изучении европейского вектора внешней политики ФРГ в рассматриваемый период представляется весьма актуальной задачей. Этим занимаются исследователи-германисты, анализирующие формирование и реализацию внешнеполитического курса германского государства, историки широкого профиля, занимающиеся систематизацией и сравнительным анализом современной историографии. Исходя из вышеизложенного, целью данной статьи является общая характеристика ключевых направлений в изучении данного аспекта политики Германии в период пребывания у власти правительств Г. Коля и Г. Шрёдера, когда были определены основные подходы к позиционированию ФРГ в европейской политике. При этом следует подчеркнуть, что аналогичное исследование, применительно к этому вектору политики правительства А. Меркель, может стать темой для отдельной работы. Вместе с тем в полной мере оно может быть реализовано уже после смены нынешней правящей коалиции в Германии, что позволит четко обозначить его хронологические рамки, выделить наиболее характерные подходы в историографии внешней политики ФРГ после 2005 г.

Рассмотрение изучаемого вопроса в этой статье было осуществлено с учетом наличия

развитых научных школ по изучению немецкой политики в таких странах, как сама Германия, США и Великобритания, Польша, Россия и т. д. Нельзя было обойти вниманием и состояние этого направления в современной историографии Украины и Беларуси.

Наиболее обширные исследования по изучаемой теме принадлежат немецким авторам. Для их работ характерен интерес к следующим темам:

- формирование доктринальных основ европейского вектора внешней политики ФРГ после объединения Германии. В этой связи в центре внимания германских исследователей оказывались позиции различных политических партий и государственных деятелей, особенности принятия внешнеполитических решений в рамках правящих коалиций, оценки места и роли объединенной Германии в европейской и мировой политике и т. д. Из наиболее заметных авторов необходимо указать на А. Баринга, Ш. Бирлинга, М. Бондера, В. фон Бредова, В. Брукманна, П.М. Вагнера, В. Вайденфельда, В. Войке, Л. Гутьяра, П.М. Дали, С. Дойбнера, Г. Зибуру, Т. Йегера, К. Кайзера, М. Караму, В. Колер Кох, М. Крайле, Й. Кропку, Х. Куднани, Х.В. Мауля, Р. Розе, Б. Рётгера, К. Хаке, К. Ханна, Х. Хафтендорн, О. Хен-

нинга, Х.-Д. Хойманна, Х.П. Шварца, Д. Шоенбаум, В.Д. Эбервайна и др.;

- особенности германской внешней политики в условиях ускорения процесса европейской интеграции в 1990-е гг. – первой половине 2000-х гг. и актуализация проблемы расширения ЕС, а также дальнейшая деятельность ФРГ в рамках НАТО и ЗЕС, включая и вопрос об участии бундесвера в военных операциях за пределами Североатлантического альянса. Эта тематика получила отражение в работах Ш. Бруннера, М. Вольфсона, Х.Г. Майера, Х. Мюллера, Г. Мюллер-Брандек-Боке, Б. Нойсс, Л. Рюля, К.Д. Фойгта, Г. Шёлльгена, П. Шмидта и др.;
- широкая проблематика двусторонних отношений Германии с союзниками и партнерами в Европе, которой уделили внимание В. Войке, У. Геро, Х. Кошик, В. Маркус, Б. Рилль, Х. Утерведде, Р. Хильф, Т. Шаберт, Г. Шмидт, С. Шмидт и др.

Для немецких исследований, посвященных «восточной политике» в рамках европейского вектора внешнеполитического курса ФРГ, под которой, в первую очередь, подразумевались ее отношения со странами Центральной и Восточной Европы, было характерно повышенное внимание к проблемам сотрудничества с ближайшими соседями: Польшей, Чехией, Венгрией и Словакией. Во многих случаях обзорные публикации по этой тематике готовились (совместно) авторами из разных стран, что позволяло дать ей более всестороннюю оценку. К ним относятся работы Д. Бингена, Й. Валлата, Д. Зегерта, А. Инотаи, Й. Кучеры, К.-О. Ланга, М. Милденбергера, К. Охмана, Т. Тевеса, К. Хаке и др.

Заметная часть публикаций затрагивала роль России в европейской и мировой политике. Особый интерес к этой тематике проявился уже в начале 2000-х гг., когда российский внешнеполитический курс приобрел более активный, целенаправленный и уверенный характер. Среди них следует назвать публикации Х. Адомайта, Й. Баура, Р. Гётца, У. Крюгера, В. Майора, А. Рара, К. Рёслера, Х. Тиммермана, Ю. Шерер, Й. Шляйхера, У. Хальбаха и др. Во многих работах рассматривалась также внешнеполитическая активность Российской Федерации на постсоветском пространстве, включая ее отношения с отдельными республиками бывшего СССР. Этой тематикой занимались такие авторы, как О. Александрова, А. Бибер, Х.-Г. Вик, С. Випперфюрт, А. Высоцкая, Р. Гётц, Е. Масков, Э. Пиль, Ш. Радтке, Д. Рупп, Х. Тиммерман, У. Хальбах, С. Фишер, Г. Фолькерт, П.В. Шульце и др. Особенности процесса реформирования российской экономики изучали Х. Клемент, Н. Генов и др.

Для работ, посвященных информационной деятельности Германии за рубежом, кото-

рая определялась как традиционная «внешняя культурная политика», типичным являлось отрицание стремления ФРГ осуществлять так называемый экспорт своей культуры, формируя тем самым позитивный имидж государства за рубежом, включая и европейское направление. Вместе с тем упоминалось, что наличие партнеров в других странах, владевших, к примеру, немецким языком, все же содействовало росту торговли Германии с ними. Признавалась и экономическая выгода от установления долгосрочных связей с «будущей элитой» других государств в области «экономики, общества и политики», а также польза для немецкой науки от приезда зарубежных исследователей с целью обучения или проведения научных изысканий в Германии [1, с. 284–287]. По мнению же немецких политологов В. фон Бредова и Т. Егера, одним из существенных внешнеполитических интересов ФРГ являлась борьба с восприятием этой страны в качестве гегемона («Hegemoniestreben Deutschlands») [2, с. 223]. Среди авторов, изучавших особенности организации и реализации информационной политики этого государства за рубежом, следует указать К.-С. Шульте, издавшем в 2000 г. книгу «Внешняя культурная политика в политической системе ФРГ» [3]. В ряде работ затрагивались и отдельные аспекты германской информационной политики за рубежом, в том числе в европейских государствах (Д.В. Бенекке, Д. Вайрих, Н. Верц, Й. Сарториус, Х. Хоффман и др.).

Необходимо отметить, что для многих публикаций немецких исследователей, в которых затрагивались отношения Германии со странами Центральной и Восточной Европы, а также с постсоветскими республиками, характерным являлся оценочно-критический подход. Авторы зачастую выступали в качестве своеобразных судей общественно-политического и социально-экономического развития как отдельных стран, так и всего постсоветского пространства. Так, в изданной в 2010 г. монографии «Германская внешняя политика» политолог Л. Кольшен дал собственные оценки внутриполитическому развитию Беларуси, Украины и Молдовы, специфика которого, по его мнению, препятствовала их взаимодействию с ЕС. При этом было подчеркнуто, что особыми «специфическими темами» в рамках «восточной политики» ФРГ являлись лишь отношения с Россией, Польшей и Чехией [4, с. 200–202].

Для американских и британских исследователей интерес, в первую очередь, представляла тематика, связанная с участием ФРГ в операциях под эгидой НАТО и ООН в 1990-е гг., взаимодействие объединенной Германии с ключевыми союзниками, включая США, а также постепенное усиление военной составляющей во внешней политике ФРГ и укрепление

ее позиций на Балканах. Этими проблемами занимались такие авторы, как Д.Н. Аллин, Р.Д. Асмус, В. Бергханн, Т. Генеган, Г.-Дж. Глэснер, Й. Кершоу, Й.С. Лантис, П.М. Лютцелер, Д.Н. Мадд, П.Х. Меркль, М. Отте, С. Паркес, Дж. Такер, Г.Ф. Тревертон, Д. Ферхойен, М. Фишер, Г. Флинн, Р.Н. Хаар, М.Н. Хэмптон, Дж. Шперлинг, С. Эрб и др. Ряд работ был посвящен и роли ФРГ в процессе европейской интеграции. Они принадлежали Дж. Андерсону, Э.С. Кэмпбеллу, Р.А. Лейби, К. Лонгхёрсту, Р. Ниблетту, Дж. Утлею, Э.Л. Филлипс, Л.Х. Черному, Т.Г. Эшу и др. Так, американский историк С. Озмент констатировал, к примеру, что именно политика правительства Г. Коля была в наибольшей степени европоцентричной и глобальной. Его преемник Г. Шрёдер стремился, в первую очередь, к защите собственно германских интересов, опираясь на имевшийся в распоряжении ФРГ потенциал [5, с. 455–456].

Можно также согласиться с оценкой немецких исследователей Ф. Риттбергера и Ф. Шиммельфеннига. По мнению экспертов, в немецкой историографии доминировали такие темы, как обсуждение национальных интересов Германии, рассмотрение различных трактовок ее места и роли в международных отношениях конца XX в., а также «поведения» ФРГ в сфере внешней политики после 1990 г. В рамках таких исследований Ф. Риттбергером и Ф. Шиммельфеннигом выделялись реалистский, институционалистский и либеральный подходы [6, с. 3–6].

Двусторонние отношения с Германией и перспективы деятельности этой страны в ЕС часто затрагивались в работах исследователей из *западноевропейских* государств – ближайших партнеров и союзников Германии: Франции, Великобритании, Нидерландов и т. д. (Л. Аггестам, С. Балмер, Г. Гаардер, П.М. Дефаржес, Ч. Джеффери, М. Лорио, А. Миссироли, Э.Дж. Нихоллс, У. Паттерсон и др.). Такой же подход был во многом характерен для историографии бывших стран советского блока в Центральной и Восточной Европе, в частности, *польской* и *чешской*. Среди таких представителей можно назвать П. Бураса, А. Вольфф-Повеску, М. Гняздовски, А. Лима, К. Малиновского, А. Невядомску-Фрилинг, П. Сейдака, В. Хандля, Я. Шонку и др.

В *русской* историографии к началу XXI в. сложилась развитая научная школа по изучению политики ФРГ в целом и ее отношений с различными странами. Наибольший интерес исследователей вызывала следующая проблематика:

- различные аспекты германо-русских отношений в конце XX – начале XXI в. (А.Ю. Ватлин, А.В. Загорский, Ю.А. Квицинский, Б.С. Орлов, Н.В. Павлов, А.И. Патрушев, С.Л. Романов и др.). По этой тематике в Российской Федерации были защищены

диссертации П.А. Бровина, С.Ю. Костенко, В.Н. Маркова, А.А. Новикова, С.В. Скурихина, Ю.В. Сорока, О.В. Шкунова;

- особенности процесса объединения Германии и роль СССР, что было детально рассмотрено такими авторами, как Е.В. Андреев, А.А. Ахтамзян, Н.В. Павлов, Б.В. Петелин, В.П. Терехов, А.М. Филитов, А.С. Черняев и др.;
- приоритетные направления внешней политики ФРГ, ее роль в обеспечении международной безопасности, взаимоотношения с ведущими партнерами, включая страны Центральной и Восточной Европы; рассматривались такими российскими экспертами-германистами, как Т.В. Арзаманова, Л.М. Воробьева, И.Ф. Максимычев, Н.В. Павлов, В.П. Терехов и др. В России были защищены диссертации М.С. Айрапетян, Л.М. Воробьевой, О.Ю. Буряк, Д.К. Давлетшиной, Ю.В. Лемке, К.Н. Михайлина, В.В. Русскова, О.Ю. Семёнова, А.С. Сербинной, А.А. Синдеева.

Следует отметить, что для многих российских исследователей было характерно достаточно настороженное отношение к внешнеполитической активности Германии в отношении бывших стран советского блока в Центральной и Восточной Европе и постсоветских республик. Так, свои опасения по поводу такой политики высказал исследователь-германист, бывший заместитель министра иностранных дел и посол СССР в ФРГ Ю.А. Квицинский. По его мнению, под флагом расширения ЕС и НАТО руководство этой страны стремилось вернуться в районы традиционного влияния Германского рейха на Востоке.

Вместе с США и другими союзниками ФРГ вела «активнейшее проникновение» в бывшие республики СССР. Среди последних, прежде всего, указывались Украина, страны Прибалтики и Закавказья. Ю.А. Квицинский полагал, что Германия поддерживала политику создания антирусского «санитарного кордона» с участием этих государств, что ставило под сомнение сближение позиций ФРГ и России в начале XXI в., которое в итоге могло свестись лишь к продолжению западной экспансии на Восток [7, с. 308–309]. При этом исследователь отмечал, что Германия оправдывала такую политику своими обязательствами перед партнерами по ЕС и НАТО, что не мешало руководству ФРГ постоянно уверять российское правительство в стремлении поддерживать самые дружественные отношения. Бывший дипломат также полагал, что Германия пыталась «всячески тормозить восстановление и развитие обрабатывающих отраслей, связанных с современными технологиями» в России, проявляя отчетливый интерес лишь к природным богатствам. По

мнению Ю.А. Квицинского, такая стратегия ФРГ пользовалась поддержкой ее западных союзников [8, с. 173, 175, 183]. Бывший советник-посланник посольства СССР в Берлине И.Ф. Максимычев, утверждал, что Г. Коль мог бы быть сторонником развития особых отношений с Советским Союзом. Они позволили бы Германии упрочить положение в Европе, опираясь на тесное взаимодействие с Москвой и Парижем. Однако слабость союзного, а затем и российского руководства обусловила неравноправный, по мнению И.Ф. Максимычева, характер политики Г. Коля в отношении восточного партнера [9, с. 300, 338].

В украинской историографии также доминировала проблематика, связанная с изучением двусторонних отношений с ФРГ и общей оценкой ее внешнеполитического курса в конце XX – начале XXI в. Так, исследованию развития украино-германских отношений были посвящены диссертации А.Ю. Мартынова, В.В. Солошенко, А.В. Старостенко, В.В. Химинца, М.М. Яцишина, а также научные публикации О.П. Валион, М.В. Кирсенко, В. Кущёва, Б. Лупия, В.В. Пиховшека, А.Г. Пономаренко, Р.А. Кривоноса, А.В. Скрипцова и др. В диссертациях Ю.С. Горбач, С.В. Кондратюка, Р.А. Кривоноса, Н.П. Мовчана, И.А. Постемской, А.В. Степанова рассматривалась политика ФРГ в отношении процесса европейской интеграции в целом, а также отдельных стран Европы в 1990-е – начале 2000-х гг. Историк А.Ю. Мартынов уделил внимание геополитическому подходу к определению германских интересов в Украине, обосновав значение этой страны для внешней политики ФРГ [10].

В белорусской историографии к началу XXI в. также сложилось отдельное научное направление, нацеленное на изучение особенностей германской политики в целом, а также развития белорусско-германских отношений. Эта проблематика получила отражение в ряде работ А.В. Шарапо [11–14 и др.]. Нельзя не обратить внимание и на опубликованную в 2003 г. монографию А.В. Русаковича «Белорусско-германские отношения в 1990-е годы: политика, экономика и культура», которая была подготовлена на основе защищенной в 2000 г. кандидатской диссертации [15]. Различные аспекты этой тематики изучались и такими белорусскими исследователями-германистами, как В.А. Космач, Г.А. Космач, М.В. Стрелец, О.Г. Субботин и др. Они затрагивались и в публикациях сотрудников МИД Республики Беларусь А.В. Гиро, В.Н. Скворцова, В.А. Шиха.

Таким образом, ряд составных элементов европейского направления внешней политики ФРГ в 1990-е – начале 2000-х гг. уже получил достаточное отражение в работах упомянутых исследователей и многих других авторов, зани-

мавшихся изучением этого вектора внешнеполитического курса Германии. Вместе с тем многие его аспекты – политика ФРГ в отношении постсоветского пространства в целом и отдельных его государств в частности – пока еще не нашли должного всестороннего отражения в современной историографии, что и обуславливает необходимость детального изучения этой темы.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

1. Grotz, C.-P. Dialog statt Kampf der Kulturen. Auswaertige Kulturpolitik als «soft power» / C.-P. Grotz // Schaeuble, W. Aussenpolitik im 21. Jahrhundert. Die Thesen der Jungen Aussenpolitiker / W. Schaeuble, R. Seiders (Hgg.). – Bonn: Bouvier Verlag, 1996. – S. 279–288.
2. Bredow, W. von. Neue deutsche Aussenpolitik. Nationale Interessen in internationale Beziehungen / W. von Bredow, T. Jaeger. – Opladen: Leske+Budrich, 1993. – 249 S.
3. Schulte, K.-S. Auswaertige Kulturpolitik im politischen System der Bundesrepublik Deutschland: Konzeptionsgehalt, Organisationsprinzipien und Struktureuralgien eines atypischen Politikfeldes am Ende der 13. Legislaturperiode / K.-S. Schulte. – Berlin: Verlag fuer Wissenschaft und Forschung, 2000. – 216 S.
4. Colschen, L. Deutsche Aussenpolitik / L. Colschen. – Paderborn: Wilhelm Fink, 2010. – 461 p.
5. Озмент, С. Могучая крепость: Новая история германского народа / С. Озмент; пер с англ. – М.: АСТ [и др.], 2007. – 539 с.
6. Rittberger, V. German Foreign Policy After Unification. A Re-Examination of Realist Prognoses / V. Rittberger, F. Schimmelfennig // A Tuebingen-Based Project. – Tuebingen: Center for International Relations / Peace and Conflict Studies, Institute for Political Sciences, 1997; – Tuebingen Arbeitspapiere zur Internationalen Politik und Friedensforschung, № 28a. – 36 p.
7. Квицинский, Ю.А. Дьявольский пакт или игра в карты с чертами? / Ю.А. Квицинский // Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? / Н.А. Нарочницкая, В.М. Фалин и др. – М.: Вече, 2009. – С. 294–309.
8. Квицинский, Ю.А. Россия–Германия. Воспоминания о будущем / Ю.А. Квицинский. – М.: Детектив-Пресс, 2008. – 192 с.
9. Максимычев, И.Ф. Падение Берлинской стены. Из записок советника-посланника посольства СССР в Берлине / И.Ф. Максимычев. – М.: Вече, 2011. – 352 с.
10. Мартынов, А.Ю. Украина во внешнеполитической концепции объединенной Германии / А.Ю. Мартынов // Украинская государственность в XX веке (историко-политологический анализ) [Электронный ресурс] / [редкол.: А. Дергачёв (отв. ред.) и др.]. – Киев: Політична думка, 1996. – Режим доступа: <<http://litopys.org.ua/ukrxr/a13.htm>>. – Дата доступа: 16.02.2012.
11. Шарапо, А.В. Экономические связи Беларуси и Германии / А.В. Шарапо // Гіст. навука і гіст. адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: Новыя канцэпцыі і падыходы: тэз. дакл. і паведамл. Усебеларускай канф. гіст., Мінск, 3–5 лют. 1993 г. / навук. рэд. Ул.С. Кошалеў. – Мінск: БДУ, 1993. – Ч. 2: Сусветн. гісторыя. – С. 249–252.
12. Шарапо, А.В. Итоги выборов в Федеративной Республике Германия и перспективы германо-белорусских отношений / А.В. Шарапо, Ф.З. Прибытковский // Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 1999. – № 1. – С. 38–41.
13. Шарапо, А.В. О некоторых аспектах внешней политики Германии на современном этапе / А.В. Шарапо // Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 1999. – № 4. – С. 49–52.
14. Шарапо, А.В. Политические системы и внешняя политика Германии, Австрии и Швейцарии: учеб. пособие / А.В. Шарапо. – Минск: БГУ, 2007. – 231
15. Русакович, А.В. Белорусско-германские отношения в 1990-е годы: политика, экономика, культура / А.В. Русакович. – Минск: Тесей, 2003. – 264 с.

SUMMARY

In this article the main directions of study of the European vector of the German foreign policy in the 1990s – early 2000s in the modern historiography of the FRG, United States and Great Britain, Poland, Russia, as well as Ukraine and Belarus were systematized.

Поступила в редакцию 30.06.2012 г.

П.В. Кікель,

доктар філасофскіх навук, прафесар кафедры філасофіі БДПУ;

А.В. Вайцяхоўскі,

кандыдат філасофскіх навук, дацэнт кафедры сацыяльна-гуманітарных дысцыплін ДУА «Інстытут пагранічнай службы Рэспублікі Беларусь»

СІНЕРГЕТЫКА МАТЭМАТЫЧНАГА АДУКАЦЫЙНАГА ЎНІВЕРСУМУ

Узнікненне і развіццё філасофіі заўсёды адлюстроўвалася ў своеасаблівых формах для таго, каб быць ядром духоўнай культуры адпаведнай эпохі. У тых цывілізацыях, дзе гэта адбывалася, яна забяспечвала іх жыццёвасць, духоўна-практычнае асэнсаванне і пераўтварэнне быцця, яго будучыню, сістэматызацыю навуковай карціны свету ў адпаведнасці з дасягненнямі навук. Такім чынам, узнікненне метадалагічных гарызонты для новых адкрыццяў, новых форм грамадскага развіцця, аднак пры адсутнасці вышэйназванага цывілізацыі гінулі. У сучаснай метадалогіі, на наш погляд, адбываецца пэўнае паслабленне філасофскага ўніверсуму і ўзмацненне матэматычнага. Варта канстатаваць, што нараўне з філасофіяй матэматыка выступае асаблівым спосабам рэпрэзентацыі аб'ектыўнай рэальнасці. Яна займае сваё, асаблівае месца ў цэласнай сістэме навук, таму далейшае развіццё гэтай сістэмы немагчыма без яе матэмізацыі.

Узмацненне матэматычнай складовай у змесце навукі ўяўляе сабой не знешняе запазычанне тэарэтычных сродкаў, а ўнутранае пераўтварэнне сваіх уласных паняццёвых канструктаў па законах фармальнай логікі. Гэта абумоўлена дыскрэтнасцю і бесперапыннасцю станаў таго, хто пазнае, – аб'екта, яго зменлівасцю і цэласнасцю. Дадзенае магчыма паказаць толькі на краінах, якія развіваюцца, а таксама на ўзаемазвязаных паняццях, іх удакладненні і ўдасканаленні. З гэтай мэтай і выкарыстоўваюцца матэматычныя сродкі, што ў параўнанні з тымі, якія маглі б прапанаваць іншыя навукі, з'яўляюцца лепшымі. Можна смела сцвярджаць, што матэматыка з'яўляецца мовай сучаснай навукі. Але ж ці зводзіцца яе прызначэнне толькі да пабудовы навуковых тэорый і на іх аснове тлумачэння таго, што пазнае аб'ект?

У сувязі з гэтым па-філасофску асэнсуюць тлумачэнне як аснову духоўнага асваення рэальнасці чалавекам. Тлумачэнне ў самай агульнай форме можна вызначыць як падвядзенне канкрэтнага факта пад пэўны закон або

тэорыю. Пад тэрмінам «факт» маецца на ўвазе меркаванне або выказванне аб рэальных з'явах ці падзеях, а «падвядзенне» варта разумець як яго лагічны вывад з закону або тэорыі. Пры станоўчым выніку ён разумеецца як «навуковы факт», асэнсаванне якога складае аснову адукацыйнага працэсу.

Пад навуковым фактам мы разумеем яго свядомае засваенне на аснове законаў логікі, семантыкі і прагматыкі. Іншымі словамі, разуменне выступае формай свядомага засваення навуковага факта – ведаў. Такая простая схема асэнсавання навуковых фактаў дзейнічае ў працэсе адукацыі. У рэальным адукацыйным працэсе (асабліва ў гуманітарным) існуе шмат метадалагічных пралікаў, што зводзяць сутнаснае раскрыццё сацыяльных з'яў да сузіральнага апісання. У выніку абмежаванасці семантычнай прасторы спынімся толькі на некаторых аспектах гэтай складанай і важнай праблемы.

Па-першае, у дыялектыка-матэрыялістычнай гнасеалогіі, якая з'яўляецца сёння, на нашу думку, метадалогіяй навуковага пазнання (ёсць і іншыя «ўзоры» пазнання), разгледзім адно з яе палажэнняў, дакладней, яго другую частку, што «свядомасць не толькі адлюстроўвае аб'ектыўны свет, але і творыць яго». Дапушчальнасць такой перадумовы ў прынцыпе магчымая, але толькі ў тым выпадку, калі пераўтваральную ролю свядомасці разглядаць на ўзроўні практыкі, стасункаў чалавека да свету. У метадалагічным жа плане свядомасць губляе свой пераўтваральны, прадметна-практычны характар. У сувязі з гэтым ёсць сэнс казаць толькі пра тое, што свядомасць складае аснову рацыянальнага пазнання, але не зводзіцца, не тоесна пазнанню як духоўнаму працэсу засваення аб'ектыўнага свету чалавекам. Свядомасць ўяўляе ідэальную копію з'яў, прайграванне якіх можа адбывацца на ўзроўні пачуццёвага ўспрымання. Пазнанне ж выконвае іншы, больш высокі ўзровень адлюстравання і ўяўляе сабой яго вынік – сістэму навуковых ведаў, у якой рэальнасць рэпрэзентуе праз прак-

тыку з дапамогай актыўнага засваення аб'екта суб'ектам.

Свядомасць адрозніваецца ад пазнання таксама па сваім змесце і функцыянальнай ролі. Яна з'яўляецца суб'ектыўным вобразам аб'ектыўнага свету, яго духоўнай рэпрэзентацыяй. Пазнанне ж уяўляе дзейнасць духоўнага засваення аб'ектыўнага свету. Свядомасць можа быць пасіўным працэсам, тады як пазнанне прадметна мэтанакіравана ўключае практыку і актыўныя дзеянні суб'екта, арыентаваныя на пераўтварэнне рэальнасці. Гэта не феноменалагічны вобраз аб'ектаў, а веды, прычына існавання іх і развіцця.

Па-другое, паставіўшы знак роўнасці паміж свядомасцю і пазнаннем, можна падвесці пад аснову прынцыпова розныя па сваёй сутнасці формы разумення: тлумачэнне і паясненне. Паняцце «тлумачэнне» разгледжана вышэй. Пад *паясненнем* сёння разумеюць раскрыццё першапачатковага сэнсу меркаванняў і выказванняў, раскрыццё мэт, матывацый, дзеянняў і ўчынкаў людзей, якія апярыруюць гэтымі меркаваннямі і выказваннямі. Такое разуменне практычна не адрозніваецца ад тэмалагічнага тлумачэння. Лічыцца, што калі мы раскрываем гэты сэнс, то тым самым разумеем яго. З гэтым у нейкай ступені можна пагадзіцца, калі гаворка будзе ісці не пра вучоных або адукацыі, а пра перакладчыкаў. Для большасці з іх і ў XXI ст. галоўнай мэтай з'яўляецца зрабіць пераклад без скажэнняў і ўласных каментарыяў, данесці да чытачоў сэнс аўтарскага тэксту. Даследчыкам нельга прыпадабняцца да іх, паколькі, раскрываючы толькі аўтарскі сэнс, усё звязана да бесперапыннага ўзнаўлення таго ж самага сэнсу.

У адрозненне ад тлумачэння, паясненне грунтуецца на больш шырокай і развітой пазіцыі, якая ўключае веды і вопыт новых пакаленняў, дае навуковае ўяўленне не толькі пра тое, што было, але раскрывае сутнасць гэтага і ўтрымоўвае магчымасць прадказання будучыні.

Такім чынам, калі мы будзем тлумачыць матэматыку як мову навукі, то гэта будзе няправільна, а калі будзем паясняць як адну з яе функцый, то гэта будзе дакладна. Спынімся падрабязней на філасофскай рэфлексіі сучаснай матэматыкі. З аднаго боку, для таго, каб пацвердзіць вышэйсказанае, а з другога, і гэта галоўнае, — рацыянальна асэнсаванне неабходнасць радыкальных пераўтварэнняў у матэматычнай адукацыі.

Па-першае, матэматыка як феномен культуры складае адзінае цэлае з канкрэтна-гістарычнай практыкай і звязана не толькі з развіццём метадаў даследавання, распрацоўкай спецыфічных навуковых падыходаў да рэпрэзентацыі рэальнасці, але і з рэалізацыяй функцый пераходу ад сапраўдных меркаванняў да ісціных высноў, роўна як і да іншых. Па-другое, матэматыка, як асаблівы від духоўнай дзей-

насці ўяўляе сабой пэўную сістэму сродкаў выражэння і прайгравання канкрэтнага спосабу дзейнасці. Менавіта ў гэтай дзейнасці матэматыка знаходзіць свой прадмет і своеасаблівае свайго метаду. Па-трэцяе, матэматыка, як асаблівы спосаб рэпрэзентацыі рэальнасці ахоплівае некалькі яе тыпаў: матэматычную рэальнасць, тоесную аб'ектыўнай дзейнасці; уласную аб'ектыўную рэальнасць матэматыкі, што адкрываецца ў сферы вышэйшых абсягаў і ў свеце высокаабстрагаваных форм і шматстатнасцей з уключэннем магчымых, патэнцыяльных форм; віртуальную рэальнасць і інш.

Спрэчкі аб прыродзе аб'екта (і прадмета) матэматыкі як навукі вагаюцца ад непрызнання яго ў поўным сэнсе гэтага слова да лімітава выразнага ўказання на колькасную пэўнасць рэчаў і адносінаў аб'ектыўнай рэчаіснасці. Рэальнасць стасункаў, з якімі мае справу матэматыка, ёсць рафінаваны выраз патэнцыяльна магчымых форм для выяўлення сутнасці аб'ектыўнага свету, узятых у лімітава абстрактным выкаванні. Яны ўключаюць мажлівыя формы магчымага, якое не можа быць «паказана» з прычыны адсутнасці ў рэальным свеце яго непасрэдна бачных эксплікатаў, якія належаць аб'ектыўнаму свету структур.

Аднак свет матэматычных паняццяў, заключаных у абстрактную абалонку, уяўляе сабой рэчы, спасцігнутыя розумам, якія адкрываюцца на аснове ўласцівага дадзенаму спосабу рэсурсу (логіка, дэдукцыя, аналогія і інш.). Гэта рэальнасць такая ж аб'ектыўная, як і свет матэрыяльных рэчаў. Не прызнаць гэтага — значыць страціць уяўленне пра набытыя матэматыкай ісціны як адпаведныя структуры дадзенай рэальнасці і стаць прыхільнікам «чистого умопорождения», афарбаванага толькі ў суб'ектыўныя тоны, што нясе адбітак чыстай выдумкі, а, такім чынам, чужы аб'ектыўнаму свету, быццём наогул. Прастора, у якой «апрадмечваецца» матэматычная рэфлексія, матэматычная канцэптэуальнасць, матэматычнае тэарэтызаванне, матэматычнае мысленне аб існым, уяўляе сабой асаблівую форму структур, з дапамогай якіх прырода арганізуе свае парадкі, але дазваляе чалавеку выказваць іх крытэрыяльна на больш высокіх узроўнях абагульнення, чым тая, што выяўляе сябе дзейснай на ўзроўні непасрэдна дадзенага. Без эшаланіраванага абагульнення, абстрагавання і пабудовы шматзвоннага ланцуга абстракцый немагчыма зразумець сутнасці прадмета матэматыкі, а таксама тыя мэты (або супермэты), якія рухаюць яе развіццём, арыентуюць на прагрэс.

Матэматычнае пазнанне свету ўяўляе сабой эксплікацыю колькаснай дакладнасці аб'ектыўнай рэальнасці, яе пабудовы ў некаторай дадзенай сістэме сродкаў, не з'яўляючыся актам яе апісання. Гэта эксплікацыя — не пра-

дуцыраванне яе рэальнага аб'екта, а яго існуючая матэматычная «мадэль». Матэматычныя паняцці, якія ўдзельнічаюць у гэтым працэсе, могуць мець сэнс толькі тады, калі будуць разглядацца ў пэўных адносінах адзін з адным. Неправамерна ставіць пытанне аб іх аб'ектыўным значэнні па-за гэтай сістэмай адносін, паколькі аб'ектыўнае значэнне можа мець уся сістэма ў цэлым, але не асобныя яе элементы (і нават падсістэмы). Іх змест вызначаецца стаўленнем да іншых матэматычных паняццяў і інтэрпрэтацыйных працэдур. Неразуменне гэтых акалічнасцей ляжыць у аснове палажэнняў, у якіх адмаўляецца ўсякая сувязь матэматыкі з рэальным светам.

У той жа час у сваёй практычнай дзейнасці чалавек мае справу з такой разнастайнасцю сувязей і адносін, складаючых колькасную дакладнасць рэчаў, што несупаставіма са светам матэматычных аб'ектаў, якія яе рэпрэзентуюць. Гэта неадпаведнасць вырашаецца стварэннем новых матэматычных сродкаў спасціжэння колькаснай дакладнасці з'явы – рэальнага свету.

Сёння ўжо не трэба даводзіць, што матэматычнае пазнанне з'яўляецца асаблівым спосабам рэпрэзентацыі рэальнасці. Даказаным з'яўляецца і тое, што матэматычныя тэорыі ўяўляюць сабой не нейкі фармалізм, які валодае пустым зместам, а набліжаныя мадэлі аб'ектыўнай рэальнасці, у выніку чаго магчыма іх змястоўная інтэрпрэтацыя.

Сваёй шматграннай дзейнасцю чалавек узвёў грандыёзную сістэму матэматычных ведаў, надаў ім жыццёвы імпульс «Решателей задач», якія паўстаюць на яго шляху, і звязаў з ёй свае надзеі. Генезіс культуры чалавецтва і генезіс, убудаваны ў яе на правах неад'емнага кампанента ўсяго комплексу матэматычных ведаў, калі і не супадаюць, то шмат у чым аднакіраваны. І таму адказ на пытанне аб мэтах матэматычнага пазнання варта шукаць у сістэме, якая яго змяшчае. Сістэма, будучы больш маштабнай і ў сваіх межах, і ў сваёй функцыянальнасці, патрабуе тое ці іншае абсталяванне для пераўтварэння свету суб'екта. Гэта надае свабоду творчаму працэсу, вынікам чаго з'яўляецца ў вышэйшай ступені абстрактны прадукт як ўмова і сродак далейшага ўзбагачэння тых жа метадаў практычнай дзейнасці.

Практыка, карысць, выгада (непасрэдныя патрэбы грамадства) або прыгажосць, мера, гармонія (больш высокія духоўныя каштоўнасці і ідэалы) – што з'яўляецца вядучым звяном і асноўным фактарам матэматычнага пазнання? Адназначнага адказу, універсальна прыдатнага для ўсіх гістарычных фаз станаўлення матэматыкі, культуры і грамадскага прагрэсу ў цэлым няма. Тут мае месца рух і перамяшчэнне каштоўнасцей ад аднаго полюса да другога. Ісціна заключаецца ў тым, што на кожнай фазе раз-

віцця матэматыкі як навукі неабходна разумець мернае злучэнне тых і іншых, гармонію гэтых пачаткаў. Варта адзначыць, што раскол матэматыкі, які адбыўся ў сярэдзіне мінулага XX ст., на традыцыйную, зыходзячую сваімі каранямі ў патрэбы практыкі, і новую, асновай якой выступае вычышчаны ад усякай эмпірыі і канкрэтыкі аксіяматычны метада, пацвярджае вышэйсказанае.

Такім чынам, раскол, які адбыўся ў матэматыцы, не з'яўляецца «катастрофай» у рамках рацыяналістычных форм і інстытутаў матэматычнай думкі, як лічаць многія, не прадвеснік або ўвасабленне крызісу культуры грамадства, яго «духоўнай агоніі», не адмова сукупнага розуму чалавецтва ад далейшага далучэння да глыбінь сутнасці свету, ад нарошчвання тэхналагічнай магутнасці грамадства пры дапамозе распрацоўкі і ўкаранення ва ўжытках новых матэматычных ідэй. Наадварот, дадзеная падзея ўяўляе сабой вынік натуральнага працэсу дыялектызацыі навуковых ведаў у яго вышэйшай, найбольш усеагульнай матэматызаванай форме. Гэта прадукт унутранага развіцця матэматыкі, які спарадзіў ва ўлонні аднаго і таго ж адзінства дзве фундаментальныя супрацьлегласці, дзве палярныя сілы. У працэсе іх узаемадзеяння, сінергізму, дасягнулых у выніку самакарэкцыі, узнікаюць новыя магчымасці далейшага прагрэсу, нараджаюцца дадатковыя імпульсы, адкрываюцца невядомыя раней крыніцы руху наперад і нарошчвання матэматычнага патэнцыялу.

Па гэтай прычыне матэматычная адукацыя ў метадалагічным плане павінна ўяўляць сабой адзінства творчай дзейнасці матэматыка па рэпрэзентацыі колькаснай дакладнасці аб'ектыўнай рэальнасці, яе пабудовы ў пэўнай сістэме матэматычных сродкаў і актыўнасці таго, хто пазнае, суб'екта, які з дапамогай матэматычных абстракцый высокага ўзроўню не толькі канструюе існуючыя на дадзены момант станы аб'ектыўнай рэальнасці, але і прагназуе іх змяненне і развіццё ў будучыні. Іншымі словамі, матэматычная адукацыя павінна ўяўляць сабой працэс «тварэння» такога матэматычнага эрудыта, універсала, які добра бачыць не толькі грандыёзны свет матэматыкі, але і можа ствараць пераходы да іншых галін ведаў, якія ляжаць у аснове навукова-творчай дзейнасці чалавека.

Такім чынам, матэматыка выступае метадалагічнай асновай у пошуку прыёмаў і сродкаў не толькі ведаў, але і адукацыі. Творчая дзейнасць матэматыка ўяўляецца як узор і ідэал пазнавальнай актыўнасці суб'екта з мэтай пераўтварэння аб'ектыўнай рэальнасці.

ЛІТАРАТУРА

1. Кікель, П.В. Матэматыка і філасофія / П.В. Кікель. – Мінск, 2010. – 303 с.
2. Кікель, П.В. Сучасныя адукацыйныя тэхналогіі і фарміраванне светапогляду / П.В. Кікель // Адукацыя і педагагічная навука / Працы НІА – Мінск, 2008.

3. Кісель, П.В. Роля постнекласічнай навукі ў аптымізацыі развіцця грамадства / П.В. Кісель // Крызіс сучаснай тэхнагеннай цывілізацыі і перспектывы развіцця чалавецтва ў XXI стагоддзі. – Мінск: БДПУ, 2010.
4. Сцёпін, У.С. Тэарэтычнае разуменне: структура, гістарычная эвалюцыя / У.С. Сцёпін. – М.: Прагрэс-Традыцыя, 2000. – 743 с.
5. Валерстайн, І. Канец знаёмага свету: Сацыялогія XXI стагоддзя / І. Валерстайн. – М.: Логас, 2004. – 353 с.
6. Хабермас, Ю. Тэхніка і навука як «ідэалогія» / Ю. Хабермас. – М.: «Праксис», 2007. – 208 с.

SUMMARY

The article is defined that mathematical education is a creation of the mathematical erudite, the versatile person. He sees the grandiose world of mathematics, can do transitions to other fields of knowledge which underlie research and production activity of the person. Creative activity of the mathematician is represented as a sample, an ideal of informative activity of the subject for the purpose of transformation of objective reality.

Паступіў у рэдакцыю 20.03.2013 г.

УДК [1:316.4]:37

А.В. Кузнецов,

кандидат философских наук, доцент кафедры философии БГПУ

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ КРИЗИСА СОВРЕМЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Педагогическое образование косвенным образом определяет развитие культуры и общества на определенных стадиях их развития. Вот почему на переломных этапах развития общества, после великих социальных и научных революций, когда в процессе осмысления итогов и последствий этих потрясений возникают новые универсалии культуры и радикально меняются смыслы старых универсалий (онтологии, смыслы понятий истины и заблуждения, добра и зла, красоты и безобразного и др.), внимание общества и философской мысли концентрируется на проблемах педагогического образования. Для того, чтобы общественное сознание, которое еще находится в плену старых смыслов универсалий культуры, освоило и включило в себя выработанные в ходе революционных изменений новые смыслы этих универсалий, необходимы радикальные изменения в системе педагогического образования.

Оно закладывает основы образования в целом, способствует овладению подрастающим поколением новых смыслов универсалий культуры. Именно поэтому Ян Амос Коменский, являясь современником Реформации и новоевропейской философии XVII в. и освоив идеи родоначальников этой философии в лице Р. Декарта и Ф. Бэкона, заложил основы самой системы педагогического образования. Иоганн Генрих Песталоцци – современник Великой французской революции и немецкой классической философии, синтезировав в своей педагогической концепции идеи Ж.Ж. Руссо, И. Канта и И.Г. Фихте, стал великим реформатором этого образования.

В этой связи следует отметить, что Великая Октябрьская революция сыграла колоссальную роль в развитии советского педагогического образования. Мы имеем здесь ввиду не только новации в области педагогики, выдвинутые Л.С. Выготским, П.П. Блонским, А.С. Макаренко

и др. в 20-х гг. XX в., но и идеи советской школы критического марксизма в 60–70-х гг. (Э.В. Ильенков, Г.С. Батищев, отчасти Г.П. Щедровицкий и др.) по перестройке системы советского образования.

Казалось бы, что современная ситуация как в мировом сообществе в целом, так и в республиках бывшего Советского Союза в особенности требуют радикальной реформы в области педагогического образования, поскольку техногенная цивилизация в начале XXI в. переживает фундаментальный кризис. Этот кризис требует радикального переосмысления универсалий культуры техногенной цивилизации. В свою очередь, с результатами этого переосмысления, которое началось в философии XX в. (от М. Хайдеггера и западного марксизма до представителей постмодернизма), должно быть ознакомлено новое подрастающее поколение молодых людей, родившихся в конце XX – начале XXI в. А для этого, прежде всего, должна быть перестроена система педагогического образования по образу реформ Я.А. Каменского, И.Г. Песталоцци и советских философов и педагогов 20-х гг. XX в.

Однако ожидаемых прорывных проектов в области теории педагогического образования, а тем более его реформ не последовало. Необходимо отметить, что начало XXI в. свидетельствует о фундаментальном кризисе педагогического образования. Делясь своими впечатлениями о совещании ректоров педагогических университетов Европы, проводившемся в 2011 г., П.Д. Кухарчик отметил, что общей темой выступлений на нем была проблема падения престижа педагогического образования в Европе.

К сожалению, мнение ректоров европейских педагогических университетов подтверждается данными социологических исследований, проведенных в России. Как отмечают В.П. Засып-

кин и Г.Е. Зборовский, число высших педагогических учебных заведений в России «с момента распада Советского Союза сократилось более чем на треть. За последние пять лет *прекратили деятельность* 12 педагогических вузов. ... Динамика выпуска из высших педагогических образовательных учреждений (институтов, университетов) имеет *тенденцию к уменьшению*». Но даже это все уменьшающееся количество выпускников педагогических университетов с трудом устраивается на работу. Так, по состоянию на 1 декабря 2009 г. оказались *не трудоустроены* 5,9 тыс. выпускников вузов и 0,3 тыс. окончивших учреждения среднего профессионального образования. ...По данным Фонда общественного мнения (опрос от 11 февраля 2010 г.), 49 % россиян определяют престиж профессии современного учителя как низкий, при этом 34 % полагают, что он постоянно снижается, и только 33 % утверждают, что он остается неизменным» [1, с. 88–90].

В связи с этим возникает вопрос: почему, несмотря на всю важность роли педагогического образования в развитии культуры и общества, престиж этого образования постоянно падает?

Для того чтобы ответить на этот вопрос, вновь обратимся к опыту великих реформаторов в области образования в прошлом. Так, Я.А. Коменский строил свою систему образования на теоретических основах естественно-правовой парадигмы социального знания, которая возникла при переосмыслении ведущими теоретиками XVII в. Т. Гоббсом и Б. Спинозой результатов европейской реформации. Концепция образования И.Г. Песталоцци, в свою очередь, базируется на идеях культурно-исторической парадигмы социального знания, обоснованной представителями немецкой классической философии. Наконец, педагогические идеи советских реформаторов образования базировались на концепциях марксизма как великого проекта модерна. Общим устремлением всех новаторов в области образования от Я.А. Коменского до Э.В. Ильенкова, несмотря на их принципиальные разногласия по самым важным теоретическим вопросам, было стремление решить вопрос о воспитании и образовании нового человека – человека послереволюционной эпохи, человека нового общества, которое возникло в результате великих революций. Этих новаторов объединял также дух бескомпромиссного разрыва с доминировавшими в дореволюционную эпоху системами педагогического образования – средневековыми университетами, механистической концепцией образования XVII–XVIII вв., буржуазной школой XIX – начала XX в.

В работах современных теоретиков, посвященных проблемам образования как в странах, которые возникли после распада СССР, так и

в дальнейшем зарубежье нет недостатка в призывах к модернизации образования. Однако, как мы показали в предыдущей работе [2, с. 73–77], эти проекты основаны на теоретических концепциях информационного общества (или так называемого общества знания). В свою очередь, все эти концепции вытекают из культурно-исторической парадигмы социального знания, которая была характерна для устойчивого этапа развития техногенного общества (XIX – первая половина XX в.). Но с началом кризиса этого общества и особенно в связи с его обострением в конце XX – начале XXI в. выявились и стали очевидными недостатки и противоречия этой парадигмы, проявляющиеся в логоцентризме, антропоцентризме, сциентизме, европоцентризме (или западнизме – А. Зиновьев) и «капиталоцентризме».

Все эти недостатки присущи и тем проектам модернизации образования, которые вытекают из концепции информационного общества. Итак, пресловутая Болонская система высшего образования, тесты при оценке знаний, полученных в результате обучения в средней школе – это форма интеллектуальной дрессировки рабочей силы, необходимой для функционирования и инерционного развития общества позднего капитализма.

Но особенно негативную роль вышеназванные проекты модернизации образования играют в странах полупериферии и периферии, к которым относятся республики бывшего Советского Союза. Во-первых, переход высшего образования (в том числе и педагогического) на Болонскую систему с едиными стандартами оценок обучения ведет к тому, что в этих странах ведется подготовка и дрессировка рабочей силы для включения в производственные процессы стран ядра капиталистической мир-системы. Об этом свидетельствует массовая эмиграция молодежи из стран Балтии, уже «встроенных» в современный мир-экономический порядок и «утечка мозгов» из других республик бывшего СССР. Во-вторых, в связи с распадом СССР «система образования, обеспечивающая подготовку кадров для многоотраслевой экономики, перестает соответствовать новому экономическому основанию. В условиях «встраивания» она должна в первую очередь решать задачи, соответствующие узкой экономической специализации страны.

Сегодня действия российского правительства в области образования продиктованы стремлением преодолеть это несоответствие. Государство стремится сократить затраты на народное образование, устанавливая низкий уровень оплаты труда педагогов, вводя в условиях демографического кризиса «подушное финансирование...», формируя двухуровневую систему с платной магистратурой в выс-

ших учебных заведениях, вводя в практику конкурсную поддержку отдельных проектов в науке и образовании при недостаточном базовом финансировании этих сфер» и т. д. [3, с. 15–17].

По мнению О.Н. Смолина, идеология концепции модернизации образования, которая проводится в большинстве стран СНГ, «глубоко ошибочна, а практика – порочна. Если в конце XIX в. царь Александр III пытался вытолкнуть из системы образования так называемых кухаркиных детей, то в XXI в. в чистом виде подобная практика невозможна. Поэтому нам предлагают другую – политику образовательной сегрегации, чтобы не сказать, образовательного апартеида. Суть ее состоит в построении элитарной системы образования – точнее, двух систем: одна должна обеспечить высокопоставленным чиновникам и «олигархам» возможность учить своих детей в элитных школах и вузах либо за границей; другая – научить так называемый простой народ, говоря словами Пушкина «чему-нибудь и как-нибудь»» [4, с. 34–35].

В связи со всем вышеизложенным возникает вопрос о том, какую роль в этой системе образования должно играть педагогическое образование. Но прежде всего спросим о том, что такое система педагогического образования и для чего она нужна. То внимание к его проблемам, расширение сети учреждений, которые наблюдались в годы существования советской власти, как было уже отмечено, диктовались идеологическими установками новой постреволюционной России и Советского Союза. Эти идеологические установки были нацелены на воспитание нового человека – человека социалистического общества, общества социального эгалитаризма, в духовной жизни которого господствовало научное мировоззрение, поскольку наука признавалась не только единственным способом познания мира, но и той главной производительной силой общества, без которой немыслимо создание материально-технической базы коммунизма. Вот почему в советской школе основополагающими принципами являлись фундаментализм и эгалитарность [5, с. 258].

Важнейшим качеством этого нового человека, с точки зрения господствующей идеологии, должна являться всесторонне и гармонично развитая личность. Говоря о причинах победы СССР в Великой Отечественной войне, А. Зиновьев, которого не упрекнешь в излишнем пиетете к советской власти, отмечает, что эту войну выиграл советский десятиклассник, получивший образование в 30-е годы.

Однако, чтобы воспитать такую личность, сам учитель средней школы и даже преподаватель высшего учебного заведения должен быть всесторонне и гармонично развитой личностью. Вот почему системе педагогического обра-

зования придавалось такое значение в советских теоретических концепциях. Но в практике функционирования и развития советского образования (особенно в 70–80 гг.) все было совсем по-иному, нежели в теоретических концепциях. На позднем этапе развития СССР все больше проявлялся формализм, прагматизм и элитарность (в виде так называемых спецшкол), которые буквально душили гуманистические идеи, лежащие в основе идеологии советской системы образования. Именно это перерождение советской системы образования в 70–80 гг. XX в. было, на наш взгляд, одной из причин краха социалистического проекта и распада СССР.

Представители критического марксизма в советской философии (Э.В. Ильенков, Г.С. Батищев, В.В. Давыдов, Г.П. Щедровицкий и др.) очень рано заметили это перерождение и призывали к возвращению системы образования к гуманистическим ценностям, которые лежали в основе социалистического проекта. Но, к сожалению, этот призыв не был услышан управленческой верхушкой советского образования.

Тем не менее в работах многих современных теоретиков педагогического образования еще сохранились следы влияния советской идеологии. Так, с точки зрения Н.К. Сергеева, «бытующее в традиционном сознании понимание педагогического вуза как «учительского института» должно остаться в прошлом. Речь идет об отрасли образования, которая обслуживает само образование, готовя обширный отряд специалистов, от деятельности которых зависит воспроизводство главной ценности общества – человека» [6, с. 66]. Говоря о перспективах развития педагогического образования на современном этапе, автор задается вопросами – «Не отменяет ли стандартизация и технологизация образования индивидуальность учителя? Должна ли педагогическая наука учитывать эту авторскую субъектную роль учителя, или ее задача поставлять лишь «нормативы и алгоритмы» педагогической деятельности?». Ученый отмечает: «Важнейший вывод, к которому должен прийти будущий педагог состоит в том, что целостность, эффективность, создаваемой им системы зависит не от каких-то хитроумных «технологий», а прежде всего от целостности и культурного потенциала собственной личности» [6, с. 67, 72]. Е.А. Соколов резюмирует: «Главной ориентацией современного российского образования должна стать личность, развитие ее творческого потенциала. Необходимо изменить учебный и воспитательный процесс, методику преподавания таким образом, чтобы обучающийся выступал не как объект приложения усилий административно-преподавательского состава, а как равноправный субъект познавательной деятельности» [7, с. 34].

На наш взгляд, более правы те теоретики, которые прямо заявляют, что «целью педагогического образования студентов в вузе является не просто подготовка конкурентноспособного специалиста, а обеспечение процесса профессионального становления личности будущего учителя... Задачей профессионального образования становится формирование знаний, умений и навыков у выпускников педагогического вуза, развитие способностей ориентироваться на рынке труда (лучше сказать на рынке рабочей силы. – А.К.) в изменяющихся социально-экономических условиях».

В настоящее время образование становится оборонительной формой расходов защищающих «место человека на рынке». Достаточно жесткие требования развивающейся рыночной экономики вызвали к жизни на смену эгалитарным новые модели построения образования [8, с. 6]. Таким образом, педагогическое образование в настоящее время должно не воспитывать всесторонне развитую гармоничную личность учителя, а хорошо выдрессированную интеллектуальную рабочую силу, которая может успешно продать свои «знания, умения и навыки», полученные в результате этой интеллектуальной дрессировки, на рынке. А затем также успешно дрессировать своих учеников для того, чтобы подготовить их к роли винтиков в системе капиталистической мегамашины.

Такой системе образования и не нужно специальное высшее педагогическое образование в старом, советском понимании этого термина, поскольку «стремительное развитие рынка предполагает значительное сокращение цикла программ обучения, что вынуждает интенсифицировать процессы модернизации элементов и содержания обучения» [8, с. 8]. Вот почему президентом России – одной из наиболее «продвинутых» стран СНГ – предложена реформа педагогического образования. «Ее смысл сводится к двум позициям. С одной стороны, предлагается присоединить большинство педагогических вузов к классическим университетам. Это будет означать, что собственно психолого-педагогическая подготовка, умение работать с детьми и т. д. превратятся для новых вузов в задачи

третьего сорта. С другой стороны, президент и готовившие его инициативу правые либералы призывают пополнить школы людьми без педагогического образования. Правда, при этом никто не объяснил, почему профессионально необразованные учителя будут лучше учителей профессионально образованных» [4, с. 77].

Таким образом, подлинное обновление педагогического образования и его спасение заключается (по примеру великих педагогов-новаторов от Я.А. Коменского до Э.В. Ильенкова) в теоретическом разрыве с культуро-исторической парадигмой социального знания, в отказе от концепции информационного общества как теории, объясняющей существующую социальную реальность, и построении новой концепции педагогического образования на основе эколого-футурологической парадигмы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Засыпкин, В.П. Модернизация педагогического образования / В.П. Засыпкин, Г.Е. Зборовский // Социологические исследования. – 2011. – № 2.
2. Кузнецов, А.В. Основные стратегии развития системы образования как духовной сферы информационного общества / А.В. Кузнецов, В.В. Кузнецов // Весті БДПУ. – 2012. – № 2.
3. Изгарская, А.А. Образование в эпоху модернизации с позиций миросистемного подхода / А.А. Изгарская // Философия образования. – 2011. – № 3.
4. Смолин, О.Н. Интеллектуальная катастрофа в России: причина и пути выхода / О.Н. Смолин // Свободная мысль. – 2011. – № 5.
5. Косенко, Т.С. Новая философия образования – ответы на вызовы времени / Т.С. Косенко, Н.В. Наливайко // Философия образования. – 2011. – № 3.
6. Сергеев, Н.К. Педагогическое образование: поиск инновационной модели / Н.К. Сергеев // Педагогика. – 2010. – № 5.
7. Соколов, Е.А. Проблемы интеграции гуманитарного и естественно-научного знания в современном образовании / Е.А. Соколов, Н.Е. Буланкина, А.П. Кондратенко. – М.: Унив. книга, 2008.
8. Островская, С.В. Современные проблемы подготовки студентов в педагогическом вузе / С.В. Островская, В.Д. Лобашев // Наука и школа. – 2010. – № 6.

SUMMARY

The article deals with social and cultural reasons of modern pedagogical education's crisis. This crisis is described in terms of fallen pedagogical education's image and reduction of number higher education pedagogical institutions. The main reason consists in changing orientations of educational system in former soviet republics from accomplishment harmonious and advanced person to qualifying labor power for global market economy.

Поступила в редакцию 12.10.2012 г.

УДК 141.7

С.А. Азардовіч,

аспірант кафедри філософії БДПУ

ФЕНОМЕН САЦІЯЛЬНОЇ ТВОРЧАСЦІ ЯК СПОСІБ АРГАНІЧНОГО БІЦЦЯ ЧАЛОВІКА

Сучаснае грамадства ў глабальным маштабе перажывае цяжкі сістэмны крызіс, сутнасць якога заключаецца ў нерэлевантнасці

існуючай парадыгмы пазнання грамадства выклікам, з якімі сутыкнуўся свет як узаемазвязанае цэлае. Пануючая логіка развіцця, заснава-

ная на логацэнтрызме і абстрактным рацыяналізме, можа захоўвацца яшчэ некаторы час, але гістарычных перспектыв яна не мае з-за абмежаванасці здольнасці біясферы да рэгенерцыі. Таму здаецца неабходным сацыяльна-філасофскае пераасэнсаванне найбольш фундаментальных паняццяў, адным з якіх з'яўляецца «чалавек».

Мы лічым магчымым прыняць за аксіём наступнае наша сцвярдженне: ацаніць справядлівасць, адэкватнасць той ці іншай грамадскай сістэмы, яе рэлевантнасць у дачыненні да пэўнага гістарычнага часу магчыма толькі ўлічваючы здольнасць або няздольнасць сацыяльнай сістэмы стварыць умовы для станаўлення чалавека як фундаментальнага філасофскага паняцця, якое валодае ўнікальнай сутнасцю.

Абапіраючыся на крытычны аналіз нямецкай класічнай філасофіі, філасофію марксізму і фенаменалогіі, можна заключыць, што фундаментальнае, філасофскае значэнне паняцця «чалавек» раскрываецца ў развіцці, пастаянным станаўленні. Там і тады, дзе і калі чалавечы стан у-сабе-быццё або простая наяўная тут і цяпер данасць становіцца для чалавека розумам для сябе, чалавек здабывае сутнасць, сваё для-сябе-быццё. Асновай гегелеўскага ідэалізму і дыялектычнага матэрыялізму ў дачыненні да рэпрэзентацыі паняцця «чалавек» з'яўляецца разуменне свядомай дзейнасці як асноватворнага фактару, які вядзе да ўзнікнення самой сутнасці чалавека. Чалавек «ёсць», прысутнічае тут і цяпер як простая наяўная данасць, але гэта не застылае ў спакоі «ёсць», а пэўная актыўнасць, якая абумоўлена прастай рэчаіснасцю першапачатковай прысутнасці чалавека ў быцці. Як адзначае Г.В.Д. Гегель (далей – Гегель), «рэч ёсць уласцівасць толькі ў “адным”, і вызначана яна толькі ў суадносінах з іншымі» [4, с. 64]. Як адзначана ў працы «Фенаменалогія духу», рэч ёсць адно, або адзінкавасць, але працэс пераасэнсавання сябе шляхам суаднясення з іншым фарміруе ўласцівасці, якія вызначаюцца як «для-сябе-быццё», гэта значыць, так узнікаюць характарыстыкі, якія адрозніваюць чалавека ад рэчы [4, с. 67].

Аднак суб'ект, якім з'яўляецца чалавек, і аб'ект – простая наяўная тут і цяпер данасць, у сацыяльна-анталагічным сэнсе не могуць выступаць як канкуруючыя паняцці, што характэрна для пануючай зараз парадыгмы сацыяльнага пазнання. Калі ў аснове сучаснай метадалогіі навуковага пазнання знаходзіцца аналіз, які супрацьпастаўляе суб'ект аб'екту: першы пазнае, другі пазнаецца, то метадалогія Гегеля заснавана на сінтэзе, дзе ліквідуецца жорсткая апазіцыя суб'ект–аб'ект. Вычляненне суб'екта шляхам «аднясення» да «зусім іншага» І. Кант называў сінтэзам (верыфікатыўным сінтэзам), дзе гаворка ідзе пра злучэнне суб'екта з аб'ек-

там у рамках існага, або быцця, гэта значыць, што сацыяльна-анталагічная сутнасць чалавека ў такой жа ступені залежыць ад аб'екта, як сутнасць, сэнс аб'екта ад суб'екта [11]. Гэты тэзіс на практыцы можа азначаць толькі адно – чалавек не валадар свету, не гаспадар прыроды, ён непарыўна звязаны з ёй анталагічным ланцугом, разрыў якога азначае пагібель свету.

Пазначаны тэзіс дае нам права сцвярджаць, што сутнасць паняцця «чалавек» не можа знаходзіцца па-за полем быцця, бо яно накладвае на гэту дэфініцыю пэўныя абмежаванні. Нельга выйсці за акрэсленыя межы, не страціўшы фундаментальныя ўласцівасці і сутнасць, якія раскрываюць значэнне катэгорыі «чалавек». Як сцвярджаў І. Кант, усякае вызначэнне (тое, што адрознівае чалавека ад пасіўнай рэчы) ужо апырыўся змяшчае «адзінства дзейнасці, якое прыпадобніць розныя ўяўленні пад адно агульнае» [12]. Гэтым агульным для чалавечай дзейнасці становіцца грамадства як арганічнае цэлае.

Такім чынам, фундаментальнае паняцце «чалавек» ёсць вынік пастаяннага станаўлення, якое разгортваецца дзякуючы дзейнасці ў рамках сацыяльнай сістэмы. Гегель падкрэсліваў: «Рух самасвядомасці ў дачыненні да іншага мае падвойнае значэнне – яно ў такой жа меры яго дзеянне, як і дзеянне іншага» [4, с. 100]. Фактычна, грамадская сутнасць чалавека вызначана ўжо самім працэсам станаўлення праз дзейнасць, бо менавіта гэты шлях вядзе да ўтварэння свядомасці і самасвядомасці, што з'яўляецца адным з крытэрыяў вызначэння паняцця «чалавек». Супастаўляючы сябе, сваю самасвядомасць з іншай свабоднай самасвядомасцю, суб'ект набывае дакладна сябе. Гэта сведчыць аб завяршэнні фарміравання індывіда. Значыць, абапіраючыся на гегелеўскую дыялектыку, уяўляецца магчымым сцвярджаць, што грамадства – гэта адна з вызначальных прыкмет паняцця «чалавек». Такім чынам, мы пакідаем за сабой права рэпрэзентаваць грамадства як сацыяльную ўсеагульнасць, што супярэчыць пануючай у глабальнай капіталістычнай сістэме форме інтэрпрэтацыі тэрмінаў «грамадства» і «чалавек». У пануючай сістэме грамадства – гэта сукупнасць індывідаў, якія ўзаемадзейнічаюць па законах капіталістычнай логікі (канкурэнцыя, эфектыўнасць) і імкнуча рэалізаваць сваё эга любымі сродкамі [8; 12]. Існуючая сацыяльная сістэма імкліва губляе тую сукупнасць грамадскіх каштоўнасцей, якая фарміравалася на працягу стагоддзяў, і зводзіць усе адносіны да прынцыпу рацыянальнасці, што накіроўвае соцыйм на прымяненне абстрактнага капіталу.

Чалавек сапраўды можа ўтвараць толькі самога сябе. У гэтым крыецца вялікі і фундаментальны сэнс жыцця, што знаходзіцца ва ўзаемасувязі з мовай, нормамаі, звычаямі. Утва-

раць сябе, як меркаваў Гегель, значыць узвысіць індывіда да ўсеагульнай сутнасці духу, але «ўсеагульны дух і раскрываецца ў дзяржаве і грамадстве» [9, с. 287]. Такім чынам, паняцце «грамадства» рэпрэзентуецца намі як арганічная структура, якая ўключае сукупнасць індывідаў на правах ўзаемадзеючых і ўзаемазвязаных элементаў. Грамадства не з'яўляецца механічнай сумай атамаў, але выступае як адзіны арганізм і адлюстроўвае сабой усеагульнасць. Сам факт прызнання вынікаў дзейнасці іншым служыць найважнейшым заахвочваючым матывам пераўтваральнай дзейнасці, што само па сабе становіцца найважнейшай умовай станаўлення чалавека як грамадскай істоты. Уласнае існаванне чалавека насамрэч залежыць ад канстытування майго «Я» ў меркаванні «іншага». «Маё «Я», калі так можна сказаць, ёсць вынік думкі «іншага» [10, с. 157]. Таму падзяліць такія паняцці, як «чалавек» і «грамадства», нельга – гэта ўзаемазалежныя дэфініцыі, сэнс якіх раскрываецца толькі як узаемны пераход «чалавек–грамадства», «грамадства–чалавек».

Мы разглядаем паняцце «індывід» як пэўную патэнцыяльнасць, узятую са структуры ўсеагульнага або сацыяльнага быцця, якая ў выніку працяглага працэсу разгортвання сваёй патэнцыяльнасці становіцца канкрэтнай рэчаіснасцю або, іншымі словамі, асобай. Асоба – гэта квінтэсэнцыя грамадскай прыроды, якая, дзякуючы творчай дзейнасці праяўляецца ў сутнасці паняцця «чалавек». Індывід, пачынаючы пераўтвараць свет рэчаў, не можа не ўступіць ва ўзаемадзеянне з іншым індывідам, што фарміруе сацыяльную ўзаемасувязь. С.М. Булгакаў адзначаў, што сам факт жыцця асобнага чалавека прадугледжвае не толькі часавую абмежаваную форму яго быцця (жыццё), але і родавую прыналежнасць яго да быцця цэлага, «якая не драбніцца, не падзяляецца на часткі, а толькі пераходзіць з патэнцыяльнасці да актуальнасці ў рознай ступені і з рознай інтэнсіўнасцю» [3, с. 152]. Вынікам актуалізацыі сацыяльнага быцця індывіда становіцца асоба. Пераўтварэнне нечага, што валодае пэўнай магчымасцю, у актуальнае паняцце – «асоба», указвае на пераадоленне чалавекам сваёй абмежаванасці (у пэўным сэнсе і смяротнасці) дзякуючы вынікам сваёй пераўтваральнай дзейнасці, якая магчыма толькі ў рамках грамадства.

Пры аналізе паняцця «пераўтваральная дзейнасць», або «праца», неабходна ўлічваць той факт, што існуюць дзве дыяметральна супрацьлеглыя логікі ў трактоўцы гэтай філасофскай дэфініцыі. К. Маркс адзначаў рэзкую супрацьлегласць буржуазных поглядаў на працу поглядам антычнасці, дзе матэрыяльная вытворчасць (праца), была звязана з рабствам і разглядалася толькі як аснова для жыцця свабоднага грамадзяніна поліса. Старажытныя

пагардліва адносіліся да матэрыяльнай прадукцыйнай працы, бо бачылі ў ёй актыўную творчую і падсобную, руцінную, чыста фізічную частку. Першую лічылі цалкам годнай вольнага чалавека і толькі другую разглядалі як прыгодную толькі для раба [6, с. 518].

Праца як работа абумоўлена выключна «неабходнасцю» і фарміруе цыкл вытворчасці і спажывання, які накіраваны на захаванне жыцця. Гегель адзначаў, што абстрактная неабходнасць выступае як негатыўная, неспасцігнутая ў паняцці ўсеагульнасць, аб якую разбіваецца чалавек. Гэта значыць, што індывід, падпарадкаваны «неабходнасці», губляе здольнасць дзейнічаць свядома як чалавек [3, с. 121].

Творчая ж дзейнасць шанавалася ў выніку яе ўнікальнасці, непаўторнасці, а не дзякуючы колькасным паказчыкам і эфектыўнасці. Марксізм у цэлым справядліва адзначаў важнасць менавіта творчага пачатку ў працы, бо чалавечнасць і духоўныя патрабаванні, як адзначаў А. Грамшы, не могуць рэалізавацца інакш, як у свеце працы і вытворчасці, у вытворчым «стварэнні». Праца як творчасць выступае ўмовай, якая дазваляе рэалізаваць патэнцыял, закладзены ў паняцці «чалавек». Творчасць, такім чынам, ёсць абавязковая ўмова трансфармацыі некаторых першапачатковых уласцівасцей, якія вызначаюцца намі як «індывід», у канкрэтную дзеючую істоту – «асобу». Працэс працы як творчасці павінен захоўваць ўласцівасці перманентнага руху, і не можа быць спынены, бо сама магчымасць захавання наяўнага быцця чалавекам магчыма толькі ў руху, у дзейнасці, у супрацьпастаўленні свайго быцця рэчы. Самому паняццю «творчасць» характэрна, як справядліва адзначаў О. Шпан, пэўная незавершанасць, якая сваімі каранямі ўпіраецца ў здзейсненае раней. Іншымі словамі, творчы працэс чалавека не можа быць спынены, бо гэта азначала б скасаванне сутнасці паняцця «чалавек». О. Шпан ідэалістычна вызначае прыроду творчасці, выводзячы яе з нейкай першапачатковай творчасці, якая ўласціва выключна Боскай прыродзе [13, с. 331].

«Творчасць – гэта спосаб існавання асобы – апошняя ажыццяўляецца толькі ў творчасці, а адсутнасць творчасці азначае адсутнасць асобы» [11, с. 212]. Акт тварэння заўсёды накіраваны на нейкі аб'ект, але сапраўдная сутнасць творчасці ў тым, што яно пераўтварае чалавека ў пэўны суб'ект менавіта з дапамогай творчасці. Яшчэ дакладней, творца робіць сябе творцам, калі стварае нешта. Звяртаючыся да філасофіі Гегеля, заўважым, што ён зразумеў дзейнасць як неабходнае і асноўнае вымярэнне чалавечай сутнасці. Уласна кажучы, без творчай дзейнасці няма самога чалавека. Менавіта па гэтай прычыне Гегель вылучыў у якасці галоўнага сродку фарміравання чалавека творчую дзейнасць, якая

можа ажыццяўляцца ў рамках грамадскага асяроддзя. Такім чынам, паняцце «суб'ект» падкрэслівае працэс творчасці, актыўнасці і руху, дзякуючы якому фарміруецца як чалавек, так і ўсё прадметны свет – грамадская сфера разгортвання чалавечай патэнцыяльнасці. «Чалавек, пагружаны ў свае інтарэсы, яшчэ не свабодны. Пачатак асобы ёсць усеагульнасць» [9, с. 279].

Варта прызнаць пэўную неадкладнасць, якая прысутнічае ў тэорыі дыялектычнага матэрыялізму. Згодна з марксізмам, чалавек і грамадства змяняецца падчас рацыяналізацыі вытворчага працэсу. Як паказаў К. Маркс, праца як работа ёсць форма, якая адчувае чалавека ад сваёй родавай сутнасці, ад працы як творчасці, але пры гэтым праца як работа дыялектычна можа перайсці ў працу як творчасць, што стане сведчаннем якаснага пераўтварэння чалавека са стану «індывід» ў якасць «асоба». Цэнтральная ідэя філасофіі К. Маркса – гэта вызваленне чалавецтва ад працы, што стане адзінай умовай сапраўднай эмансipaцыі чалавека. Сапраўднае валадарства свабоды пачынаецца ўпершыню там, дзе спыняецца праца, абумоўленая патрэбай і знешняй мэтазгоднасцю або неабходнасцю, «свабода пачынаецца па той бок валадарства неабходнасці» [1, с. 134]. Гісторыя XX ст. даказала памылковасць гэтага сцвярджэння: рэалізацыя патэнцыялу чалавека ў выніку прагрэсу навукі і тэхнікі не адбылося. Нам уяўляецца, што быў не ўлічаны момант унутранай волі, выбару самой асобы – здольнасці аддаць перавагу багаццю ўнутранага свету матэрыяльнаму дабрабыту.

Слабасць канцэпцыі К. Маркса заключаецца ў тым, што творчы патэнцыял работніка адкрываецца толькі ў выпадку поўнага задавальнення яго спажывецкіх патрэб пры дапамозе максімальнай тэхнізацыі. Аднак, як заўважае Ж. Бодрыяр, задаволіць жаданне спажывання немагчыма, бо спажыванне вырабляе само сябе пад уплывам жадання. Такім чынам, жаданне спажывання рэдукуе само спажыванне, што і фарміруе сучаснае грамадства. Менавіта жаданне спажывання нівеліравала класавую барацьбу і стала адной з прычын зрошчвання ўсіх груп у адзін клас спажывецтва [2, с. 97–98]. Х. Арэнд, крытыкуючы К. Маркса, заўважае, што «“animal laborans” ніколі не траціць свой свабодны ад працы час ні на што, акрамя спажывання, і чым больш яму будзе пакінута часу, тым большымі і небяспечнымі стануць яго жаданні і яго апетыт» [1, с. 171].

Таму канцэпцыю К. Маркса можна дапоўніць катэгорыяй, якая была ўведзена ў навуковы ўжытак Э. Юнгерам – татальная «мабілізацыя». Гэта паняцце азначае прыкладанне максімальна магчымага ўнутранага намагання для дасягнення пастаўленай мэты. Яе сэнс у тым, каб ператварыць жыццё чалавека ў дзейнасную энергію, але выбар і пераход да татальнай мабілізацыі, якую

правільней інтэрпрэтаваць як адказнасць, застаецца за асобай, за працаўніком. Такая мабілізацыя з'яўляецца самааддачай чалавека сваёй працы, што «напаўняе яго вышэйшай творчай патэнцыяй» [16, с. 413]. Фактычна гэта катэгорыя роўная свабоднаму праяўленню волі.

Абапіраючыся на філасофію Гегеля, адзначым, што «воля ёсць чалавечая душа ў цэлым, што дасягнула ўзроўню свабоднага самавызначэння» [9, с. 309]. Такім чынам, чалавечая істота з дапамогай волі зводзіцца да гарманічнага адзінства свабоды і ўсвядомленай неабходнасці. У цэлым паняцце «воля» інтэрпрэтуецца як сіла розуму, як некаторае творчае самавызначэнне энергіі духу. Гэта сцвярджэнне дае падставу Гегелю праводзіць паралелі паміж уласцівасцямі волі і сутнасцю души. Валявы высілак выводзіць чалавека з замкнёнасці ў-сабе-быцця, далучае яго да аб'ектыўнага духу, гэта значыць з дапамогай волі чалавек стварае сабе свет свабоды, які разумеецца Г.Ф. Гегелем як свет арганізаванай грамадскасці, права, маральнасці і дзяржавы.

Такім чынам, творчасць ёсць прынцып арганізацыі грамадскай сістэмы, заснаванай на свабодзе чалавечай волі, якая выяўляецца ў акце тварэння. Сацыяльная творчасць – гэта спосаб арганічнага быцця чалавека ў грамадскай супольнасці. Творчасць не можа разгортвацца па-за межамі сацыяльнай сістэмы ўжо таму, што першасная дзейнасць чалавека па ўсведамленні навакольнай рэчаіснасці шляхам надання прадметам сэнсу, пэўнага лінгвістычнага гучання (мова) адбываецца толькі ў грамадскай культурнай прасторы.

Мы не ствараем сваё цела і органы, наш знешні выгляд як біялагічны арганізм нам не падудны. Не мы вызначаем нашыя здольнасці, укладзеныя ў код ДНК. Але не цела вызначае сутнасць паняцця «чалавек», а яго творчая дзейнасць, воля. Так, задаткі свабоды, закладзеныя ў прыроду чалавека, у розных людзей розныя, але «наша, хоць і несвободная, воля актыўна ўдзельнічае ва ўсіх працэсах. Гэтай свабодай чалавек адрозніваецца ад аўтамата» [15, с. 89]. Такім чынам, воля ёсць абавязковая ўмова для рэалізацыі творчага патэнцыялу чалавека. Ніхто і нішто не можа вызваліць індывіда ад неабходнасці. Задавальненне патрэб аднаго парадку вядзе да з'яўлення патрэб іншага ўзроўню. Толькі ўсвядомлены выбар і валявы высілак вызваляе і дае надзею на рэалізацыю патэнцыялу, закладзенага ў кожным індывідзе ў дзейсную сутнасць, якой ёсць асоба.

ЛІТАРАТУРА

1. Арэнд, Х. *Vita activa, или о деятельности жизни* / Х. Арэнд; пер. с нем. и англ. В.В. Бибикина. – СПб.: Алетейя, 2000. – 437 с.
2. Бодрийяр, Ж. К критике политической экономии знака / Ж. Бодрийяр; пер. с фр. Д. Кралечкина. – М.: Академический проект, 2007. – 335 с.

3. Булгаков, С.Н. Философия хозяйства / С.Н. Булгаков // Сочинения. В 2 т. Т. 1 – М.: Наука, 1993 – С. 446.
4. Гегель, Ф.Г. Феноменология духа / Ф.Г. Гегель // Сочинения. Т. 4 / пер. с нем. Г. Шлет. – М.: 1959. – 437 с.
5. Грамши, А. Формирование человека: пер. с ит. / А. Грамши; под ред. К.И. Салимовой. – М.: Педагогика, 1983. – 224 с.
6. Кантор, К.М. Двойная спираль истории: Историософия проективизма. Т.1. Общие проблемы / К.М. Кантор. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 904 с.
7. Маркс, К. Экономическо-философские рукописи 1844 года и другие ранние философские работы / К. Маркс. – М.: Академический проект, 2010. – 775 с.
8. Поппер, К. Открытое общество и его враги / К. Поппер; пер. с англ. В.Н. Садовский – М.: «Культурная инициатива», 1992.
9. Пушкин, В.Г. Философия Гегеля: абсолютное в человеке / В.Г. Пушкин. – СПб.: Изд-во «Лань», 2000. – 448 с.
10. Рикёр, П. Конфликт интерпретаций / П. Рикёр. – М.: Канон-пресс-Ц: Кучково поле, 2002. – 622 с.
11. Тульчинский, Г.Л. Свобода и смысл. Новый сдвиг гуманитарной парадигмы / Г.Л. Тульчинский [Электронный ресурс]. – Режим доступа/ <http://www.scribd.com/doc/45635647/> – Дата доступа: 12.10.2011.
12. Хайдеггер, М. Кант и проблемы метафизики / М. Хайдеггер; пер. с нем. О.Ф. Никифорова. М.: Изд-во «Логос», 1997. [Электронный ресурс]. – Режим доступа/ <http://www.vixri.ru/d/a_filosof/Hajdegger%20M.%20_Kant%20i%20problema%20metafiziki.pdf> – Дата доступа: 12.10.2012
13. Хайек, Ф.А. Дорога к рабству / А.Ф. фон Хайек; пер. с англ. – М.: Новое издательство, 2005. – 264 с.
14. Шпан, О. Философия истории / О. Шпан; пер. с нем. К.В. Лощевский. – СПб.: Изд-во университетское, 2005. – 485 с.
15. Юнгер, Ф.Г. Совершенство техники. Машина и собственность / Ф.Г. Юнгер; пер. с нем. И.П. Стребловой. – СПб.: Владимир Даль, 2002. – 589 с.
16. Юнгер, Ф.Г. Язык и мышление / Ф.Г. Юнгер. – СПб.: Наука, 2005. – 300 с.
17. Юнгер, Э. Рабочий. Господство и гештальт / Э. Юнгер; пер. с нем. А.В. Михайловского. – СПб.: Наука, 2000. – 537 с.

SUMMARY

Modern society on a global scale is experienced a deep system crisis, the essence of which is in concealed of the lack of existing paradigm of social sciences to the challenges of the world as correlating the whole. The dominating logic of the development, based on logocentrism and an abstract rationalism, may exist for some, but it hasn't got any historic perspectives due to the scantiness of the biosphere ability for regeneration, that is why social philosophical thinking of the most fundamental notions over conceptions, around which the development of common to all mankind knowledge system takes place.

Паступіў у рэдакцыю 15.04.2013 г.

УДК 141.7:159.922

П.С. Пятроўскі,

аспірант Інстытута філасофіі НАН Беларусі

ГЕШТАЛЬТ ЯК АСНОВА ГРАМАДСКІХ ТРАНСФАРМАЦЫЙ У КАНЦЭПЦЫІ Э. ЮНГЕРА

Творчасць Эрнста Юнгера звяртае на сябе ўвагу як айчынных, так і замежных філосафаў. Гэта звязана з сучаснымі з'явамі, якія пранізвалі нашу рэчаіснасць. Панаваў геданістычнага разумення быцця, нежаданне несці адказнасць за свае дзеянні сучасных людзей, спарадзілі з'яву, якую часта называюць постмадэрнам. Ідэалагі-постмадэрністы ўсхваляюць маральную свабоду, выступаюць за распаўсюджванне ўлады, якая фарміруе грамадства спажывання. Дадзены комплекс працэсаў з'яўляецца прычынай узнікнення грамадства, што жыве ў камфорце і не бачыць тыя вынікі тэхнічнага прагрэсу, якія з'яўляюцца небяспечнымі, ставяць чалавека перад патэнцыяльным знішчэннем. Так, зброя масавага знішчэння, спароджаная грамадствам камфорту, ставіць перад рэчаіснасцю праблему адказнасці ва ўсё кірункі жыцця.

У сувязі з вышэйвыкладзеным уяўляецца мэтазгодным звярнуцца да філасофскай канцэпцыі Э. Юнгера, якога шматлікія, у тым ліку сучасныя нямецкія даследчыкі яго працаў Петэр Казлоўскі, лічаць пачынальнікам постмадэрнісцкай філасофіі. Аднак постмадэрнізм Э. Юнгера, як і постмадэрнізм М. Хайдэгера, з'яўляецца спробай крытычнага аналізу і пераадолення праекта мадэрну праз прызму фундаментальнай анталогічнай рэвізіі парадигмы Асветніцтва. Такі экстравагантны крытычны агляд мадэрну

стаў магчымым дзякуючы з'яве кансерватыўнай рэвалюцыі, да якой належалі Э. Юнгер і М. Хайдэггер, і дзе рэакцыя кансерватараў на праект Асветніцтва перасталася насіць рэтраградны характар. Новыя кансерватары заклікалі не да рэстаўрацыі дамадэрных адносін, а сталі на пазіцыю пераадолення мадэрну з дапамогай будаўніцтва новай парадигмы. Лозунг Французскай буржуазнай рэвалюцыі «Свабода, Роўнасць, Братэрства» быў прадстаўлены ў трох ідэалогіях мадэрну – лібералізме, сацыялізме і фашызме. Да прыкладу, філосаф-нацыст Георг Меліс, падкрэсліўшы важнасць для фашызму паняцця «братэрства», пісаў: «Французская рэвалюцыя, акрамя ідэі свабоды і роўнасці вылучыла таксама і ідэю братэрства, але ў дачыненні да нявызначанай ідэі чалавецтва. Толькі ў народнай супольнасці дасягаецца сапраўднае братэрства...» [4, с. 131].

Паводле кансерватыўных рэвалюцыянераў, праект мадэрну з яго трыма ідэалогіямі вычарпаў сябе. Лібералізм, сацыялізм і фашызм не могуць адэкватна рэагаваць на нігілістычныя тэндэнцыі ў грамадскім быцці. Як заўважае палітычны Эрнст Юнгер па кансерватыўнай рэвалюцыі, ахвяра нацысцкага тэрору («ночы доўгіх нажоў») 30 чэрвеня 1934 г., Эдгар Юліус Юнг: «У гістарычнай перспектыве мы маем тры формы лібералізму: манчэстарства, якое выліва-

ецца ў буржуазную дэмакратыю, марксізм, які прадстаўляе сабой адмаўленне буржуазнай дэмакратыі, і, нарэшце, нацызм, што з'яўляецца сумессю двух папярэдніх» [3, с. 470]. Такім чынам, праект кансерватыўнай рэвалюцыі выступіў супраць усіх ідэалогій мадэрну. Для прадстаўнікоў жа мадэрных ідэалогій «кансерватыўная рэвалюцыя» мела невытлумачальныя рысы. Лібералы, сацыялісты і фашысты прыпісвалі «кансерватыўную рэвалюцыю» адзін аднаму, не жадаючы, або не маючы магчымасці зірнуць на яе як на паўнаважны і аддзелены ад мадэрну феномен. Прыкладам такога невуцтва прадстаўнікоў ідэалогій мадэрну могуць служыць іх крытычныя нататкі на галоўную кнігу Эрнста Юнгера «Працоўны. Панаванне і гештальт», якую называюць «маніфестам кансерватыўнай рэвалюцыі». Рэцэнзент Ціла фон Трот у газеце нацысцкай партыі «Фелькішэр Беабахтар» заявіў: «Сваім апошнім творам Эрнст Юнгер адзначыў, што ён занадта глыбока, можна сказаць, безнадзейна заграў у лібералізме» [2, с. 75]. Для лібералаў канцэпцыя Э. Юнгера асацыявалася з «прускім ленынізмам», а камуністы і сацыялісты ўбачылі ў ёй «вялікую хартыю фашызму». Вось так прадстаўнікі ідэалогій мадэрну, якія не мелі магчымасці паглядзець на «кансерватыўную рэвалюцыю» свабодным ад прынцыпаў Асветніцтва поглядам, давалі несучасныя і супярэчлівыя дыягназы.

Эрнст Юнгер цвёрда крытыкуе тры ідэалогіі мадэрну. Мысліцель падкрэслівае: «Фашызм — гэта ні што іншае, як позні стан лібералізму, яго спрошчаная і зрэзаная форма, нібы брутальная стэнаграма ліберальнай канстытуцыі, на сучасны густ празмеру ліслівай, напышлівай і педантычнай» [8, с. 221]. Петэр Казлоўскі адзначае: «Парадаксальным чынам у “Працоўным” Юнгер ужо ў нацыянал-рэвалюцыйную эру стварыў твор, які пакінуў нацыянал-сацыялізм у мінулым» [2, с. 10]. Сацыялізм для Э. Юнгера мае такую ж прыроду, што фашызм і лібералізм, — прыроду праекта мадэрну, таму мысліцель нездарма заўважае, што «сацыялізм квітнее, першым чынам, па суседстве з моцным капіталізмам» [7, с. 366]. Усе ідэалогіі мадэрну, паводле канцэпцыі «кансерватыўнай рэвалюцыі», былі адэкватныя XIX ст. У наш час, калі не прырода, а сам чалавек з'яўляецца крыніцай небяспекі для ўласнага існавання, дактрыны мадэрну не могуць і не ў стане прапанаваць свежыя, інавацыйныя рашэнні праблем, якія стаяць на парадку дня. Таму мы звяртаемся да цэнтральнага твора Эрнста Юнгера як да дактрыны пераадолення менавіта праекта Асветніцтва, як да магчымай альтэрнатывы развіцця сучаснай цывілізацыі. Адзначым, што навуковец сфармуляваў разуменне «постмадэрну», якое нясе не нігілістычны характарыстыкі (як гэта ў Дэлёза, Дэрыда, Фуко і інш.), але ўкараненую аснову быцця.

Аднак большасць даследчыкаў спадчыны Э. Юнгера, асабліва яго цэнтральнага філасофскага твора «Працоўны. Панаванне і гештальт», робяць акцэнт на такіх канцэпцыях як «працоўны», «татальная мабілізацыя», «тып» і г. д. На наш погляд, падобная расстаноўка акцэнтаў з'яўляецца павярхоўным тлумачэннем філасофскай пазіцыі Э. Юнгера. Дадзеныя ракурсы разгляду ўсё яшчэ грашаць «мадэрнай» тэндэнцыйнасцю. Нават такі, здавалася б не заангажаваны парадыгмай мадэрну мысліцель як Юліус Эвола, і той разглядаў асновай філасофскай дактрыны Э. Юнгера «працоўнага» [6].

Як разумее гештальт Э. Юнгер, што натхніла яго звярнуцца менавіта да гештальту? Для адказу на пастаўленае пытанне звернемся да асноўных тэзісаў праекта мадэрну, які крытыкаваў Э. Юнгер. Бюргерская эпоха (эпоха мадэрну), па Э. Юнгера, мае сваёй адметнай рысай дуалізацыю быцця, падзел на дыхатаміі: *рацыянальнае—эмпірычнае, суб'ект—аб'ект, індывід—масы, розум—пачуццёвасць, ідэалізм—матэрыялізм*. Навуковец заўважае: «Тут (у бюргерскай эпосе. — П.П.) усё расплывалася на ідэі, паняцці або голыя з'явы, і дзвюма канцавымі гэтай цяжучай прасторы былі розум і пачуццёвасць» [6, с. 92]. Такім чынам, ён вырашыў перагледзіць класічную метафізіку эпохі Асветніцтва і вызначыць ёй альтэрнатыву. Э. Юнгера не задавальняюць тыя «бюргерскія рамкі», мэта якіх — абслугоўванне буржуазных інтарэсаў. Пры дапамозе розуму, а дакладней яго абсалютызацыі, бюргер фарміруе ўмовы, каб засцерагчы сябе ад стыхійных, непарадкаваных і непадвергнутых умяшанню розуму сіл. Бюргерам, паводле Э. Юнгера, «усе стыхійныя сілы заганняюцца ў царства памылак, сноў або наўмысна злой волі і нават зусім прыраўноўваюцца па сваім значэнні да бяссэнсіцы» [6, с. 70]. Таму свет бюргера фрагментарны, штучны. Паняцце як абстрактная катэгорыя эпохі Асветніцтва, па Э. Юнгера, не можа цэласна і дастаткова адлюстравачь рэчаіснасць. Мысліцель заўважае: «Паняцце супрацьпастаўляецца гештальту (выяве. — П.П.), бо з'яўляецца шаблонам розуму» [7, с. 87]. Панаванне розуму, суб'ект-аб'ектнае разуменне грамадскіх адносін для яго становіцца часткай панавання «бюргера» і яго ідэалаў — буржуазнай эпохі. Тут Э. Юнгер уступае ў завочную палеміку з І. Кантам і з яго канцэпцыяй трансцэндэнтальнай здольнасці ўяўлення як простага ланцуга ў дыхатаміі «розум — пачуццёвасць».

Нямецкі філосаф-ідэаліст Імануіл Кант прапанаваў схему пераадолення спрэчкі паміж эмпірычнай і рацыяналістычнай філасофіямі ў эпоху Асветніцтва. Для злучэння пачуццёвасці і розуму І. Кант распрацоўвае канцэпцыю трансцэндэнтальнай здольнасці ўяўлення. Мысліцель адрознівае прадуктыўную (трансцэндэнтальную) і рэпрадуктыўную здольнасці ўяўлення [1, с. 160].

Па І. Канту, здольнасць уяўлення забяспечвае сінтэз шматстайнага. Дадзены сінтэз адбываецца ў прасторы і часе, чыстых сузіраннях апыры, якія змяшчаюць умовы магчымасці прадметаў як з'яў і маюць аб'ектыўную значнасць (становяцца ўмовамі магчымасці ўсякага пазнання прадметаў). Прадуктам трансцэндэнтальнай здольнасці ўяўлення з'яўляецца схема. Яна надае паняццю вобраз (прадукт эмпірычнай здольнасці прадуктыўнага ўяўлення) і акрэслівае правіла сінтэзу ўяўлення ў адносінах да чыстых фігур у прасторы.

Такое разуменне прыроды ўяўлення І. Кантам ператварала гэту здольнасць у залежную і падпарадкаваную розуму. Сябар і паплечнік Э. Юнгера па «кансерватыўнай рэвалюцыі» філосаф М. Хайдэгер у 1920-я гг. звярнуўся да праблемы вызначэння І. Кантам месца і ролі трансцэндэнтальнай здольнасці ўяўлення. У М. Хайдэгера ўзнікае пытанне, якое месца займае трансцэндэнтальная здольнасць уяўлення сярод розуму і пачуццёвасці? Філосаф лічыць, што І. Кант пакінуў уяўленне «бяздомным», яму не надаецца належнай увагі. Далей М. Хайдэгер заўважае, што І. Кант акцэнтуюе ўвагу ў адным месцы на «тры першапачатковыя крыніцы душы», а ў іншым – на «дваістасць ствалоў» пазнання. Для тлумачэння гэтага феномена ў І. Канта ён вылучае тэзіс [5, с. 78], што азначае звязанне чыстага сузірання і чыстага мыслення да трансцэндэнтальнай здольнасці ўяўлення.

Такім чынам, М. Хайдэгер выводзіць з уяўлення як розум, так і пачуццёвасць. Менавіта ўяўленне робіць магчымым чалавечую суб'ектыўнасць у яе адзінстве і цэласнасці.

Падобна да М. Хайдэгера, Э. Юнгер звяртаецца да крытыкі апазіцыі «розум–пачуццёвасць» і да гештальту як асновы быцця. Перад тым, як пачаць глыбейшы разгляд гештальту, нагадаем засцярогу мысліцеля: «гештальт пераўзыходзіць дыялектычную, эвалюцыйную і каштоўнасную пастаноўку пытання і не можа быць спасцігнута з іх дапамогай» [7, с. 426]. У сувязі з гэтым перад намі стаіць задача карэктнага разумення дадзенай канцэпцыі як самастойнай, паўнаважнай і цэласнай. Увядзенне мысліцелю катэгорыі «гештальт» у філасофскі ўжытак з'яўлялася вынікам пераасэнсавання самой сутнасці анталагічнага вытоку. З нямецкай мовы «гештальт» можна перавесці як вобраз, або форма. Тым самым, ужо выбар катэгорыі філосафам не з'яўляецца выпадковым, а наўпроста спалучаны з уяўленнем. Гештальт па І. Юнгера: «Вышэйшая сэнсанадавальная рэчаіснасць» [7, с. 423]. Менавіта ў ім «перакрыжоўваецца лінія запалу і лінія матэматыкі» [7, с. 119]. Гештальт пераадольвае суб'ект-аб'ектную апазіцыю, ліквідуе пачуццёва-разумовыя супярэчнасці, робіць неактуальнай барацьбу

паміж ідэалізмам і матэрыялізмам [7, с. 143]. Такім чынам, гештальт як анталагічная катэгорыя выступае падобна да трансцэндэнтальнай здольнасці ўяўлення ў І. Канта і М. Хайдэгера. Э. Юнгер ідзе за М. Хайдэгерам і ўкараняе ў гештальт-вобразе, а, калі дакладней, ва ўяўленні, быццё і, у пэўным сэнсе, атаясамлівае быццё і гештальт. Як і М. Хайдэгер, Э. Юнгер мяркуе аб вытоку наяўнасці ў гештальце ўяўлення. Нездарма Э. Юнгер зазначае ў адплату ірацыяналістам: «Справа заключаецца не ў тым, каб пагарджаць розумам, а ў тым, каб падпарадкаваць яго сабе» [7, с. 293].

Характэрнай, стрыжнёвай рысай гештальту з'яўляецца яго арганічнасць. Э. Юнгер заўважае: «У гештальце ўвасоблена цэлае, якое ўключае больш, чым суму сваіх частак» [7, с. 86]. Дадзеная халісцкая прырода гештальту паказвае, што суб'ект-аб'ектны разгляд свету, дзе ўсё атамізавана, пераадольваецца. Зараз прырода і культура, чалавек і свет не адлучаюцца, ізаляюцца і супрацьпастаўляюцца, а ўзаемадапаўняюцца, злучаюцца і арганізуюцца. Тут гештальт з'яўляецца вытокам, першапрынцыпам усяго. Ён выступае ў ролі быцця, фарміруе рэчаіснасць, вызначае адносіны і адказнасць. Гештальт вызначаецца як «глыбокая апора, як дзейснае і адначасова пакутуючае субстанцыйнае ядро гэтага нашага свету, цалкам адрознага ад усякай магчымасці іншага роду» [7, с. 126].

Э. Юнгера дае зразумець, што рэвізія ідэалогій мадэрну прэтэндуе на пераасэнсаванне саміх асноў эпохі мадэрну. Гештальт як новы пачатак прэтэндуе на пераадоленне гэтых асноў. Дадзены штуршок, поўная рэвізія прынцыпаў эпохі мадэрну з дапамогай гештальта вызначае карэнныя змены грамадскага жыцця. З гэтым звязана фундаментальнае разуменне гештальту як сацыяльнай канцэпцыі.

Першае, што падлягае рэвізіі, з пункту гледжання Э. Юнгера, з'яўляецца разуменне свабоды. Калі гештальт з'яўляецца арганічным прынцыпам, на падставе якога фарміруюцца з'явы, а галоўнымі вызначальнымі фактарамі – траекторыя, адносіны, злучальная субстанцыя паміж з'явамі, то мерай свабоды ў такой мадэлі будзе выступаць адказнасць [7, с. 63]. Тут свабода ў Юнгера супрацьпастаўляецца яе мадэрноваму разуменню. Свабода выступае як праява быцця. Свабодная істота спалучана з быццём з дапамогай адказнасці. Адказнасць, а з ёй і абавязак вызначаюць меру свабоды.

Далей Э. Юнгера разважае аб прыкметах свабоды. На наш погляд, ён суадносіць праяўленне свабоды з дзейнасцю і адказнасцю. Свабода дзейная, бо як праява гештальту, гэта значыць уяўлення, мае творчы, стваральны характар. Аднак свабода з'яўляецца «адбіткам пячаткі гештальту», значыць, яна нясе прамую адказнасць перад быццём.

Пазнаванне свабоды, яе поўнае азначэнне магчыма ў прасторы яе сувярэннага лёсам. Лёс як катэгорыя мае ў філасофіі Э. Юнгера таксама фундаментальны і нават вызначальны характар. Можна сказаць, што лёс з'яўляецца вызначэннем часу гештальтам. Такім чынам, філосаф, вызначаючы час як лёс, робіць яго разуменне экзістэнцыяльным. Для Э. Юнгера «час лёсу не паддаецца вылічэнню і вымярэнню з дапамогай засцерагальнага механізму; усё, што ў ім адбываецца, несумяшчальна з надзейнасцю і бязгрэшнасцю эксперыменту» [8, с. 94].

Час як лёс перастае быць лінейным. Час цалкам вымяраецца лёсам гештальту, а, значыць, вызначаецца асабістай прайвай. Свет шматчасавы. У ім прысутнічае мноства часавых варыяцый. Асабісты час сутыкаецца з часам сям'і, народа, чалавецтва. Іх шматстайнасць фарміруе шматукладнасць сусветнага існавання. Насуперак мадэрнавай мадэлі глабалізму, калі адбываецца ўніфікацыя быцця сувярэмнага з разумовай алгарытмізацыяй, гештальт стварае шырокую шматстайнасць лёсаў. Э. Юнгер адзначае, што «грамадства для бюргера – гэтае сукупнае насельніцтва зямнога шара, якое з'яўляецца разуменню як ідэальны вобраз чалавецтва, расшчапленне якога на дзяржавы, нацыі або расы трымаецца на разумовай памылцы» [7, с. 93].

У гэтым алгарытмічным, глабальным свеце чалавек выступае як атамарны індывід. Яго быццё адасабляецца ад быцця іншых па прынцыпе прыватнасці, вызначаным дамовай. Дагавор паміж людзьмі стварае масу. Э. Юнгер заўважае, што «адзінаквы чалавек – гэта чароўная і абстрактная постаць, найкаштоўнейшае адкрыццё бюргерскай пачуццёвасці» [7, с. 74]. Мэтай такога адасобленага разумовага індывіда з'яўляецца адмежаванне ад небяспекі, пашырэнне сферы камфортнай прасторы, экспансія ў свет небяспечнага і яго знішчэнне. Гештальт як прынцып фарміравання грамадства патрабуе цэласнага падыходу да фарміравання сацыяльных адносін і на гэтай падставе патрабуе ўключанасці небяспечнага, стыхійнага ў быццё як чалавека, так і грамадства ў цэлым. Бо крыніцы стыхійнага, «закладзеныя ў чалавечым сэрцы, якое тужыць па гульнях і прыгодах, па каханні і нянавісці, па трыумфах і падзеннях, якое выпрабоўвае запатрабаванне ў небяспецы ў той жа ступені, што і ў бяспецы» [7, с. 110].

Новы чалавек, чалавек гештальту з'яўляецца, паводле Юнгера, тыпам. Тып выступае як валявое ўвасабленне гештальту, адпаведнасць гештальту, гэта значыць уласнаму лёсу, свайму быццю [7, с. 213]. Тып як проціпастаўленне індывіду эпохі мадэрну надзелены свабодай, якая, як было паказана вышэй, з'яўляецца творчасцю, адказнай перад сваім гештальтам. Тып мае валявую складовую і ў сацыяльным быцці выяўлены

гештальтам працоўнага або працаўніка. Тут варта разумець працоўнага не ў сэнсе пралетарыяту, а ў прасторы фундаменталь-анталагічнай экзістэнцыі, гэта значыць якаснай фундаментальнай наяўнасці, быццёвага статусу, паводле якога дамаганне на свабоду выступае як дамаганне на працу. Быць працоўным, гэта значыць творцам, інаватарам, для асобы з'яўляецца праяўленнем яго прыроды, раскрыццём яго лёсу. Праца для яго носіць «не эмпірычны, а інтэлігібельны характар» [7, с. 378].

Пад уплывам гештальту змены закранаюць і грамадства ў цэлым. Цяпер яно прадстаўляе сабой арганічную канструкцыю. Арганічная канструкцыя як праект грамадства, прадугледжвае «зліццё арганічных і механічных сіл» [6, с. 313]. Адбываецца «цеснае і пазбаўленае супярэчнасцей зліццё чалавека са змешчанымі ў яго распараджэнні прыладамі» [7, с. 272–273]. Гэта не азначае ператварэння чалавека ў машыну, або «кібарга». Наадварот, чалавек як тып фарміруе тэхніку як прыладу мабілізацыі свету. Тэхніка выступае праяўленнем пэўнага гештальту. Яна з'яўляецца прыладай гэтай мабілізацыі. Крытэрыем пераходу да арганічнай канструкцыі з'яўляецца стварэнне працоўнай дзяржавы, гэта значыць той дзяржавы, якая «павінна ўвабраць у сябе як важны і ўсеабдымны сродак пераўтварэння іншае разуменне свабоды, якое раўназначна панаванню і служэнню» [7, с. 348]. На гэтай падставе Э. Юнгер кажа аб рэвізіі ўсёй палітыка-прававой мадэлі эпохі мадэрну, замене канстытуцыі як бюргерскай дамовы працоўным планам, ліквідацыі партый, грамадскіх аб'яднанняў. Пры гэтым філосаф выступае супраць дыктатуры. Ён вызначае палітыка-прававы лад, заснаваны на гештальце, як працоўную дэмакратыю, гэта значыць дэмакратыю, заснаваную на прынцыпах кампетэнтнасці працы, што і можа з'яўляцца адзіным крытэрыем. Галоўнай жа каштоўнасцю выступае, паводле Э. Юнгера, чалавек [7, с. 406].

Такім чынам, Эрнст Юнгер як прадстаўнік «кансерватыўнай рэвалюцыі» выступіў з фундаментальнай рэвізіяй асноў праекта мадэрну. Тры магістральныя ідэалогіі мадэрну (лібералізм, сацыялізм, фашызм) грунтуюцца на адзінай метафізіцы Асветніцтва, а менавіта, на разуменні быцця скрозь прызму яе дуалізацыі, дыхатаміі. М. Хайдэгер, а ўслед за ім і Эрнст Юнгер, праводзяць карэнны перагляд галоўнага анталагічнага падмурку праекта Асветніцтва, сфармуляванага яшчэ І. Кантам, а менавіта апазіцыі «розум–пачуццёвасць». М. Хайдэгерам вызначаецца фундаменталь-анталагічны выток дадзенай дыхатаміі ў трансцэндэнтальнай здольнасці ўяўлення. Э. Юнгер фарміруе праект гештальту як альтэрнатыву, якая пераадольвае дадзеную апазіцыю і паказвае на пачатак быцця ва ўяўленні. На падставе гэтага

ён праецыруе змены грамадскага быцця адпаведна гешталту, выводзіць асноўныя феномены, вызначае новыя інстытуты. У выніку, Э. Юнгер стварае праект альтэрнатывы мадэрну, які па праве можна ахарактарызаваць як «кансерватыўны постмадэрнізм».

ЛІТАРАТУРА

1. Кант, И. Критика чистого разума / Иммануил Кант; пер. с нем. Н. Лосского; сверен и отредакт. Ц.Г. Арзаканяном и М.И. Иткиным; прим. Ц.Г. Арзаканяна. – М.: Эксмо, 2009.
2. Козловски, П. Миф о модерне: поэтическая философия Эрнста Юнгера / Петер Козловски; пер. с нем. М.Б. Корчагиной – М.: Республика, 2002.
3. Пленков, О.Ю. Триумф мифа над разумом (немецкая история и катастрофа 1933 года) / Олег Пленков – СПб., 2011.
4. Философия вождизма. Хрестоматия по вождеведению / под ред. В.Б. Авдеева; пер. с нем. А. М. Иванова – М., 2006.
5. Хайдеггер, М. Кант и проблема метафизики / Мартин Хайдеггер; пер. с нем. О.В. Никифорова – М.: Русское феноменологическое общество, 1997.

6. Эвола, Ю. «Рабочий» в творчестве Эрнста Юнгера / Юлиус Эвола; пер. с итал. В.В. Ванюшкиной. – СПб.: Наука, 2005.
7. Юнгер, Э. Рабочий. Господство и гештальт. Тотальная мобилизация. О боли / Эрнст Юнгер; пер. с нем. А.В. Михайловский; вступ. ст. Ю.Н. Солонин. – СПб.: Наука, 2002.
8. Юнгер, Э. Националистическая революция. Политические статьи 1923–1933 гг. / Эрнст Юнгер; пер. с нем. А.В. Михайловский. – М.: Скимен, 2008.

SUMMARY

The phenomenon of «conservative revolution» as fundamental criticism of a paradigm of a modernist style is considered in the article. As an example E. Junger's philosophical concept is taken. The thinker builds the concept on the basis of social imagination as a base of human being. The Gestalt (image), on Junger, should be put in the centre of understanding of the social validity and become a measure of social development and revealing main historical processes.

Паступіў у рэдакцыю 08.10.2012 г.

УДК 141.4

В.В. Кузнецов,

старший преподаватель кафедры философии БГПУ

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА В СОВРЕМЕННОЙ ЛЕВОРАДИКАЛЬНОЙ ХРИСТИАНСКОЙ МЫСЛИ

*Когда мне удастся накормить бедных,
меня называют святым.
Когда я спрашиваю, почему они бедны,
меня называют коммунистом.*

Элдер Камара,
архиепископ Олинды и Ресифи

Христианство с момента своего зарождения оказывалось актуальным именно в переломные моменты истории (будь то история античной цивилизации или европейского феодализма). В самом ядре христианства содержатся такие идеи и принципы, которые в конкретном историческом контексте (особенно в переломные моменты истории) дают начало критическому осмыслению существующего социального порядка, выдвижению новых альтернативных социальных концепций и открывают путь радикальным преобразованиям в обществе. Именно новые представления, выработанные христианством по отношению к миру и человеку, оказали огромное влияние на последующее развитие философской мысли и явились, в конечном счете, предпосылками формирования философских концепций, ставших идейными источниками великих научных и социальных революций, в результате которых и сформировался техногенный тип цивилизационного развития, утверждающийся сегодня во всех регионах мира [1, с. 15–19].

В свою очередь, углубление и нарастание кризиса техногенного общества на протяжении XX в. (от Первой мировой войны до глобальных проблем современности) приводит к радикализа-

ции христианства (от диалектической теологии к политической теологии и теологии освобождения).

В 50-х гг. XX в. многим еще казалось, что именно техногенный тип цивилизации является путем к светлому будущему человечества. Большинство людей тогда и не предполагало, что этот тип цивилизационного развития порождает глобальные кризисы, самыми значительными из которых по своим катастрофическим последствиям являются экологический и антропологический кризисы.

Одними из первых, кто начал в конце 60-х – начале 70-х гг. XX в. критически осмысливать складывающуюся в мире ситуацию и выдвигать альтернативные варианты общественного развития были представители новой политической теологии (И.Б. Мец и Ю. Мольтман, разрабатывающие теологию надежды, и др.) и теологии освобождения (Г. Гутьеррес, Л. Бофф, У. Ассман, Х. Сегундо и др.).

Несмотря на определенные различия, обусловленные разными социально-культурными контекстами, в которых формировались теология освобождения (Латинская Америка и другие страны третьего мира) и политическая теология (Германия), – именно на различиях делает акцент Ф.Э. Реати [2, с. 151–152] – эти теологии, с нашей точки зрения, представляют собой два взаимодополняющих течения (и голоса) в рамках современного леворадикального христианства. И политическая теология, и теология освобождения сходятся не только в признании основного факта современной жизни – массо-

вого угнетения и страдания людей, но и в необходимости поиска нового понимания человеческого существования, христианства и теологии. Кроме того, идеи ведущих представителей политической теологии И.Б. Меца, Ю. Мольмана, которые оказали в свое время влияние на родоначальников теологии освобождения [3, с. 320], продолжают актуализироваться и развиваться в новом контексте нынешним поколением теологов освобождения (Ф. Хинкеламмерт, Чон Мо Сон, И. Петрелла и др.).

В период формирования теологии освобождения (конец 1960-х гг.) Р. Альвес писал, что «язык человека есть зеркало его историчности. Он не возникает только в результате метаболизма, который имеет место между человеком и окружающим его миром, а скорее выступает как ответ, на обстановку, которая окружает его... Поэтому появление нового языка объявляет о рождении определенно и отчетливо нового опыта, нового самопонимания, нового призвания, а следовательно, определенно нового человека» [4, р. 46–47]. Именно представители леворадикальной христианской мысли разрабатывали новый язык для нового самопонимания со стороны христианских общин не только в Латинской Америке, но и в других странах мира.

Немецкая политическая теология представила критику понимания современностью человеческой свободы, субъекта, истории и Бога. Экономическая, культурная и политическая отсталость, которая была обозначены в девелопменталистских теориях, сформулированных США для Латинской Америки, подверглась критике теологией освобождения, с точки зрения бедных, как исторического субъекта, у которого есть привилегированная возможность слышать Бога и говорить о Нем. В знак солидарности с теми, кто страдал (погибших в концлагерях в годы Второй мировой войны), угнетен и страдает сегодня, немецкая политическая теология подвергла критике теологию экзистенциалистского типа, слепо принимающую фатализм современного прогресса, который может привести к уничтожению человечества. Латиноамериканская теология освобождения в социально-экономическом и социально-антропологическом аспекте опиралась на идеи марксизма, утверждая, что теология должна основываться на конкретной практике с приверженностью борьбе за социальную справедливость.

В своей книге «Теология освобождения» (ее первое издание в 1971 г., на английском языке переиздается до сих пор), которая стала манифестом нового движения, а для молодого поколения леворадикальных христиан является своеобразным учебным пособием, известный перуанский теолог Г. Гутьеррес отмечал, что «Христианская община исповедует „веру, которая действует посредством благотворитель-

ности“. Это, по крайней мере, должна быть – реальная благотворительность, действия и приверженность служению другим. Теология есть рефлексия, критическое отношение. Теология следует; она – второй шаг» [5, р. 9]. Немецкая политическая теология вела диалог с представителями современной теологии, критической теории франкфуртской школы, чтобы добиться в своей собственной культурной ситуации со стороны всех людей, но прежде всего христиан, солидарности с теми, кто угнетен и страдает.

Надо отметить, что актуальной сегодня является идея об антропологической революции, высказанная И.Б. Мецом в своей работе «Будущее христианства. По ту сторону буржуазной религии» (1980 г.): «Наш мир, на первый взгляд, такой прогрессивный, раздирается глубокими, мучительными противоречиями, которые того и гляди увлекут его в апокалиптическую пропасть – пропасть между нищетой и богатством, угнетателями и угнетенными. ...[Антропологическая] революция была бы в определенной мере вкладом христиан в преодоление разразившегося ныне кризиса выживания... Эта антропологическая революция... есть одновременно и неизбежно практическая основа нашей солидарности с бедными и закабаленными нациями нашей Земли... А борьба против нас самих, борьба с лакированным идеалом ненасытного приобретательства, со сверхрегламентацией всей нашей жизни в угоду власти и конкуренции» [6, с. 89–90, 105, 108–110].

Несколько десятилетий спустя актуальность высказанных И.Б. Мецом мыслей показывает известный экономист, философ и теолог освобождения Ф. Хинкеламмерт, утверждая, что в современном глобальном контексте «мы оказываемся не только перед кризисом капитализма, но и кризисом фундаментальной основы современности... Кризис капитализма трансформировался в кризис непосредственно западной цивилизации... Теперь вместо одной поляризации капитализм/социализм, возникает другая – капитализм/жизнь, капитализм/выживание человечества. ... Таким образом, кризис включает и социализм, как показала история социалистических обществ советского периода» [7].

В своей книге «Обнаженный нигилизм: Времена глобализации» (2001 г.) Ф. Хинкеламмерт, анализируя процесс глобализации, результаты которого в Латинской Америке так же, как и в остальном мире, он сравнивает с последствиями урагана, делает акцент на необходимости понимания человеческих ценностей в качественном их значении, которое не может быть сведено к какому-либо фрагментарному вычислению, основанному на абстрактных принципах, будь то темп роста или проценты выгоды. Без этого дальнейшее существование человечества невозможно. Поэтому критерий, кото-

рый служит для принятия решения при выборе альтернатив, как утверждает Ф. Хинкеламмерт, должен быть не инструментальным и абстрактным, а синтетическим и конкретным, то есть универсальность человеческого существа и проблемы его выживания [8, p. 50, 62].

Цель, которую сегодня ставят перед собой леворадикальные христиане, заключается в дальнейшей разработке религиозного и теологического языка, который позволил бы лучше понимать опыт веры и приверженность защите жизни и достоинства жертв в современном мире. Исходя из этой цели, свою задачу представители нынешнего поколения теологии освобождения видят в критической рефлексии над собственными идеями и категориями, в частности над понятием субъекта, которое всегда был связано с понятием освобождения бедных.

В центре внимания теолога освобождения нынешнего поколения Чон Мо Сона стоит проблема субъекта и связанный с ней опыт «этического негодования» в контексте неолиберальной экономической системы и культуры общества потребления. С его точки зрения, подавляющее большинство людей всегда разделяло мечты, надежды и Утопии, навязанные им доминирующими слоями общества. Однако способность господствующих классов и социальной системы манипулировать мечтами и надеждами людей никогда не была столь велика, как сегодня. Специалисты по маркетингу и рекламе считают, что в современной потребительской культуре самое главное в акте потребления не характеристики продукта или его способности удовлетворять потребность или желание потребителя, а персональное, межличностное и социальное значение акта потребления определенных брендов и товаров. Иными словами, основная социальная функция товаров перестает быть удовлетворением потребностей людей и становится коммуникацией символов и смыслов. Наиболее глубокий смысл и стремления человеческого существования (мечты и надежды) сегодня выражены и транслируются через бренды и товары [9, p. 1].

К счастью, не все, с точки зрения Чон Мо Сона, смирились с желанием удовлетворения только тех мечтаний, которые предлагаются в рамках рынка. Все еще находятся те, кто ищет другие мечты, надежды и другие Утопии. Именно Утопии, поскольку неолиберальный капитализм не только создает мечты и надежды, но и провозглашает собственную Утопию – утопию мира, находящегося тотально во власти логики рынка. На горизонте, основанном на желаниях потребления, не остается места для страдания бедных и в социальном отношении исключенных. Когда они «пересекают» («cross», «крест») этот горизонт, их замечают как злоумышленников, которых в конечном итоге, игнорируют, изгоняют или

даже уничтожают. Но поскольку в «глубине человеческой души» существует мечта и надежда на более гуманный мир, она вызывает сочувствие к страданию других людей в существующей социальной реальности, и приводит к этическому негодованию по отношению к тем социальным противоречиям, которые заставляют людей страдать. Именно это сострадание, переживание боли другого человека, выводит людей из апатии и пассивности и заставляет мечтать и действовать, чтобы новый мир, который мы воображаем, стал реальностью [9, p. 2].

Главной проблемой, связанной с опытом этического негодования, согласно Чон Мо Сону, являются основания этого опыта, поскольку не каждый чувствует себя возмущенным той или иной конкретной ситуацией, в которой оказываются жертвы доминирующего сегодня социально-экономического порядка. Есть те, кто не испытывает это чувство по разным причинам: или не замечают жертв, или исключили жертв из своего поля зрения, или даже не рассматривают жертв как человеческих существ. Есть также те, кто ощущает дискомфорт при информировании о страданиях жертв. Но поскольку дискомфорт не вызывает чувство этического негодования, то с течением времени об этой информации забывают. И причина кроется в проблеме дифференциации социальных ролей и положения (статуса), определяющих достоинство человека. Все в большей степени человеческое достоинство отождествляют с социальным статусом. Вместе с тем в потребительской культуре критерием, на основе которого определяют («идентифицируют») человека как личность и его достоинство являются образцы потребления. Непотребитель рассматривается как нечеловек; чем ниже его положение (статус) в социальной иерархии, тем в меньшей степени человеческим существом он считается [10, p. 4–5].

Опыт этического возмущения имеет место в том случае, когда в обществе человек признается независимо от своей социальной роли или положения. Человечность должна признаваться изначально как дар, следовательно, независимо от способности человека к потреблению, а также от его социального, сексуального, религиозного статуса в обществе.

Для современного общества характерна неудержимая погоня за материальным успехом, благополучием как способом «оправдать» человеческое существование. Поэтому признание людьми изначально бескорыстных межличностных, субъект-субъектных отношений, является, с точки зрения Чон Мо Сона, подлинно духовным опытом (благодать) и основанием веры. Данный опыт не может быть рационализирован в какой-либо научной теории, поскольку наука в силу своих установок все превращает

в объект. Но именно этот опыт придает смысл существованию не только угнетенного человека, но и человека, который переживает собственное негодование. Будучи подлинно духовным опытом, он ведет к освобождению и социальной ответственности человека [10, p. 5, 9].

Тем не менее, поскольку люди не могут обходиться без общения и деятельности внутри социального пространства, то все же при этом необходимо различать понятия субъекта и социального актора, то есть человека, исполняющего социальную роль в определенных общественных отношениях. Человек не может существовать без социальных институтов и ролей, но как субъект он превосходит всю совокупность этих ролей. Однако институты доминирующей социально-экономической системы стремятся отрицать субъектность человека, сводя его к социальной роли или комплексу ролей и таким образом внедряя в действующую систему. Например, редукция человека как субъекта к его роли потребителя в экономической сфере («экономическому актору»). В неолиберальной рыночной системе бедному, безработному человеку, исключенному из рынка, отказано в праве быть субъектом, поскольку он не способен играть роль потребителя, то есть фактически происходит отрицание субъектности этого человека и редукция его к роли экономического актора [10, p. 13–14].

Наряду с сопротивлением, как отмечает Ф. Хинкеламмерт, человек должен отрицать легитимность рационализаций, осуществляемых социально-политическими институтами капиталистического общества, которые редуцируют субъект к объекту. Такая рационализация является иррациональной. Поэтому Ф. Хинкеламмерт рассматривает концепт освобождения не только как проект Царства Божьего через построение более справедливого общества, но и как восстановление (возвращение) человека как субъекта. Согласно Ф. Хинкеламмерту, «когда сегодня мы говорим о возвращении вытесненного и подавленного субъекта, мы говорим о человеке как субъекте этой рациональности, которая сталкивается с рационализированной иррациональностью. С этой точки зрения, освобождение начинается с восстановления человека как субъекта... Интерсубъектность [intersubjetividad] – условие для того, чтобы человек стал субъектом» [11, p. 494–495].

В одной из своих последних работ Ф. Хинкеламмерт отмечает, что этика субъекта без политической экономии быстро сводится к чистой фразеологии. Поэтому концепция субъекта должна основываться на критическом анализе политической экономии, которая обеспечивает экономическую перспективу. Этот анализ должен включать в себя как критику доминирующей сегодня экономической мысли, так и критический анализ классической мысли социалисти-

ческого движения. К. Маркс, разрабатывая первую критику политической экономии, сфокусировался на А. Смита и Д. Рикардо. Однако сегодня «требуется вторая критика политической экономии, которая сконцентрирует внимание на экономической теории в духе неоклассицизма и неолиберализма и одновременно предпримет критику первой критики политической экономии, недостатки которой четко проявились в опыте исторического социализма» [12, p. 149, 151].

Таким образом, сегодня проблема человека, с точки зрения представителей современной леворадикальной христианской социальной мысли, должна рассматриваться в тесной связи с анализом социально-политических и экономических проблем, то есть предполагает системный и междисциплинарный подход, а также диалог между социально-гуманитарными науками и теологией, который, с точки зрения леворадикальных христиан, может быть достаточно конструктивным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Степин, В.С. Наука и религия как социокультурные программы / В.С. Степин // Экзистенциальный опыт и когнитивные практики в науках и теологии; под ред. И.Т. Касавина, В.П. Филатова, М.О. Шахова. – М.: Альфа-М, 2010. – С. 11–23.
2. Реати, Фьоренцо Эмилио. Бог в XX веке: человек – путь к пониманию Бога (западное богословие XX века) / Фьоренцо Эмилио Реати; пер. с итал. Ю.А. Ромашева. – СПб., «Европейский Дом», 2002.
3. Гренц Стенли и Олсон Роджер. Богословие и богословы XX века / Стенли Гренц и Роджер Олсон; пер. с англ. – Черкассы: Коллоквиум, 2011.
4. Alves, Rubem. Da esperanza / Rubem Alves. – Campinas: Papirus, 1978.
5. Gutierrez, Gustavo. A Theology of Liberation / Gustavo Gutierrez. – Maryknoll, NY: Orbis Books, 2011.
6. Мец, И.Б. Будущее христианства. По ту сторону буржуазной религии / И.Б. Мец // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 83–131.
7. Hinkelammert, Franz. Capitalismo y Socialismo: La Posibilidad de Alternativas / Franz Hinkelammert // Pasos. – 1993. – № 48. – P. 14.
8. Hinkelammert, Franz. El nihilismo al desnudo: Los tiempos de la globalización / Franz Hinkelammert. – Santiago: Lom Ediciones, 2001.
9. Jung, Mo Sung. The Subject, Capitalism, and Religion: Horizons of Hope in Complex Societies (New Approaches to Religion and Power) / Mo Sung Jung. – New York: Palgrave Macmillan, 2011.
10. Sung, Jung Mo. The Human Being as Subject: Defending the Victims / Jung Mo Sung // Latin American Liberation Theology: the Next Generation: ed. Ivan Petrella. – Maryknoll, NY: Orbis Books, 2005. – P. 1–19.
11. Hinkelammert, Franz J. El sujeto y la ley: el retorno del sujeto reprimido / Franz J. Hinkelammert. – Heredia, C.R.: EUNA, 2003.
12. Hinkelammert, Franz. Lo indispensable es inutil: hacia una espiritualidad de la liberación / Franz Hinkelammert. – San Jose, Costa Rica: Editorial Arlekin, 2012.

SUMMARY

The article deals with the views of representatives of the new political theology and liberation theology as two complementary trends of contemporary left-radical Christianity to the problem of rights in the context of global crises of the second half of the XX – beginning of the XXI century. The author of the article shows that in the process of neoliberal globalization and consumer culture representatives of the current generation of liberation theology is subjected to a critical reflection of the dominant conception of man as the subject and put forward alternative views that may contribute to the development of new value orientations.

Поступила в редакцию 05.04.2013 г.

ДИНАМІКА КУЛЬТУРЫ: КАНЦЭПТУАЛЬНЫЯ ПРЫНЦЫПЫ ДАСЛЕДАВАННЯ

Даследаванне культурных змяненняў з'яўляецца адной з фундаментальных праблем культуралогіі, паколькі дынаміка культуры ўяўляе сабой неад'емную частку сацыяльна-культурнай практыкі і ахоплівае практычна ўсе формы чалавечай дзейнасці. Тэрмін «дынаміка» дастаткова шырока выкарыстоўваецца як у прыродазнаўчых, так і ў сацыяльна-гуманітарных навукх. Дынаміка (грэч. *dynamikos* – які адносіцца да сілы, моцны) вызначаецца як стан руху, ход развіцця, змена якой-небудзь з'явы пад уплывам фактараў, што аказваюць на яе ўздзеянне [10, с. 219]. Дынаміка – адно з найважнейшых паняццяў фізікі і механікі, яно актыўна ўжываецца ў агульнанавуковых тэорыях (кібернетыкі, інфарматыкі, тэорыі сістэм і інш.), а таксама ў спецыяльных тэорыях (аэрадынаміцы, тэрмадынаміцы, электрадынаміцы і інш.) [9]. У філасофскай інтэрпрэтацыі дынаміка – гэта вучэнне аб сілах і здзяйсненнях імі рухах. Трактоўка тэрміна з пазіцыі сацыялогіі акцэнтуюць увагу на характарыстыцы якасных змяненняў грамадства і трансфармацыі яго асноўных сістэмных элементаў [12, с. 89].

Дынаміка з'яўляецца неад'емнай якасцю любой сістэмы, што абумовіла шырокае выкарыстанне тэрміна ў розных навукх. Відавочна змястоўная блізкасць дынамікі да катэгорый руху, змянення і часу. У сувязі з гэтым пад дынамікай абагульнена разумеюць любыя змяненні, стан руху, звязаны з узаемадзеяннем разнастайных аб'ектаў і сістэм.

Ужыванне тэрміна «дынаміка» ў культуралогіі мае на ўвазе ўпарадкаваную сукупнасць рознанакіраваных працэсаў і трансфармацый у культуры, якія адбываюцца ў вызначаных перыяд. Словазлучэнне «дынаміка культуры» выкарыстоўваецца ў якасці назвы аднаго з раздзелаў тэорыі культуры, у рамках якога вывучаюцца «працэсы зменлівасці ў культуры, іх абумоўленасць, накіраванасць, сіла выяўленасці, а таксама заканамернасці адаптацыі культуры да новых умоў, фактары, якія вызначаюць змены ў культуры, умовы і механізмы, што рэалізуюць гэтыя змены» [5, с. 29].

Тэрмін «дынаміка культуры» ўвайшоў у навуковы ўжытак у 30-х гг. XX ст. са з'яўленнем працы

амерыканскага сацыёлага П. Сарокіна «Сацыяльная і культурная дынаміка». Пад дынамікай П. Сарокін разумее цыклічную змену асноўных тыпаў культур, якая разглядалася ім як складаны макрагістарычны сацыякультурны працэс [11].

Зварот да культуры, як да змястоўнага аспекту жыцця грамадства, актуалізаваў узнікненне фармулёўкі «сацыякультурная дынаміка». Актыўнае ўжыванне паняццяў «дынаміка культуры» або «сацыякультурная дынаміка» пачалося ў другой палове XX ст. Гэта было абумоўлена як паскарэннем тэмпаў зменлівасці ў сацыякультурнай сферы, узрастаннем інтэнсіўнасці ўзаемадзеяння паміж разнастайнымі культурнымі канфігурацыямі, актывізацыяй глабалізацыйных тэндэнцый і інш., так і развіццём агульнанавуковай тэорыі, і як вынік – магчымасцю прымянення інструментарыю дакладных навук для аналізу сацыякультурных і культурнагістарычных працэсаў.

У 70-х гг. XX ст. французскі вучоны А. Моль у працы «Сацыядынаміка культуры» прааналізаваў культуру з інфармацыйна-кібернетычных пазіцый. Сацыяльная дынаміка разглядалася ім як працэс функцыянавання «культурэм» – набору элементарных часціц культуры. У адпаведнасці з канцэпцыяй А. Моля, сацыядынаміка культуры праяўлялася ва ўзаемадзеянні культуры з яе асяроддзем, развіццё якога забяспечвалася дзейнасцю творчых асоб [7, с. 85].

У сучаснай культуралогіі тэрмін «дынаміка культуры» трактуецца як «змены ўнутры культуры і ва ўзаемадзеянні розных культур, для якіх характэрна цэласнасць, наяўнасць упарадкаваных тэндэнцый, а таксама накіраваны характар» [6, с. 28]. «Культурная дынаміка» ўваходзіць у больш шырокае паняцце «культурныя змяненні», якое ўключае любыя трансфармацыі ў культуры, у тым ліку пазбаўленыя накіраванасці і цэласнасці.

Дынаміка культуры праяўляецца ў культурных працэсах. Заўважым, што паняцце «культурны працэс» не тое, што паняцце «дынаміка культуры», а значыць, не можа разглядацца ў якасці яе дэфініцыі. У адрозненне ад дынамікі, як сукупнасці культурных працэсаў, апошняя

ўяўляюць адзінкавыя структуры, якія могуць не мець цэласнага ўпарадкаванага характару.

Аналіз асаблівасцей культурных працэсаў утрымліваецца ў працах прадстаўнікоў гістарычнага (Ф. Боаса, А. Крэбера, К. Уіслера і інш.) і культурна-эвалюцыйнага кірункаў амерыканскай антрапалагічнай школы (Р. Карнейра, М. Салінса, Э. Сэрвіса, Дж. Сцюарда, Л. Уайта і інш.). Даследчыцкая пазіцыя амерыканскага антрапалага Л. Уайта заснавана на разглядзе культурнага працэсу як сукупнасці ўсіх узаемадзеянняў, якія адбываліся паміж культурнымі элементамі (інструментамі, вераваннямі, звычаямі і інш.) на працягу ўсёй гісторыі чалавецтва [1, с. 423]. Р. Карнейра акцэнтаваў увагу на дэтэрмінаванасці культурных працэсаў пэўнымі законамі, якія абумоўліваюць развіццё культуры [1, с. 427].

У сучаснай культуралогіі пад культурнымі працэсамі разумеюцца тыповыя, «універсальныя па маштабах распаўсюджвання ў розных культурах і ўстойлівыя ў сваёй паўтаральнасці функцыянальныя працэдуры, якія паддаюцца класіфікацыі на падставе агульных прыкмет» [14, с. 260].

Мы прапануем наступную класіфікацыю асноўных працэсаў культурнай дынамікі. У якасці крытэрыяў дыферэнцыяцыі намі вылучаны: стадыяльнасць, характар узаемадзеянняў і якасная характарыстыка развіцця. Да працэсаў, якія адлюстроўваюць стадыяльнасць развіцця культуры і якім уласцівы тэмпаральны характар змяненняў, можна аднесці культурагенез, культурную эвалюцыю, культурны заняпад і інш. Працэсамі, якія адлюстроўваюць характар узаемадзеянняў унутры адной або паміж некалькімі культурамі, з'яўляюцца: акультурацыя, культурная акумуляцыя, культурная дыфузія, культурная інтэграцыя, культурная трансмісія, культурны сімбіёз, культурны сінтэз, культурная экспансія і інш. Такія працэсы, як культурная дэградацыя, культурны выбух, культурны застоў, культурны крызіс, культурны прагрэс, культурны рэгрэс і г. д. даюць уяўленне аб якаснай характарыстыцы ўнутры- і міжкультурных змяненняў.

У сусветнай навукавай думцы назапашаны вялікі аб'ём ідэй і канцэпцый інтэрпрэтавання дынамікі культуры. Спецыфічнасць і разнастайнасць культурных працэсаў, а таксама індывідуальна-аўтарскае бачанне праблемы развіцця культурна-гістарычнага працэсу абумовілі ўзнікненне шэрагу тэорый дынамікі культуры. Сучасная культуралогія ўтрымлівае шырокі дыяпазон даследаванняў, прадметам якіх з'яўляецца навуковая рэфлексія праблемы тэорый дынамікі культуры. Пазначым найбольш важныя з іх.

Канцэптualная разнастайнасць падыходаў да вывучэння працэсаў першай групы, якія адлюстроўваюць стадыяльнасць развіцця культуры, можа быць умоўна падзелена на некалькі

асноўных кірункаў: цыклічны, лінейны, эвалюцыйны, сінергетычны. Даследаванні працэсаў гэтай групы ў сваёй пераважнай большасці базіруюцца на гісторыка-факталагічным матэрыяле, што абумоўлена тэмпаральнай спецыфікай характару змяненняў.

Праблема стадыяльнасці развіцця культуры закраналася ў працах прыхільнікаў канцэпцыі цыклічнага развіцця. Першапачынальнікам гэтага кірунку лічыцца рускі філосаф М. Данілеўскі. У грунтоўным творы «Расія і Еўропа» (1871) вучоны прапанаваў канцэпцыю культурна-гістарычных тыпаў. У адпаведнасці з ёй, культура ў працэсе развіцця праходзіць асноўныя стадыі: нараджэнне, узмужненне, аслабленне і заняпад [3]. Кожны культурна-гістарычны тып узнікае самастойна, незалежна ад іншых, аднак у далейшым тыпы актыўна ўзаемадзеюцца. Дынаміку культуры вучоны праілюстраваў паўтаральнасцю сацыяльных працэсаў у гістарычным кантэксце.

Канцэпцыя М. Данілеўскага знайшла далейшае развіццё ў творчасці нямецкага філосафа О. Шпенглера, які ўяўляў агульначалавечую гісторыю як працэс функцыянавання асобных замкнёных культур. Адмаўляючы магчымасць узаемадзеяння паміж культурамі, О. Шпенглер вылучаў наступныя стадыі існавання кожнай культуры: дзяцінства, юнацтва, сталасць, старасць і смерць. У якасці стымула да развіцця разглядаўся ўнутраны патэнцыял культур. Цыкл развіцця ахопліваў тысячагоддзе і завяршаўся фазай заняпаду (цывілізацыяй) [16].

Навуковае асэнсаванне ідэй шматлікаў цывілізацый і цыклічнасці іх развіцця было характэрна для творчасці англійскага культуралага А. Тойнбі. У яго тэорыі кругазвароту лакальных цывілізацый кожнай з іх уласціва праходжанне стадыі зараджэння, росту, надлому, разлажэння і заняпаду [13]. У адрозненне ад О. Шпенглера ў якасці важнага фактара гістарычнага развіцця А. Тойнбі называў узаемасувязі і ўзаемадзеянне розных цывілізацый. Механізм дынамікі ён выклаў у тэорыі «выкліку – адказу», у адпаведнасці з якой рух цывілізацыі залежыць ад здольнасці людзей даваць адэкватныя адказы на выклікі (стымулы) прыроды.

Арыгінальная трактоўка працэсу сусветна-гістарычнага развіцця культуры належыць П. Сарокіну, які вылучаў тры тыпы культуры: ідэцыянальны, пачуццёвы і ідэалістычны. Кожны тып характарызаваўся ўласнымі заканамернасцямі развіцця, якія ў комплексе ўтваралі сацыякультурную дынаміку. Дэтэрмінантай дынамікі з'яўлялася сістэма каштоўнасцей той ці іншай культуры [11].

Тэорыя сацыякультурнага цыкла была створана А. Модем. На думку даследчыка, узнікненне такога цыкла стала магчымым пасля стварэння сродкаў масавай камунікацыі.

У выніку дзейнасці пэўнай групы творцаў узнікаюць ідэі (маса паведамленняў), якія трапляюць у «мікраасяроддзе». Сродкі масавай камунікацыі выкарыстоўваюць гэтыя ідэі ў працэсе стварэння сваіх матэрыялаў. Пры такім пасрэдніцтве ідэі трапляюць у «поле шырокай публікі» або «макраасяроддзе». Творцы, якія з'яўляюцца членамі соцыуму і ўваходзяць у поле масавай камунікацыі, прадукуюць новыя ідэі на аснове старых у межах існуючай сістэмы культуры. Такім чынам, цыкл паўтараецца з кожным узнікненнем новых ідэй [7].

Ідэя цыклічнасці грамадска-гістарычнага развіцця ў XX ст. знайшла адлюстраванне ў эканамічных даследаваннях. У 20-х гг. М. Кандрацьеў распрацаваў тэорыю цыклаў сусветнай кан'юнктуры, якая раскрывала дынамічныя заканамернасці гістарычнага працэсу [17, с. 308–309]. Даследчыкі Г. Менш, К. Фрымен, Дж. Шмуклер, Е. Шумпетэр і інш. актыўна прымянялі цыклічны метады вывучэння сацыяльнай гісторыі, які быў пакладзены ў аснову прагнозаў дынамікі сусветнага развіцця [17, с. 617].

Распрацоўка лінейных тэорый дынамікі культуры стала альтэрнатывай цыклічным тэорыям. Так, на думку К. Маркса, прычына дынамікі заключалася ў развіцці прадукцыйных сіл і вытворчых адносін. Філасоф вылучаў у гісторыі чалавецтва пяць якасных этапаў: першабытна-абшчынны, рабаўладальніцкі, феадальны, капіталістычны, камуністычны. Лінейная тэорыя дынамікі культуры была створана К. Ясперсам. У адрозненне ад поглядаў К. Маркса, у дадзенай тэорыі прычынай дынамікі выступалі не матэрыяльныя, а духоўныя фактары. К. Ясперс падзяляў гісторыка-культурны працэс на дагістарычную эпоху, эпоху старажытных культур, восевую і навукова-тэхнічную эпохі. Пачатак агульнай гісторыі чалавецтва К. Ясперс адносіў да часоў паміж 800 і 200 гадамі да н. э. Менавіта «восевая эпоха», на думку даследчыка, з'явілася часам узнікнення сусветных рэлігій і філасофіі, калі на змену язычніцтву і міфалагічнай свядомасці прыйшло цвярозае мысленне [18].

Прыхільнікі эвалюцыйнага кірунку развіцця культуры разглядалі як бесперапынны прагрэс. З пазіцыі эвалюцыянізму ў культуры пастаянна адбываліся працэсы назапашвання змяненняў, якія паступова прыводзілі да ўскладнення ўзроўню арганізацыі, пераходу ад простых да больш складаных форм. Адным з першых эвалюцыяністаў лічыцца Э. Тэйлар, які сцвярджаў, што ўсе сусветныя культуры праходзяць прыкладна такія ж стадыі эвалюцыі, як культуры цывілізаваных краін: ад прымітыўных да высокаарганізаваных сістэм. Канцэпцыю эвалюцыйнага развіцця культуры падтрымлівалі Л. Морган, Г. Спенсер, Дж. Фрэзер і інш. Так, Л. Морган разглядаў развіццё першабытнага грамадства як паступовы прагрэс і вылучаў наступныя яго

стадыі: дзікунства, варварства, цывілізацыю. У адпаведнасці з канцэптуальнымі палажэннямі Г. Спенсера развіццё грамадства пачыналася з павелічэння аб'ёму і колькасці элементаў культуры. З ранняга перыяду існавання чалавецтва ажыццяўлялася паступовая адаптацыя чалавечай прыроды да вынікаў сацыякультурных працэсаў [12]. Дж. Фрэзер стварыў арыгінальную канцэпцыю эвалюцыйных стадый у разумовым удасканаленні чалавецтва. На думку даследчыка, чалавецтва ў гэтым кірунку прайшло тры стадыі: магію, рэлігію, навуку. Вера ў асабістыя магічныя здольнасці змянілася спачатку верай у магутнасць звышнатуральных сіл (духаў, багоў), а затым – у вяршэнства навукі і закону [15].

Сінергетычная парадыгма дынамікі культуры заснавана на дасягненнях у галіне сінергетыкі як навукі аб складаных дынамічных сістэмах, законах іх развіцця, росту і самаарганізацыі. Распрацоўка гэтага кірунку звязана з працамі даследчыкаў І. Валерстайна, М. Кагана, А. Князевай, С. Курдзюмава, М. Мажэйкі, А. Назарэцкіна, І. Прыгожына, І. Стэнгерс і інш. У адпаведнасці з сінергетычнай трактоўкай, культура як сістэма асаблівага тыпу характарызуецца шматварыянтнасцю, нелінейнасцю, незваротнасцю. Развіццё культуры адбываецца праз няўстойлівасць. У стане нераўнавагі ў кропках біфуркацыі (разгалінавання) адбываецца выбар якасна новага рэжыму сістэмы – атрактора. Культура ў працэсе развіцця павялічвае энтрапію (парушэнне збалансаванасці сістэмы) у іншых сістэмах і выклікае перыядычныя крызісы. Крызіс як перыяд актывізацыі ўнутраных патэнцый садзейнічае стварэнню новых канфігурацый.

Праблема адаптацыі метадалогіі сінергетычнага даследавання да антрапасацыякультурных сістэм была ўзнята М. Каганам. Даследчык вылучыў пяць асноўных аспектаў, якія маюць прынцыповае значэнне ў працэсе вывучэння гісторыі культуры:

- усведамленне людзьмі матываў пры выбары аптымальнай траекторыі руху з шэрагу магчымых у стане хаосу;
- дапаўненне сінергетычнай трактоўкі «заканамернасць – выпадковасць» адносінамі «неабходнасць – свабода» з улікам меры свабоды чалавека на канкрэтным этапе гісторыі;
- улік суадносін індывідуальнага і сацыяльнага часу (дыферэнцыяцыя ў біяграфічным і гістарычным маштабах);
- разгляд гісторыі культуры як гісторыі развіцця духоўных сіл чалавецтва (працэсаў фізіялагічна недэтэрмінаванага сацыякультурнага ўзроўню дзейнасці);
- трактоўка гісторыі культуры як самаразвіцця складанаарганізаванай сістэмы ў дынамічным прыродным і сацыяльным асяроддзі [4, с. 59–69].

Даследаванне групы працэсаў, якія адлюстроўваюць характар унутры- і міжкультурных узаемадзеянняў, у значнай ступені адбывалася ў межах антрапалогіі і сацыялогіі. Разнастайныя тыпы культурных змяненняў даследаваліся прадстаўнікамі амерыканскай школы антрапалогіі Ф. Боасам і А. Крэберам, вынікам працы якіх стала распрацоўка шэрагу падыходаў да вывучэння культурнага працэсу, увядзенне такіх паняццяў як «абсяг распаўсюджвання культуры», «акультурацыя», «паралелізм» і інш. [2].

Даследчыкамі Л. Фрабэніусам і Ф. Грэнберам была распрацавана тэорыя культурных колаў, у адпаведнасці з якой злучэнне шэрагу прыкмет у пэўным геаграфічным раёне ўтварае асобныя культурныя правінцыі (колы). Пры пераносе культуры такога кола ў іншыя геаграфічныя ўмовы адбываецца ўтварэнне новых культур [2]. У тэорыі дзеяння, створанай заснавальнікам школы структурнага функцыяналізму Т. Парсансам, культурныя змяненні прадстаўлены як вынік працэсаў абмену інфармацыяй і энергіяй паміж сацыяльнымі сістэмамі. Крыніцамі такіх культурных змяненняў з'яўляюцца недахоп або празмерная колькасць інфармацыі ці энергіі ў працэсе абмену паміж сістэмамі дзеяння [8].

Праблема якаснай характарыстыкі дынамічных працэсаў неаднаразова закраналася ў даследаваннях па гісторыі і тэорыі культуры, створаных на працягу XVIII–XX стст. Так, рэфлексія праблемы культурнага крызісу прысутнічае ў творчасці Х. Артэга-і-Гасэта (крызіс масавай культуры), М. Бярдзьева (крызіс культуры інтэлігенцыі), А. Вебера (крызіс еўрапейскай культуры), К. Манхейма (крызіс як сацыяльная дыспарацыянальнасць), П. Сарокіна (крызіс пачуццёвай культуры), А. Тойнбі (крызіс цывілізацыі заходняга хрысціянства), Й. Хейзінгі (разлажэнне культуры), О. Шпенглера (цывілізацыя як фаза разлажэння культурна-гістарычных сістэм) і інш. Французскія сацыёлагі О. Конт і Ж. Кандарсэ распрацавалі тэорыю прагрэсу. А. Фліеру належаць даследаванні культурнага прагрэсу, культурнай дыферэнцыяцыі, культурнага крызісу і г. д. Культурны выбух і паступовае развіццё як неад'емныя працэсы дынамікі культуры разглядаў Ю. Лотман і інш.

Такім чынам, у сучаснай культуралогіі назіраецца адносна агульнасць падыходаў да вызначэння культурнай дынамікі як феномена, які акцэнтуюе ўвагу на працэсуальным характары змяненняў, іх накіраванасці і канкрэтна-гістарычным змесце. Разам з тым, сучаснаму ўзроўню тэарэтычных распрацовак у галіне вывучэння культурнай дынамікі ўласцівы шэраг недахопаў. Па-першае, існуе праблема адсутнасці канвенцыянальнасці ў азначэнні некаторых паняццяў культурнай дынамікі як раздзела тэорыі культуры. У асобных выпадках назіраецца мнагазначнасць у выкарыстанні некато-

рых тэрмінаў або іх атаясамленне. Па-другое, відавочна праблема тэарэтычнага структуравання сукупнасці працэсаў культурнай дынамікі. У назапашаным масіве даследаванняў, прысвечаных розным аспектам культурнай дынамікі, адсутнічае сістэматызацыя разнастайнасці яе праяўленняў. Важна адзначыць таксама нераўнамернасць даследавання розных працэсаў.

Як паказаў аналіз асноўных канцэптуальных падыходаў да праблемы дынамікі культуры, на розных гістарычных этапах даследаванні праводзіліся з пазіцый пануючых агульнанавуковых тэорый. Так, у XIX ст. актыўна распрацоўваліся тэорыі цыклічнасці і лінейнасці развіцця, што было абумоўлена развіццём дакладных навук. З'яўленне тэорыі Ч. Дарвіна паслужыла стымулам для распрацоўкі эвалюцыйнага кірунку ў даследаваннях па гісторыі культуры. З узнікненнем у 60-я гг. XX ст. сінергетыкі як навукі аб сістэмах, якія самаразвіваюцца, метадалогія даследаванняў тэорыі і гісторыі культуры ўзбагацілася інструментарыем прыродазнаўчых навук. Такім чынам, складанасць і шматварыянтнасць працэсаў зменлівасці культуры актуалізавала міждысцыплінарнасць падыходу да іх вывучэння. У выніку праблема дынамікі культуры атрымала навуковую інтэрпрэтацыю ў межах такіх дысцыплін, як антрапалогія, гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства, сацыялогія і філасофія.

ЛІТАРАТУРА

1. Антология исследований культуры / отв. ред. Л.А. Мостова. – СПб.: Унив. кн., 1997. – Т. 1: Интерпретации культуры. – 548 с. – (Культурология XX век).
2. Боас, Ф. Эволюция или диффузия? / Ф. Боас; пер. с англ. Ю.С. Терентьева // Антология исследований культуры / отв. ред. Л.А. Мостова. – СПб., 1997. – Т. 1. Интерпретации культуры. – С. 343–347.
3. Данилевский, Н.Я. Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому / Н.Я. Данилевский. – СПб.: Глаголь: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1995. – 513 с.
4. Каган, М.С. Введение в историю мировой культуры. В 2 кн. / М.С. Каган. – 2-е изд. – СПб.: Петрополис, 2003. – Кн. 2. Становление, развитие и современное состояние персоналистского типа культуры: закономерности переходного этапа в Европе (XV–XVIII вв.); самоопределение нового типа культуры (XIX–XX вв.); проблема «Запад–Россия–Восток»; синергетический взгляд на перспективы развития мировой культуры в XXI в. – 320 с.
5. Культурология XX век: словарь / редкол.: Ж.М. Арутюнова [и др.]. – СПб.: Унив. кн., 1997. – 640 с.
6. Культурология XX век: энциклопедия. В 2 т. / редкол.: Ж.М. Арутюнова [и др.]; гл. ред. С.Я. Левит. – СПб.: Унив. кн.: Алетей, 1998. – 2 т.
7. Моль, А. Социодинамика культуры = Sociodynamique de la culture: пер. с фр. / А. Моль. – 3-е изд. – М.: URSS: ЛКИ, 2008. – 404 с.
8. Парсонс, Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М.: Акад. проект, 2000. – 879 с.
9. Разумовский, О.С. Динамика и статика / О.С. Разумовский // Институт исследований природы времени [Электронный ресурс] – М., 2001–2011. – Режим доступа: http://www.chronos.msu.ru/TERMS/razumovsky_dinamika.html. – Дата доступа: 12.11.2010.
10. Словарь иностранных слов: свыше 21000 слов / отв. ред.: В.В. Бурцева, Н.М. Семёнова. – 5-е изд., стер. – М.: Дрофа: Рус. яз. – Медиа, 2008. – 817 с.
11. Сорокин, П.А. Социальная и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права

- и общественных отношений / П.А. Сорокин. – СПб.: Изд-во Рус. христ. гуманитар. ин-та, 2000. – 1054 с.
12. Социологическая энциклопедия / А.Б. Александрова [и др.]; под общ. ред. А.Н. Данилова. – Минск: Беларус. энцykl., 2003. – 380 с.
 13. Тойнби, А.Д. Постижение истории: сборник / А.Д. Тойнби; пер. с англ.; сост. А.П. Огурцов. – М.: Прогресс, 1991. – 730 с.
 14. Флиер, А.Я. Культурология для культурологов: учеб. пособие для высш. шк. / А.Я. Флиер. – М.: Акад. проект, 2000. – 458 с.
 15. Фрезер, Дж.Дж. Золотая ветвь: исследование магии и религии: пер. с англ. / Дж.Дж. Фрезер. – М.: Политиздат, 1980. – 831 с.
 16. Шпенглер, О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории. В 2 кн. / О. Шпенглер; пер. с нем. И.И. Маханькова. – М.: Мысль, 1998–1999. – Кн. 1. Образ и действительность. – 1998. – 538 с.
 17. Экономический словарь / Е.Г. Багудина [и др.]; под ред. А.И. Архипова. – М.: Проспект, 2004. – 620 с.
 18. Ясперс, К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с. – (Мыслители XX века).

SUMMARY

Article is devoted to scientific development of conceptual bases of cultural dynamics' research. The author analyzes a number of approaches to definition of the concepts «dynamics of culture», «variability processes in culture» and develops own classification of processes of cultural dynamics. The offered classification is based on the following criteria: stages of development, nature of interactions, qualitative characteristic of processes. Article displays modern views on variability processes in culture and promotes deeper comprehension of a phenomenon of cultural dynamics.

Паступіў у рэдакцыю 04.12.2012 г.

УДК 008:72

Ю.Ю. Захарына,

кандыдат мастацтвазнаўства, дацэнт, загадчык кафедры тэорыі і метадыкі выкладання мастацтва БДПУ

МІНІПОЛІС ЯК ФОРМА АРГАНІЗАЦЫІ САЦЫЯКУЛЬТУРНАГА АСЯРОДДЗЯ БЕЛАРУСКІХ ГАРАДОЎ

Тэмпы ўрбанізацыі асяроддзя жыцця-дзеянасці чалавека каардынуюць развіццё буйных гарадоў свету, уносячы карэктывы ў разуменне гарадской прасторы, што фарміравалася стагоддзямі. Трактоўка горада як агароджанага месца, што вылучылася ў старажытныя часы, адышла ў мінулае, страціла значэнне спачатку на карысць адкрытай для развіцця гарадской прасторы, а затым – гарадскім сістэмам з падпарадкаванай шматузроўневай структурай (агламерацыям). Узаемазвязаная сістэма горада і прыгарадных зон мела ў аснове вылучэнне цэнтральнага ядра і перыферыяльных раёнаў, кожны з якіх захоўваў тую ж структуру. Пад уплывам часу адбываліся змены ўнутранай арганізацыі гарадоў. Сістэма мікрараёнаў і жылых раёнаў, сфарміраваная ў мінулым стагоддзі, саступіла месца новым формам сацыякультурнага асяроддзя – мініполісам, што паўтарылі прынцыпы арганізацыі прасторы буйных гарадоў. Аднак гістарычная пераемнасць захавала сваю значнасць у трактоўцы гарадской прасторы.

Мэта артыкула – вызначэнне архітэктурна-мастацкай спецыфікі мініполіса як поліфункцыянальнай формы горадабудаўнічай арганізацыі прасторы ў сацыякультурным кантэксце.

Адным з прынцыпаў горадабудаўнічай арганізацыі прасторы з'явілася інтэграцыя жылых і грамадскіх зон, у выніку якой трывала сцвердзілася тэндэнцыя да стварэння шматфункцыянальных комплексаў. У межах горадабудаўнічай палітыкі забудовы сталіцы Рэспублікі Беларусь, арыентаванай на прасторавае развіццё горада з фарміраваннем новых архітэктурных

ансамблей цэнтральнай яго часткі, а таксама ўздоўж галоўных магістралей, запраектаваны шматфункцыянальны жылы і грамадскі комплекс па вул. Маякоўскага (ТМ-7, арх. А. Цэйтлін, Н. Вісловіч, А. Пікус, П. Розанцаў, праект 2009). Праектная прапанова па горадабудаўнічым развіцці тэрыторыі, абмежаванай вул. Маякоўскага – Аранжарэйная – Лугавая – завул. Палявы ў Мінску, грунтуецца на асяроддзевым падыходзе да архітэктury. Сфарміраваная да цяперашняга часу архітэктурна-ландшафтная прастора адзначанага гарадскога ўчастка з індывідуальнай забудовай малапавярховымі жылымі дамамі не атрымала выразнага мастацка-вобразнага вырашэння і не адказвае патрабаванням сучаснага буйнога горада. Наперакор кампазіцыйным прынцыпам упарадкавання архітэктурнага асяроддзя разнапланавыя па стылявых вобразах індывідуальныя жылыя дамы «раствараюцца» ў прыродным наваколлі і губляюцца на фоне жылога масіву, узведзенага на супрацьлеглым баку вул. Маякоўскага, з якім яны дысціруюць як па маштабе, так і па эстэтыцы.

У дыялектычных суадносінах забудова па абодва бакі вул. Маякоўскага ўяўляе дыскрэтныя фрагменты гарадскога пейзажу, што на ўзроўні архітэктury пазбаўлены кампазіцыйнай дыялагічнасці і «спрачаюцца» паміж сабой як бінарныя полюсныя пачаткі ў форме элементаў культуры цяперашняга і мінулага, гарадскога і сельскага, урбаністычнага і дэзурбаністычнага. Пры гэтым тэрыторыя ўздоўж набярэжных р. Свіслач, якая прымыкае да шматфункцыянальнага комплексу па вул. Маякоўскага, мае багаты

прыродны патэнцыял для раскрыцця маляўнічых панарам і выяўлення мастацкага вобраза архітэктурнага аб'екта.

Запраектаваны ў адпаведных прыродных умовах комплекс па вул. Маякоўскага адлюстроўвае сучаснае ўяўленне аб самадастатковай «горадабудаўнічай ячэйцы» буйнога горада. Мастацкая задума вылучае на першы план праблему аховы чалавека як часткі прыроднага свету, яго экалагічную бяспеку і стварэнне камфортных умоў для жыццядзейнасці. Згодна з праектам, выразны сілуэт утвараюць сіметрычна размешчаныя ўздоўж вул. Маякоўскага 6-павярховы адміністрацыйна-грамадскі комплекс, тры 25-павярховыя і два 19–23-павярховыя жылыя дамы. Працяглы шматфункцыянальны грамадскі комплекс выконвае функцыю агароджы ўнутрыквартальнай тэрыторыі ад негатыўнага ўздзеяння транспарту. У праекце прадугледжваецца вырашэнне пытання зручнасці зносін паміж магістральнай лініяй і тэрыторыяй комплексу за кошт скразных арачных праходаў, арганізаваных на першым узроўні грамадскага будынка, што ствараюць уражанне незамкнёнай прасторы, якая злучае вуліцу з мяркуемым паркам [1, с. 31].

Тэндэнцыю кансалідацыі жылых і грамадскіх функцый увасабляе праект забудовы квартала ў межах вул. Арлоўскай – Старавіленскі тракт – в. Слуцкай у Мінску (арх. В. Крамарэнка, А. Грышан, К. Ціхаміраў, В. Пятроўскі, 2012). Праектам прадугледжваецца стварэнне сучаснага архітэктурнага ансамбля з высакашчыльнай змешанай шматпавярховай забудовай квартала на тэрыторыі, занятай у цяперашні час індывідуальным жылым фондам. Жылы комплекс з убудаванымі, прыбудаванымі і асобна пастаўленымі аб'ектамі грамадскага прызначэння рэпрэзентуе інавацыйнае вырашэнне горадабудаўнічай сітуацыі на адрэзку ад Старавіленскага да Смаргоўскага трактаў агульнагарадской магістралі з інтэнсіўным транспартным рухам. Паўкальцавая архітэктурна-мастацкая кампазіцыя комплексу карэліруе з формамі магістралі «2-ое транспартнае кальцо». У плане комплекс мае выгляд разарванай дугі з арганізаваным у цэнтры праездам (вул. Чарвякова), фланкіраваным двума 19-павярховымі жылымі дамамі вежавага тыпу з убудаванымі прадпрыемствамі бытавога абслугоўвання і офіснымі памяшканнямі. Вежы-блізняты з'яўляюцца дамінантамі сіметрычнай кампазіцыі з наступным плаўным паніжэннем аб'ёмаў і выражаюць сімвалічна функцыю ўязной брамы. Мастацкі вобраз комплексу навеяны матывамі абарончай архітэктуры эпохі Сярэднявечча: вышынны жылы масіў атаясамліваецца з крапасной сцяной, умацаванай вежамі, па-за межамі якой адкрываецца мініполіс.

На мяжы 2000–2010-х гг. пачынае рэалізоўвацца арыентаваная на будучыню канцэпцыя комплекснай забудовы асноўных магістральных ліній буйных гарадоў. Яна ўвасабляецца пераважна сродкамі ўзвядзення жылых дамоў павышанай павярховасці і вышынных уздоўж транспартных артэрыяў, якія праз кадзіраваныя сімвалы сучаснай культуры адсылаюць да гістарычных прататыпаў – абарончай сцяны па перыметры квартала (раёна), што ўтварае ўнутрыквартальную прастору. Жылыя масівы, размешчаныя ўздоўж магістралей, бяруць на сябе функцыю «знешніх сцен» мініполіса і фарміруюць мастацкі вобраз жылога раёна. Каскады аб'ёмаў ствараюць дынамічны рытм.

На падставе такога падыходу мяркуецца пераўладкаванне забудовы тэрыторыі ўздоўж праспекта Дзяржынскага ў Мінску (праектны інстытут «Мінскграда», кір. праекта В. Нікіцін, гал. арх. В. Яўсееў, арх. Н. Дземура, А. Касцюкевіч пры ўдзеле арх. Г. Наседкіна, праектная прапанова 2009). Цэласнасць мастацка-вобразнага вырашэння дасягаецца дзякуючы выкарыстанню агульных кампазіцыйных прынцыпаў: каскаднай будове аб'ёмаў; ужыванню крывалінейных матываў з дугавымі абрысамі, што выразна чытаюцца ў канфігурацыі жылых дамоў паўзамкнёнай кампазіцыі, плошчаў, транспартных развязак і ўнутрыквартальных праездаў; наяўнасці вышынных дамінантаў, што акцэнтуюць горадабудаўнічыя вузлы, падпарадкоўваюць сабе забудову ў межах квартала (участка) і надаюць ёй прэзентабельны выгляд. Маляўнічыя пейзажы забудовы тэрыторыі ўздоўж праспекта Дзяржынскага падкрэсліваюць паркавыя зоны каля р. Мышка Лошыцкай воднай сістэмы і ландшафтна-рэкрэацыйныя тэрыторыі ў межах жылых раёнаў [2, с. 10–13].

Ансамблевая забудова жылых і шматфункцыянальных комплексаў разлічваецца на агляд з розных ракурсаў. Дынамічныя формы архітэктурных аб'ектаў, пластыка фасадаў выказваюць паважлівыя адносіны чалавека да набыткаў тэхнікі і прыроднага наваколля (шматфункцыянальны комплекс на перакрываванні МКАД і праспекта Незалежнасці ў Мінску, арх. В. Крамарэнка, з удзелам А. Грышана, К. Ціхамірава, праект 2010).

Горадабудаўнічыя канцэпцыі будучыні арыентуюцца пераважна на адмаўленне ад ідэі ўшчыльнення забудовы на карысць асваення вольных тэрыторый у межах горада. У аснову канцэпцыі «мініполіса» пакладзена ідэя самадастатковага горадабудаўнічага арганізма з развітой транспартнай і інжынернай інфраструктурай, добраўпарадкаваным і камфортным жылым, дзелавым і для бавення вольнага часу асяроддзем, сервісным абслугоўваннем.

Як мікрараён і жылы раён, мініполіс прадугледжвае наяўнасць навучальных устаноў і ахо-

вы здароўя, размешчаных у межах пешаходнай даступнасці. У арганізацыі сацыякультурнага асяроддзя мініполіса, падобна да жылых пасёлкаў, арыентацыя бярэцца на забеспячэнне людзей жылым фондам з развітой сферай абслугоўвання. Наватарствам з'яўляецца праектаванне офісных аб'ектаў з камфортнымі працоўнымі месцамі. У ландшафтнай арганізацыі тэрыторыі акцэнт ставіцца на стварэнні азялененай прасторы (прагулачныя і паркавыя зоны для адпачынку), адасобленай ад транспартных камунікацый. Гэта дазваляе адначасова вырашыць пытанні бяспекі жыхароў мініполіса і экалагічнасці тэрыторыі. Дадзеныя ж праблемы рэалізуюцца з выкарыстаннем новых тэхналогій: сродкамі ўкаранення сістэм відэаназірання і тэлефанізацыі, дзеяння аўтаномнай аўтаматызаванай сістэмы дыспетчарскай службы, работа якой накіравана на эканомію энергарэсурсаў, спажывання вады і ацяплення (дзелавы і жылы мініполіс «Каскад» на тэрыторыі, абмежаванай вул. Кальварыйскай – вул. Скрыганавы – чыгунка ў Мінску, кір. прэкта Б. Школьнікаў, арх. Я. Барадаўка, Ж. Бяганская, А. Бусел, А. Мацвееў, С. Марыніч, пры ўдзеле арх. А. Бялькова, А. Прашкуратава, С. Рэгіні, пач. буд. 2008).

Падобна да старажытных цывілізацый, мініполісы вырастаюць у непасрэднай блізкасці ад водных сістэм. Аднак у адрозненне ад гістарычных гарадоў, яны маюць жорсткія, нязменныя тэрытарыяльныя межы, вызначаныя забудовай, што фарміравалася дзесяцігоддзямі і стагоддзямі. Напрыклад, жылы раён «Лябяжы» ў Мінску (канцэпцыя праекта распрацавана Шэньжэньскім галоўным архітэктурным інстытутам пры ўдзеле УП «Творчая майстэрня архітэктара Астрашэнка С.»; арх. А. Цэйтлін, А. Афанасьеў, Н. Вісловіч, Д. Мічыч, П. Ельшэвіч, А. Пікус, П. Розанцаў, В. Розанцава, праект 2011) з аднаго боку абмежаваны водна-зялёным дыяметрам і прыродным заказнікам, з другога – шматфункцыянальным комплексам «Мінск-Арэна» і веладромам, што задаюць параметры мастацкага вобраза гэтай часткі раёна [3, с. 14–15]. Запраектаваны на тэрыторыі, акрэсленай праспектам Пераможцаў, вул. Ціміразева, Нарачанскай, жылы комплекс «Лябяжы» атрымаў у аснове трохчасткавую структуру ў складзе заходняй і ўсходняй («кітайскі квартал») жылых зон і забудовы ўздоўж праспекта Пераможцаў. Кожная зона вырашана як ансамбль дамоў вышынных і сярэдняй павярховасці і азялененых тэрыторый, што ўтвараюць у адзінстве выразную горадабудаўнічую кампазіцыю. Гарманічнае адзінства трох участкаў дасягаецца дзякуючы паўтарэнню праектаў будынкаў, падобнай канфігурацыі архітэктурных аб'ёмаў, агульнаму канструкцыйнаму вырашэнню са шкленнем фасадаў, што выражае ідэю «перацякання прасторы».

У аснове праекта ляжыць новы прынцып праектавання кварталаў, што базіруецца на рэалізацыі ідэі выразу трыяды «кальцавая дарога – вось – дворык». Кальцавыя дарогі ўтвараюцца ўздоўж цэнтральнага вадаёма і некалькіх жылых і грамадскіх блокаў, што дазваляе забяспечыць зручнасць транспартных камунікацый і адначасова вырашыць пытанне бяспекі пешаходаў за кошт размежавання транспартных патокаў паміж суседнімі блокамі [4, с. 14–17].

У праекце выкарыстаны традыцыйны для беларускіх мікрараёнаў прынцып лінейна-восевай кампазіцыі з напрамкам усход – захад: галоўная і 5 дапаможных восей, што ўтвараюць планіровачны каркас мініполіса, уздоўж якіх засяроджаны аб'екты для спорту і забаў (галерэі, дзіцячыя і спартыўныя пляцоўкі, рэкрэацыйная зона). Інвесціраванне праекта Шэньжэньскім галоўным архітэктурным інстытутам прадвызначыла выкарыстанне кампазіцыйных прыёмаў арганізацыі прасторы, характэрных для традыцыйнай кітайскай архітэктуры: ідэй «паўзамкнёны двор», «дворык у дворыку», якія адлюстроўваюць чатырохузроўневую сістэму функцыянавання сацыякультурнага асяроддзя: «грамадская прастора – паўзакрываная грамадская прастора – паўскрытая прастора – скрытая прастора» [4, с. 16].

Найбольшая ўвага ў канцэпцыі мініполіса надаецца вырашэнню транспартных праблем. Існуючыя вуліцы пашыраюцца, аб'ядноўваюцца, утвараючы галоўныя «артэрыі» новага горадабудаўнічага арганізма. Інтэнсіўнасць дарожнага руху вылучае ў якасці ўльтыматуму стварэнне новых транспартных вузлоў (плошчаў) і аб'язных хуткасных дарог (трэцяе кальцо ў Мінску). Наватарскім для Беларусі стаў прыём шматузроўневага члянэння горадабудаўнічай прасторы. Так, праектная прапанова забудовы тэрыторыі аэрапорта Мінск-1 (мініполіс «Мінск-Сіці», распрацоўшчык бізнес-плана – кампанія Colliers Int., арх. В. Нікіцін, Я. Ліневіч, В. Герус, пач. буд. 2008) прадугледжвае фарміраванне цэнтральнага ядра комплексу на галоўнай плошчы, арганізаванай на вул. Жукоўскага, на платформе, адмежаванай ад транспарту і запланаванай як пешаходная зона.

Пытанне ўшчыльнення архітэктурных аб'ектаў, звязанае з дэфіцытам тэрыторый у сфарміраваных раёнах буйных гарадоў, вырашаецца ў Беларусі на аснове ўкаранення сусветнага вопыту забудовы дэмаграфічна насычаных раёнаў мегаполісаў вышыннымі дамамі – небаскробамі ў 25–80 паверхаў. На тэрыторыі мініполісаў плануецца ўзвядзенне маштабных аб'ектаў для спорту і бавення вольнага часу: спорт-комплексаў, аквапаркаў, крытага футбольнага поля, хакейнага поля, мультіплексаў. Прынцып зоннасці тэрыторыі мініполіса паўтарае прынцып арганізацыі прасторы горада. Тут таксама

вылучаецца цэнтральнае ядро, што трактуецца як адміністрацыйна-дзелавы цэнтр, і перыферыяныя раёны (участкі) з жылымі і грамадскімі будынкамі.

Аднак пры захаванні агульных прынцыпаў адлюстравання канцэптуальнай сутнасці мініполіса існуюць кардынальныя адрозненні ў трансліраванні іх мастацкіх вобразаў праз мастацкія задумы. Варыятыўнасць кампазіцыйнага вырашэння карніцца пераважна ў падыходах да горадабудаўнічай арганізацыі тэрыторыі мініполіса, а таксама ў сімвалічным увасабленні мастацкай ідэі, што зыходзіць з утылітарных задач: напрыклад, размяшчэння гольф-комплексу на адкрытай тэрыторыі, у напрамку якой раскрываецца забудова (жылы комплекс «Нотынгем» у 2 км ад МКАД, кір. праекта – арх. А. Канава-ленка, праект 2008), ці шматфункцыянальнага комплексу закрытага тыпу ў стылізаванай форме магніту як сімвала прыцягнення моладзі (мініполіс «Маяк Мінска», распрацоўшчыкі праекта Р. Янік, Ж. Янік (Францыя), В. Еўціч (Расія), І. Бараноўскі, А. Баравіцкі (Беларусь), пач. буд. 2009).

Так, у праекце жылога комплексу «Нотынгем» узнаўляецца характэрная для рэнесансных гарадоў Еўропы планіроўка з вылучэннем цэнтра ў выглядзе гандлёвай плошчы і адміністрацыйнага будынка (у гістарычных архетыпах – ратушы), ад якога бяруць пачатак галоўныя вуліцы. Мастацка-вобразнае вырашэнне запраектаванага на тэрыторыі шырокай пляскай зоны, што мяжуе з біялагічным заказнікам рэспубліканскага значэння «Сціклева», жылога комплексу заснавана на прынцыпе падпарадкавання прыродна-ландшафтным умовам з выяўленнем і падкрэсленнем іх спецыфікі. Галоўнай кампазіцыйнай воссю вылучаецца паркавы дыяметр з каскадамі штучных вадаёмаў, што ўтвараюць экалагічную паласу паміж групамі жылых будынкаў па напрамку «захад – усход». Другая кампазіцыйная вось праходзіць праз адміністрацыйны і гандлёвы цэнтр па напрамку «поўнач – поўдзень» і злучае шматфункцыянальны цэнтр і гольф-клуб [5, с. 56–59].

У другім выпадку, мініполіс «Маяк Мінска» рэпрэзентуецца як самастойны поліфункцыянальны горадабудаўнічы арганізм, вобраз якога адсылае да сусветных аналагаў XX – пачатку XXI ст. і інтэрпрэтуе забудову элітных раёнаў мегаполісаў (напрыклад, Манхэтэна ў Нью-Ёрку, Дэфанса ў Парыжы, Лонданскага Сіці, Centro Dirizionale ў Неапалі і інш.). Горадабудаўнічая кампазіцыя мініполіса вызначаецца веернай планіроўкай. У плане ад будынка Нацыянальнай бібліятэкі прамянямі разыходзяцца пешаходныя вуліцы, завяршэнні якіх акцэнтуюць дамы вежавага тыпу (40-, 25- і 21-павярховыя). Цэнтральная 78-павярховая вежа, завершаная шпілем, з'яўляецца дамінуючым элементам кампазіцыі, што адыгрывае ролю арыен-

ціра і адпавядае семантыцы маяка [6, с. 72–73].

Такім чынам, праекты забудовы сучасных гарадоў сінтэзуюць традыцыйныя і інавацыйныя падыходы да арганізацыі прасторы жыццядзейнасці чалавека і грамадства. Апрабаваныя стагоддзямі прыёмы мадэліравання гарадской прасторы, гарманізацыі архітэктурнага і прыроднага асяроддзя атрымліваюць увасабленне ў адлюстраванні ідэі «ўмацаванага» месца з вылучэннем цэнтральнага – адміністрацыйнага і перыферыяных – грамадска-жылых раёнаў (участкаў), размешчаных у межах ландшафтна-рэкрэацыйных зон. Горад, як мабільная сацыякультурная сістэма, змяняе сваё аблічча ў залежнасці ад функцыянальных задач. У адпаведнасці з патрабаваннямі часу, сфарміраваная горадабудаўнічая тканіна мадыфікуецца як на макраўзроўні (глобальная прастора, у якой рэалізуюцца крэатыўныя наватарскія канцэпцыі, што служаць на карысць задавальнення патрэб грамадства), так і на мікраўзроўні (прыватная прастора, прызначаная для задавальнення асабістых патрэб чалавека).

Горад будучыні трактуецца ўжо не толькі як *месца жыццядзейнасці чалавека і грамадства*, але і як ёмістае поліфункцыянальнае ўтварэнне, здольнае аператыўна вырашаць надзённыя і стратэгічныя задачы соцыуму. У архітэктуры адзначаная праблема знайшла адлюстраванне ва ўмацаванні тэндэнцыі да стварэння шматфункцыянальных комплексаў, што сталі адпраўной кропкай на шляху генерывання канцэпцыі мініполісаў.

ЛІТАРАТУРА

1. Цейтлін, А. Комплекс по улице Маяковского / А. Цейтлін // Архитектура и строительство. – 2009. – № 8. – С. 26–31.
2. Западные «ворота» Минска: какими им быть // Архитектура и строительство. – 2009. – № 8. – С. 10–13.
3. Мартинович, В. «Мы смотрим в завтрашний день и реализуем его сегодня...» / В. Мартинович // Архитектура и строительство. – 2011. – № 3. – С. 12–17.
4. Жилой комплекс в районе «Лебяжий», Минск: «Близнецы вдоль берега» // Архитектура. Строительство. Дизайн. – 2009. – № 2 (55). – С. 14–17.
5. Мартинович, О. Белорусский Ноттингем / О. Мартинович // Архитектура и строительство. – 2009. – № 10. – С. 56–59.
6. Мартинович, О. Восточный маяк Минска: новые критерии организации пространства / О. Мартинович // Архитектура и строительство. – 2008. – № 11. – С. 70–73.

SUMMARY

Article is devoted to determination of architectural and art specifics of the minipolice as multifunctional form of the town-planning organization of space in a sociocultural context. Ways and means of transformation of space of the large Belarusian city of (Minsk) from the created system of residential areas and residential districts through multipurpose complexes to minipolices reveal. It is noted that the contemporary city is treated not only as the Place of activity of the person and society, but also as the capacious multifunctional education capable quickly to solve today's and strategic problems of society.

Паступіў у рэдакцыю 05.04.2013 г.

А.П. Дубініна,*старшы выкладчык гуманітарных дысцыплін
Беларуска-Расійскага ўніверсітэта, г. Магілёў*

СТЫЛЯВЫЯ НАПРАМКІ КУЛЬТУРЫ ЭПОХІ ПОСТМАДЭРНУ

Уводзіны. Даследчыкі культуры, характарызуючы перыяд, адзначаны існаваннем новага стылю – мадэрну, называюць яго часам «эпохай каля 1900-га года». Увядзенне ў навуковы ўжытак такога гісторыка-культурнага паняцця як «эпоха», само па сабе красамойнае. Яно канстатуе істотны факт: нягледзячы на сваю недаўгавечнасць (асноўная эвалюцыя стылю заняла сабой дзесяць-пятнаццаць гадоў), мадэрн здолеў не толькі ўкараніцца ў сферу мастацтва, але і надаць яму адмысловую афарбоўку. Творы мадэрну ўрываўся ў навакольнае асяроддзе, актыўна ўплываючы на яго.

Адна з праблем, абмяркоўваемых ў сучаснай тэорыі культуры, – суадносіны паняццяў мадэрн і постмадэрн. Існуюць крайнія варыянты: ад бачання постмадэрнізму як прадукту эвалюцыі і паглыблення мадэрнізму (Э. Гідэнс) [3] да інтэрпрэтацыі яго ў якасці адмовы ад нерэалізаваных інтэнцый мадэрну (Ю. Хабермас) [12]; ад дамінуючай тэндэнцыі супрацьпастаўлення постмадэрнізму мадэрнізму (Г. Кюнг) [8] да разумення постмадэрнізму ў якасці рэінтэрпрэтацыі мадэрнізму (А.Б. Зелігмен) [11]. Вядучы тэарэтык постмадэрну Ж.Ф. Ліятар лічыць, што «пераход грамадства ў эпоху, названую постіндустрыяльнай, а культуры – у эпоху постмадэрну, пачаўся менавіта з канца 1950-х гг., якія пазначалі ў Еўропе канец аднаўлення [6.] Ж. Ліятар тлумачыць, што «постмадэрнізм не з'яўляецца антытэзай мадэрну, ён уяўляе сабой частку мадэрну, гэта значыць тое, што імпліцытна змяшчаецца ў ім» [10, с. 320]. Думкі навукоўца падзяляюць многія заходнія філосафы, якія разглядаюць постмадэрн як фазу мадэрнісцкага свету канца XX ст.

Мадэрн пры ўсёй сваёй разнастайнасці адвольных форм, у адрозненне ад постмадэрну, захоўвае ўсюды сваю стылістычнаю якасць: рытмічную экспрэсію, напружанасць, эмацыянальную насычанасць. Некаторыя даследчыкі культуры мяркуюць, што мадэрн не быў адзіным стылем, а ўяўляў сабой злучэнне мноства розных стыляў і кірункаў, якія існавалі і паспяхова суседнічалі ў заходнееўрапейскай і рускай культуры ў перыяд прыблізна з 1886 па 1914 г. Такія думкі апелююць, галоўным чынам, да таго, што ідэалы і памкненні мадэрну не змаглі рэалізавацца ў складаны перыяд XIX – пачатку XX ст., таму яны знайшлі толькі сваё

адлюстраванне ў шматлікіх нацыянальных мастацкіх плынях, не аб'яднаных агульнай ідэяй. Аднак узнікае і іншы пункт гледжання на лёс мадэрну, прычым яго падтрымлівае большасць даследчыкаў сучаснай культуры. Мадэрн разглядаецца менавіта як стыль, як вялікі ідэяна-мастацкі рух, які ўзнік і развіваўся адначасова ў розных краінах. Дваццатае стагоддзе само прывяло сябе да гэтага стылю, які своеасаблівым спосабам інтэрпрэтаваў і захоўваў псіхалагічныя, маральныя і сацыяльныя ўзрушэнні свету і чалавека ў ім. Аднак дваццаты век скончыўся, а разам з яго зыходам намеціліся новыя пытанні і праблемы вызначэння стылю культуры.

Асноўная частка. Постмадэрнізм узнікае як новая мастацкая і культурная ідэалогія другой паловы XX ст., якая заклікае да карэкцыі ідэалогіі мадэрнізму ў новых гістарычных умовах. Усведамленне неабходнасці гэтага прыйшло пасля Другой сусветнай вайны з разуменнем таго, што мадэрн як стыль з яго сацыяльнымі, эстэтычнымі ўстаноўкамі вычарпаў сябе. Шырокая культурная прастора постмадэрнізму нясе ў сабе расчараванне ў ідэалах і каштоўнасцях Адраджэння і Асветніцтва з іх верай у прагрэс і панаванне розуму, бязмежнасць чалавечых магчымасцей. Постмадэрнізм і яго розныя нацыянальныя варыянты адрознівае «стомленасць», эсхаталагічны настрой, эстэтычныя мутацыі, дыфузіі вялікіх стыляў, эклектычнае змешванне мастацкіх моў. Мадэрнісцкай ўстаноўцы на навізну тут супрацьстаіць імкненне ўключыць у сучаснае мастацтва вопыт сусветнай мастацкай культуры шляхам яе іранічнага цытавання. Амерыканскі філосаф, культуролог Ф. Джэймісан, разважаючы пра стыль культуры пасля «мадэрну», вылучае канцэпцыю «пасціша». Дадзеная канцэпцыя адлюстроўвае пазіцыю даследчыка ў адносінах да постмадэрнісцкай культуры і стылю гэтай культуры («згасанне афекту»). Згасанне афекту, па Ф. Джэймісану, азначае «канец значна большага – канец стылю ў сэнсе ўнікальнага і асабістага, канец распазнавальнага індывідуальнага і ўзнікненне механічнай рэпрадукцыі» [5].

Своеасаблівую тэорыю стылю прапануе французскі філосаф, эсэіст, семіёлаг Ралан Барт. Культура ў навукоўца будзе сваю структуру і разгортваецца ў бясконцымым шэрагу знакаў. Стыль у Р. Барта ёсць «фактычная субстан-

цыя, якая ўвесь час пагражае ператварыцца ў форму; адзін стыль у сучаснай культуры варты іншага, і іх замена нічога не дае: афрыканскі Эсхіл не менш фальшывы, чым Эсхіл буржуазіі» [1, с.151–152]. Арыгінальнае ўяўленне аб стылі як аб сутнасці культуры прапануе французскі філосаф Ж. Дэлёз: «Стыль – з’ява працяглая і ўстойлівая, здабытая ў матэрыяле, адэкватным сутнасці. Такая сутнасць не толькі асабістая, індывідуальная, яна здольная індывідуалізаваць. Стыль, пазбаўлены магчымасці паўтарацца і ідэнтыфікавацца, незаменны і нішто не можа замяніць яго» [4, с. 75]. Погляды філосафаў постмадэрнісцкага напрамку на культуру свайго часу і становішча стылю ў ёй вельмі разнастайныя і арыгінальныя. Пазіцыі вышэйзгаданых аўтараў уяўляюць стыль культуры эпохі пасля «мадэрну» з’явай непрацяглай і няўстойлівай, якая не знайшла яшчэ адэкватных форм свайго выяўлення, такім чынам, пакуль рана казаць аб адзіным стылі гэтага часу.

Для таго каб зразумець становішча стылю ў эпоху постмадэрнізму, варта звярнуцца да спецыфікі постмадэрнісцкай эстэтыкі. Эстэтыка постмадэрнізму звязана з некласічнай трактовак класічных традыцый. Постмадэрнісцкая эстэтыка, дыстанцуючыся ад класічнай, усё ж уступае з ёй у кантакт, але імкнецца ўцягнуць яе ў сваю арбіту на новай тэарэтычнай аснове. Тут вылучаецца шэраг новых прынцыповых палажэнняў, мадыфікуюцца асноўныя эстэтычныя катэгорыі. Прыгожае ў яго постмадэрнісцкім разуменні заключаецца ў экалагічнасці і алгарытмічнасці прыгажосці, арыентацыі на прыгажосць асіметрыі. Узвышанае замяняецца дзіўным, трагічнае – парадаксальным. Іранізм становіцца галоўным прынцыпам постмадэрнісцкага мастацтва, а свядомы эклектызм сілкуе надмернасць мастацкіх сродкаў і прыёмаў. Постмадэрнісцкія эксперыменты стымулявалі сціранне граняў паміж традыцыйнымі відамі і жанрамі мастацтва і прывялі да іх дызайнізацыі. Мастацкая творчасць пераарыентавалася на канструяванне метадам аплікацыі.

У сферы мастацкай культуры постмадэрнізм звязаны з радыкальнай пераацэнкай каштоўнасцей мадэрнізму і авангардызму. Утапічныя памкненні ранейшага авангарда змяніліся самакрытычным стаўленнем мастацтва да самога сябе, вайна з традыцыяй змянілася суіснаваннем з ёй, прынцыповым стылістычным плюралізмам. Постмадэрнізм, не прымаючы рацыяналізм інтэрнацыянальных праяў мадэрну, звярнуўся да наглядных урокаў з гісторыі мастацтва, да непаўторных асаблівасцей навакольнага свету, спалучаючы ўсё гэта з найноўшымі дасягненнямі будаўнічай тэхналогіі. Быў абвешчаны лозунг «адкрытага мастацтва», якое свабодна ўзаемадзейнічае з усімі старымі і

новымі стылямі. У дадзенай сітуацыі ранейшае супрацьстаянне традыцый і авангарду страціла свой сэнс. Асобныя пачаткі постмадэрнізму не раз узнікалі ў асяроддзі ранейшага авангарда, але першай этапнай статыстычнай мяжой з’явіўся постмадэрнізм ў архітэктуры, а таксама поп-арт. Затым у відэа-арце і фотарэалізме былі знятыя ўсе рэшткі ранейшых эстэтычных табу, усе размежаванні паміж «высокім» і «нізкім», звыкла выдатным і пачварным. Традыцыйныя віды жывапісу, графікі, скульптуры ўвайшлі ў шчыльныя зносіны з новымі тэхнічнымі сродкамі творчасці, якія выявіліся ў поп-арце і кінематызме. Гэты сінтэз дасягнуў найвышэйшай складанасці ў віртуальных іконках, створаных з дапамогай камп’ютараў апошняга пакалення. Акрамя таго, постмадэрнізм абнавіў узаемазвязь выяўленчых мастацтваў з тэатрам, адкрыўшы новыя магчымасці дыялога відовішчых і славесных форм мастацкай культуры.

У дачыненні да стыляў мінулага ўсталявалася прынцыпова полістылістычная або гістарычна-шматмерная пазіцыя: архаічная старажытнасць і суперсучаснасць суіснуюць тут нязмушана. Напрыклад, хай-тэк ў архітэктуры і дызайне суседнічае з дэманстратыўна «першабытным» жывапісам «новых дзікіх». Мастацтва разбурыла ўсе межы, мастацтвам сёння можна было б смела назваць усё, што адбываецца. Аднак сучасныя напрамкі ідуць з новым поглядам на аб’ект мастацтва, пры гэтым часта выпускаючы з віду мэту і значэнне. Таму шматлікія кірункі сучаснай мастацкай культуры рэдка захоўваюцца ў чыстым выглядзе. Па гэтай жа прычыне вельмі складана аднесці творчасць сучаснага мастака да якога-небудзь кірунку і стылю. Можна толькі казаць пра тое, што той ці іншы мастак атрымаў імпульс для творчасці.

Постмадэрнізм бачыць сваю задачу ў змякчэнні мадэрнісцкага рыгарызму шляхам дапушчэння ў мастацтва эклектыкі, гістарычных цытат і элементаў масавай культуры. Канкрэтнае напаўненне тэрміна «постмадэрнізм» патрабуе ўдакладнення. Ён адначасова паўстаў у дыскусіях па тэорыі архітэктуры, у літаратурнай крытыцы і мастацтвазнаўстве. Бум ужывання тэрміна (у тым ліку і ў СССР) прыйшоўся на 80-я гг. мінулага стагоддзя. Звычайна постмадэрнізмам называюць толькі мастацтва пазначанага дзесяцігоддзя. Гэта быў пік архітэктуры постмадэрнізму і некалькіх жывапісных плыняў: італьянскага трансавангарда, нямецкага неаэкспрэсіянізму, нью-ёрскай «новай хвалі». Аналагічна ім – гэта сац-арт рускай дыяспары ў Нью-Ёрку (1980-х гг., В. Комар, А. Меламід і інш.) і ў Санкт-Пецярбургу.

У 1980-я гг. ў Еўропе і ЗША набылі велізарную папулярнасць філасофскія працы, якія пад-

водзяць тэарэтычную базу постмадэрнізму. У прыватнасці, працы Ж. Бадрыяра [11] пра сімуляцыі і сімулятары (рэпрадукцыі без арыгінала) і працы Ж.Ф. Ліятара [10], што выказваюць недавер любой ідэалогіі, якая прэтэндуе на абсалютнасць (хрысціянскай, асветніцкай, мадэрнісцкай). Аднак гэтыя ідэі імгненна сталі здабыткам мас і самі ператварыліся ў свайго кшталту абсалютную ідэалогію. Такім чынам, да канца васьмідзясятых гадоў тэрмін «постмадэрнізм» быў скампраметаваны, большасць тэарэтыкаў мастацтва перастала яго ўжываць. Прэтэндуючы на стыль, постмадэрнізм, замест таго, каб ставіць пытанні аб спадчыне мадэрнізму, прапаноўваў занадта лёгкія адказы, якія зводзіліся да набору пэўных форм. Нягледзячы на недавер, выказаны тэрміну «постмадэрнізм», пытанні, звязаныя з лёсам мадэрнізму, ніякім чынам нельга лічыць вырашанымі.

Так, у пачатку XXI ст., на думку аўтара дадзенага артыкула, лепш казаць не аб стылі і не аб кірунку постмадэрнізму, але пра постмадэрнісцкаю праблематыку, над якой працягваюць працаваць сёння тэарэтыкі культуры. Такім чынам, постмадэрнізм стаў лічыцца адной са стадыяў мадэрнізму, распаўсюджваннем крытычнага характару мадэрнізму на сам мадэрнізм, а таксама яго радыкальнай фазай. Мастацкі постмадэрнізм дэманструе нам талерантнасць, сінкрэтызм, магчымасць суіснавання супрацьлегласцей [2, с. 84].

Заклучэнне. Сёння мы можам вызначыць постмадэрнізм, з аднаго боку, як мастацкую плынь у літаратуры і іншых відах мастацтва, з іншага – гэта тэарэтычная рэфлексія на мадэрн, так званая постмадэрнісцкая крытыка, і, нарэшце, разам з постструктуралізмам і дэканструктывізмам частка ўплывовага адзінага комплексу ўяўленняў светапогляднага парадку, які развіваўся ў бок ўсведамлення сябе як філасофіі постмадэрнізму. стыль, у адрозненне ад постмадэрнісцкіх плыняў, мяркуе сталую форму мастацкага самавызначэння эпохі, нацыі, рэгіёна. З'яўляючыся адной з найважнейшых катэгорый культуры, стыль ёсць выніковая сума дынамічных канкрэтна-гістарычных праяў культуры. Постмадэрнізм дэманструе спантаннае нараджэнне розных напрамкаў, камбінацыі «файлаў», гістарычных архіваў.

У выніку даследавання мы прыйшлі да наступных высноў:

- стыль «мадэрн» з'явіўся апошнім вялікім стылем XX ст., паколькі валодаў ідэйна-мастацкім адзінствам і цэласнасцю;
- мадэрн уяўляў сабой сталую форму мастацкага самавызначэння эпохі, знаходзячы свае выяўленне ў розных нацыянальных варыянтах;

- постмадэрнізм узнікае як новая мастацкая і культурная ідэалогія, якая заклікае да карэкцыі мадэрнісцкіх з'яў у новых гістарычных умовах;
- постмадэрнізм сёння можа разглядацца не як самастойны стыль культуры, а як радыкалізацыя мадэрнізму, паколькі адлюстроўвае працэс развіцця культуры пэўнага часу, не здольнай яшчэ абагульніць свае мастацкія, гістарычныя і сацыяльныя дасягненні.

ЛІТАРАТУРА

1. Барт, Р. Мифологии / Р. Барт. – М.: Изд - во им. Сабашниковых, 2000. – 314 с.
2. Власов, В.Г. Стили в искусстве: словарь. Т. 1 / В.Г. Власов. – СПб.: Кольна, 1995. – 456 с.
3. Гидденс, Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. – 2-е изд. – М.: Академический Проект, 2005. – 528 с.
4. Делёз, Ж. Марсель Пруст и знаки / Ж. Делёз. – СПб.: Алетейя, 1999. – 140 с.
5. Джеймисон, Ф. Постмодернизм и общество потребления: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_4/10.htm> – Дата доступа: 1.04.2013.
6. Козловски, П. Культура постмодерна / П. Козловски. – М.: Ad Marginem, 1997. – 421 с.
7. Культурология. XX век: энциклопедия. Т.1. – СПб.: Университетская книга, 1998. – 447 с.
8. Кюнг, Г. Начало всех вещей. Естествознание и религия / Г. Кюнг; пер. с нем. В. Витковский – М.: Богословие и наука, 2007. – 272 с.
9. Лиотар, Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар. – СПб.: Лань, 1998. – 237 с.
10. Лиотар, Ж.-Ф. Ответ на вопрос: что такое постмодерн? / Ж.-Ф. Лиотар // AD MARGINEM. – 1993. – 420 с.
11. Постмодернизм: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://psylib.org.ua/books/griz01/postmodernizm.htm>> – Дата доступа: 1.04.2013.
12. Хабермас Ю. Модерн – незавершенный проект / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 1992. – № 4. – С. 40–50.

SUMMARY

In today's culture, despite many judgments, the style of «modern» is defined as the last great style of the 20th century. Postmodernism appears after the second world war, along with the understanding that the «modern» as a style with its social and aesthetic directions exhausted. Postmodernism eclectic mix of artistic languages – all these things are not conducive to a single form of cultural self-determination. Postmodernism is now considered one of the stages of modernism, the spread of the critical nature of modernism to modernism itself, and, therefore, its radicalization. Inconsistency and instability of post-modernism, the lack of a single dominant art still cannot talk about post-modernism as a style of culture.

Паступіў у рэдакцыю 08.04.2013 г.

К.В. Мельник,*аспирант кафедри белорусской и мировой художественной культуры БГУКИ*

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ: ОФИЦИАЛЬНОЕ ОФОРМЛЕНИЕ И ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ

Социалистический реализм – одно из значительных явлений культуры XX в., пришедшее на смену периоду русского искусства, получившего название «серебряный век». Настоящее время отмечено подъемом интереса к культурному наследию СССР как в любительской, так и в профессиональной среде. Однако множество вопросов исторического, теоретического, искусствоведческого плана, связанных с осмыслением феномена соцреализма, еще требуют своего изучения. В данной статье предпринимается попытка рассмотреть обстоятельства его официального оформления и последующей институционализации. Выяснение данных вопросов необходимо для понимания сущности социалистического реализма и его роли в развитии советского искусства в целом и белорусской советской живописи в частности.

Появление социалистического реализма как художественного метода и направления искусства было обусловлено противоречивыми социальными процессами, развивавшимися в мире на протяжении XVII–XX вв. Они способствовали осознанию отчужденного состояния человека в классово-антагонистическом обществе по отношению к результатам его деятельности и необходимости преодоления такого положения. На решение данной исторической задачи, как считалось, была ориентирована Октябрьская социалистическая революция 1917 г. в России. После нее перед деятелями искусства встал вопрос о наступившей исторической эпохе, содержанием которой является преодоление отчуждения человека, способе образного мышления, о новом художественном методе.

Согласно Ю.Б. Бореvu, способ образного мышления (художественный метод) определяется следующими тремя факторами:

1) эстетическим богатством действительности (вся совокупность эстетически осмысленных социальных и природных явлений и выраженных в форме творений различных видов искусства);

2) мировоззрением художника;

3) художественно-мыслительным материалом, накопленным в предыдущие эпохи [1, с. 168]. Все три фактора формирования нового художественного метода к указанному времени уже были в наличии.

Во-первых, в конце XIX в. действительность в ее эстетическом богатстве стала иной, нежели она была в начале века. Предметом

эстетического восприятия, а значит и художественного осмысления действительности стала жизнь и борьба рабочего класса, в результате чего сокровищница мировой художественной культуры пополнилась соответствующими произведениями литературы, поэзии, театра, живописи, скульптуры, музыки и т. д. Во-вторых, произошли принципиальные изменения в мировоззрении и идейных позициях творцов искусства. Умами многих из них овладели марксистские представления об общественном развитии, движущей силой которого рассматривался рабочий класс, призванный освободить человечество от любых форм социального угнетения. В-третьих, наиболее близким умонастроением творческой интеллигенции, по крайней мере отечественной, в начале XX в. оказался художественно-осмысленный материал, накопленный в рамках реалистического направления искусства.

Немаловажное значение для позитивного ответа на вопрос о способе образного мышления в новых условиях имели общественные сдвиги, произошедшие в стране после Октябрьской революции. Вот как оценивалась ситуация, сложившаяся к 1934 г., в одобренном ЦК ВКП(б) в 1938 г. кратком курсе истории Всесоюзной коммунистической партии (большевики): в стране построен «незыблемый фундамент социалистической экономики – первоклассная тяжелая социалистическая индустрия и коллективное механизированное земледелие, уничтожена безработица, уничтожена эксплуатация человека человеком, созданы условия для непрерывного улучшения материального и культурного положения трудящихся нашей страны» [2, с. 314].

Разумеется, данные оценки носят, с одной стороны, пропагандистский характер, а с другой – свидетельствуют о тогдашнем понимании руководителями большевистской партии сущности социализма, которое далеко отстоит от собственно марксистского его видения. Тем не менее, в них отражен тот факт, что страна преодолела тяжелейший кризис, предшествовавший Октябрьской революции, и что она перестраивает все сферы своей жизнедеятельности на новых началах, которые властями квалифицировались как социалистические. Надо отметить, что из этих оценок в то время исходила и художественная критика. Например, литературовед В. Гриб в 1934 г. в журнале «Литературный критик» писал: «Социализм уже не отда-

ленное будущее, он становится действительностью, создается новый тип человека, развиваются новые формы труда, быта, семьи, нравственности...» (цит. по: [3, с. 23]).

В 1932–1934 гг. происходил активный поиск формулы творческой позиции деятелей литературы и искусства в изменившихся социально-исторических условиях. Толчком к такому поиску послужило постановление ЦК ВКП(б) «О перестройке литературно-художественных организаций» от 23 апреля 1932 г. Согласно данному документу, все действовавшие в стране литературно-художественные объединения упразднялись и вместо них предполагалось «объединить всех писателей, поддерживающих платформу Советской власти и стремящихся участвовать в социалистическом строительстве, в единый союз советских писателей»; аналогичные изменения намечалось осуществить и «по линии других видов искусства» [4, с. 408].

В ходе развернувшихся дискуссий – в них участвовали как деятели культуры, так и представители власти – выдвигались различные варианты названия рождающегося в новых условиях искусства. Однако во всех предлагаемых названиях присутствует термин «реализм», что указывало на близость творческих позиций участников полемики и их приверженность накопленному в рамках реалистического направления отечественного искусства художественно-мыслительному материалу. В одной из таких дискуссий художник-ахровец Е. Кацман, отстаивая данный термин, говорил, что «реализм больше всего соответствует и марксизму и коммунистической революции» (цит. по: [5, с. 18]).

Одновременно участники дискуссий обсуждали вопрос о том, что же искомым термином предполагается обозначить: метод, стиль или направление нового искусства? Многие из них не видели различий между понятиями «стиль» и «метод», они попросту их отождествляли. В этой связи заслуживает упоминания предложенное рапповцами понятие «диалектико-материалистический метод в искусстве». Подход рапповцев акцентировал значение мировоззрения и идейной позиции художника для его творчества; при этом он не предполагал исключения эстетической сущности искусства [5, с. 29]. И хотя понятие «диалектико-материалистический метод в искусстве» не было принято по причине механического переноса философской категории в искусство и эстетику, оно, несомненно, способствовало появлению новой эстетической категории – «художественный метод» или «творческий метод».

Название метода художественного осмысления действительности в новых условиях – *социалистический реализм* – полностью выкристаллизовалось в 1934 г. Впервые этот термин появился в «Литературной газете»

23 мая 1932 г. Его употребил в речи на собрании актива литкружков Москвы председатель оргкомитета Союза писателей И. Гронский, определив его как «метод революционного социалистического реализма» [5, с. 36]. Как установил Ю. Боров, 26 октября 1932 г. И.В. Сталин в беседе руководителей партии и правительства с писателями на квартире у А.М. Горького назвал художественным методом советской литературы социалистический реализм, тем самым освятив своим именем появление данного термина – результата коллективных усилий писателей, художников и политиков [6, с. 77]. Вполне вероятно, что прилагательное «социалистический» в этом термине И.В. Сталину пришлось по душе, поскольку он считал, что страна «уже вступила в период социализма» [7, с. 6]. И потому, скорее всего, он полагал, что в этих условиях искусство призвано отражать социалистическую действительность в ее движении в направлении коммунизма. Возможно, в ходе указанной встречи ее участниками были высказаны и определенные предварительные суждения относительно конкретного содержания термина.

С этого момента, как отмечает А.И. Морозов, стала осуществляться «широковещательная компания», непосредственной задачей которой являлось «структурирование творческого метода социалистического реализма». На каком-то ее этапе в Кремль на совещание к И.В. Сталину были приглашены художники И. Бродский и Е. Кацман, о чем они сообщают в своих мемуарах. В выработке позиции руководства партии принимали участие и теоретики культуры Г. Лукач и М. Лифшиц [3, с. 22]. Таким образом, понятие «социалистический реализм», как и его статус «творческого метода», появилось в результате совместных усилий писателей, художников и руководства партии.

Официальное «узаконивание» понятия «социалистический реализм» связывается с первым Всесоюзным съездом советских писателей, состоявшимся 17 августа – 1 сентября 1934 г. Выступивший на съезде с речью секретарь ЦК ВКП (б) А.А. Жданов произнес ставшие знаковыми слова: «Товарищ Сталин назвал наших писателей инженерами человеческих душ. Что это значит? Какие обязанности накладывает на вас это звание? Это значит, во-первых, знать жизнь, чтобы уметь ее правдиво изобразить в художественных произведениях, изобразить не схоластически, не мертво, не просто как “объективную реальность”, а изобразить действительность в ее революционном развитии. При этом правдивость и историческая конкретность художественного изображения должны сочетаться с задачей идейной переделки и воспитания трудящихся людей в духе социализма. Такой метод художественной литературы и литературной критики есть то, что

мы называем методом социалистического реализма» [9, с. 4].

В своем докладе на съезде писателей М. Горький, которого по праву признают основателем метода соцреализма, значительно расширил рамки толкования данного понятия. С его точки зрения, в центре художественного осмысления рождающейся новой, социалистической действительности должна быть человеческая личность. «Социалистический реализм, – говорил он, – утверждает бытие как деяние, как творчество, цель которого – непрерывное развитие ценнейших индивидуальных способностей человека, ради победы его над силами природы, ради его здоровья и долголетия, ради великого счастья жить на земле, которую он сообразно непрерывному росту его потребностей хочет обработать всю, как прекрасное жилище человека, объединенного в одну семью» [9, с. 17].

Первый Всесоюзный съезд советских писателей также выработал, по словам Ю.Б. Борева, некий «нормативно-правовой акт» – определение социалистического реализма. Оно было закреплено в уставе союза писателей в следующей формулировке: «Социалистический реализм, являясь основным методом советской художественной литературы и литературной критики, требует от художника правдивого, исторически-конкретного изображения действительности в ее революционном развитии. При этом правдивость и историческая конкретность художественного изображения действительности должны сочетаться с задачей идейной переработки и воспитания трудящихся в духе социализма. Социалистический реализм обеспечивает художественному творчеству исключительную возможность проявления творческой инициативы, выбора разнообразных форм, стилей и жанров» [9, с. 712–713]. В последующем это определение с несущественными уточнениями включалось в уставы всех творческих союзов СССР. При концептуальной разработке данного художественного метода это определение квалифицировалось как суть соцреализма.

Созданием в 1934 г. Союза писателей СССР было положено начало процессу институционализации социалистического реализма. Под таковым понимается формирование системы социальных институтов (органов, объединений, учреждений), призванных обеспечивать производство и распространение продукции соцреализма, профессиональную подготовку и рост творческого мастерства ее создателей, общественное признание их творческих достижений, создание необходимых для их деятельности материальных и бытовых условий, теоретическую разработку проблем развития соцреализма. Данный процесс продолжался практи-

чески вплоть до прекращения существования советского государства.

Подробный анализ институционального механизма социалистического реализма может составить предмет особого научной работы. Здесь же перечислим его основные элементы. К таковым следует отнести партийные структуры (инстанции) различного уровня, начиная от высших руководящих органов коммунистической партии (съезд, центральный комитет, политбюро, секретариат ЦК), продолжая руководящими республиканскими, областными (краевыми) и районными партийными органами и заканчивая первичными партийными организациями. Закрепив за собой сначала явочным порядком, а затем и в виде конституционного положения – статус «руководящей и направляющей силы советского общества» [10, с. 8], партия определяла общее направление культурной политики советского государства и осуществляла руководство деятельностью различных звеньев институционального механизма соцреализма на всех его уровнях. Это ее руководство включало в себя также оценку деятельности творцов искусства и произведенной ими художественной продукции.

В советский период разделение функций партийных и государственных органов в управлении обществом, в том числе сферой искусства, часто менялось и не всегда компетенции этих институтов четко определялись. Тем не менее, именно государство, пусть и номинально, финансировало расходы на обеспечение функционирования учреждений культуры и осуществляло административный контроль за большей их частью. Партийный аппарат предопределял содержание решений государственных органов, но последние были вправе и по своей инициативе принимать решения по текущим делам культурной жизни. В структуре государственного аппарата всегда имелись министерства или другие органы (например, государственные комитеты), в ведении которых находилась основная часть учреждений культуры. Эти органы несли свою долю ответственности за содержание продукции подведомственных им организаций. Государственные органы ведали целым рядом издательств, они выпускали собственные журналы (например, «Искусство», «Театр», «Просветительская работа» и др.). Ими контролировались также важные каналы распространения произведений искусства (театры и кинотеатры, музеи и библиотеки). К сфере компетенции органов исполнительной власти относилось присуждение Государственных премий деятелям культуры и искусства.

Центральное место в институциональной структуре соцреализма принадлежало творческим союзам. Такое положение обусловлено тем, что в них состояли непосредственные соз-

датели художественных произведений. Кроме Союза писателей в разное время в СССР были созданы: Союз архитекторов (1937 г.), Союз композиторов (1948 г.), Союз художников (1957 г.), Союз журналистов (1959 г.), Союз кинематографистов (1965 г.), Союз театральных деятелей (1986 г.). Все они создавались на основе творческих и организационных принципов, апробированных на Союзе писателей СССР. По этому же образцу создавались и творческие организации других уровней – республиканского, краевого и местного. Творческие союзы одновременно выступали в качестве партнера партии в области культуры и в качестве ее важнейшего инструмента. Содержание их деятельности, с формально-юридической точки зрения, достаточно полно отражено в следующем определении: «Творческие союзы в СССР являются общественными организациями, объединяющими работников литературы и искусства на основе идейно-творческого метода социалистического реализма, с целью создания произведений высокохудожественной значимости, развития духа самостоятельности и политической активности их членов, защиты их прав и интересов» [11, с. 18].

Существенную роль в функционировании искусства соцреализма выполнили общественные объединения, из которых наиболее близкими к художественной жизни были комсомол, пионерская организация, общество «Знание», профсоюзы, объединения работников ведомств творческого профиля. К числу последних относился Союз работников искусств, членами которого являлись сотрудники учреждений Министерства культуры СССР. Под руководством этого Союза работало такое учреждение, как Центральный дом работников искусств. Важнейшей задачей деятельности подобных общественных объединений являлась непосредственная работа с различными категориями населения – от детей до лиц пенсионного возраста – с целью пропаганды произведений искусства, приобщения людей к художественной жизни в форме самостоятельных практик. В их ведении находились различная материальная база (дворцы и дома пионеров, молодежи, народного творчества, санатории, оздоровительные учреждения и т. д.), издательства, средства массовой информации, творческие мастерские, художественные комбинаты и т. д.

Следующим по важности элементом институционального механизма социалистического реализма являются учебные учреждения, призванные выполнять функции подготовки кадров различных видов искусств. СССР располагал такими уникальными для того времени центрами обучения, как Литературный институт имени А.М. Горького, Всесоюзный государственный институт кинематографии (ВГИК),

Государственный институт театрального искусства. В стране была создана разветвленная сеть художественных институтов и консерваторий, училищ живописи и ваяния, разнообразных музыкальных и хореографических училищ и школ. Кроме того, функцию повышения профессиональных качеств выполняли такие учреждения, как дома писателей, актеров, работников искусств. С целью обеспечения руководства деятельностью художественного образования в 1947 г. создается Академия художеств СССР (ныне – Российская академия художеств), через которую передавались и контролировались партийные директивы.

Непременным атрибутом организации искусства соцреализма выступали также научно-исследовательские учреждения. Однако, как отмечают исследователи, они в меньшей мере по сравнению с другими элементами рассматриваемого комплекса являлись «обособленной подсистемой» [12, с. 309]. Научными разработками в области искусства занимались учреждения различной «ведомственной» принадлежности – Академии наук СССР и академий наук союзных республик, исследовательские центры союзных и республиканских министерств и ведомств, творческих союзов и т. д. Однако исследовательская проблематика всех их в той или иной мере соответствовала задачам развития искусства соцреализма. Главным научно-творческим центром в сфере искусства являлась Академия художеств СССР. Она объединяла на выборных началах, как считалось, крупнейших деятелей советского изобразительного искусства и архитектуры и призвана была содействовать развитию принципов социалистического реализма в теории и практике художественной культуры. В ее составе на 1 января 1989 г. насчитывалось 79 действительных членов, 100 членов-корреспондентов и 18 почетных членов (избирались из числа деятелей зарубежного искусства) [13, с. 27].

Таким образом, социалистический реализм как художественный метод и направление искусства появился в результате Октябрьской революции 1917 г. в России, которая в советское время называлась Великой Октябрьской социалистической революцией. Концептуально соцреализм был осмыслен в ходе острых дискуссий между представителями различных видов литературы и искусства в начале 1930-х гг., а свое официальное оформление получил в 1934 г. на первом Всесоюзном съезде советских писателей. Содержательная сторона метода соцреализма заключается в художественном отображении процесса преобразования действительности, направленного на преодоление отчуждения человека. В период существования СССР была проделана огромная работа по институционализации соцреа-

лизма, то есть формированию системы социальных институтов, призванных обеспечивать необходимые условия для развития искусства в русле данного направления. Результатом этой работы стал уникальный в своем роде институциональный комплекс, который – следует это признать – изначально и неизменно был ориентирован на осуществление в сфере искусства метода соцреализма, а не на подчинение усилий творческой интеллигенции реализации узкопартийных, политически конъюнктурных задач. Такого рода проявления имели место, но это были не сущностные, а побочные, негативного характера моменты в функционировании данного институционального механизма.

Сам же соцреализм как художественный метод воплотил в себе и реализм, и романтизм, что позволяет художнику сполна реализовывать свои творческие потенции и замыслы. Об этом свидетельствуют созданные в советский период произведения литературы и искусства, признанные ныне в качестве шедевров мировой художественной культуры. Институциональный механизм соцреализма в своей формально-организационной основе пережил породивший его феномен. Сложившаяся в советском обществе система институтов сферы литературы и искусства, будучи освобожденной в постсоветский период от узкопартийного идейного диктата и дополненной элементами рыночной инфраструктуры, успешно адаптирована для решения задач современной культурной жизни новых государств, возникших после распада СССР.

ЛИТЕРАТУРА

1. Боров, Ю.Б. Эстетика / Ю.Б. Боров. – М.: Политиздат, 1981. – 399 с.
2. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. – М.: Госуд. изд-во полит. лит-ры, 1945. – 351 с.
3. Морозов, А.И. Конец утопии. Из истории искусства СССР 1930-х годов / А.И. Морозов. – М.: Галарт, 1995. – 224 с.
4. О перестройке литературно-художественных организаций: Постановление ЦК ВКП(б) от 23 апреля 1932 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). Т. 5 (1929-1932). – М.: Политиздат, 1984. – С. 407-408.
5. Асадуллаев, Г.С. Историзм, теория и типология социалистического реализма / Г.С. Асадуллаев. – Баку: Азербайджан. гос. изд-во, 1969. – 278 с.
6. Боров, Ю.Б. Социалистический реализм: взгляд современника и современный взгляд / Ю.Б. Боров. – М.: АСТ: ОЛИМП, 2008. – 478 с.
7. Сталин, В.И. Заключительное слово по политическому отчету ЦК XVI съезду ВКП(б) 2 июля 1930 г. / И.В. Сталин // Соч.: в 13 т. Т. 13 – М., 1951. – С. 1-16.
8. Первый Всесоюзный съезд советских писателей. 1934. Стенографический отчет. – М.: Советский писатель, 1994. – 714 с.
9. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. – М.: Изд-во «Правда», 1977. – 48 с.
10. Творческие союзы СССР. Организационно-правовые вопросы / В.В. Кравченко [и др.]. – М.: Юрид. лит., 1970. – 288 с.
11. Геллер, Л. Институциональный комплекс соцреализма / А. Геллер, А. Боден // Соцреалистический канон. – СПб.: Академический проект, 2000. – С. 289-319.
12. Большой энциклопедический словарь. В 2 т. Т. 1 / гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – 863 с.

SUMMARY

Background for socialist realism appearance as artistic method and art direction is considered in the article. The circumstance for definition of socialist realism concept in the Soviet Union and its official formation are found out. It is revealed the formation of institutional socialist realism mechanism. Functions of its basic elements are figured out.

Поступила в редакцию 10.04.2013 г.

УДК 008:821.161.3 Быкаў

Н.С. Клішэвіч,

аспірант кафедры гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі РІВШ

ТВОРЧАЯ СПАДЧЫНА В. БЫКАВА ЯК ФАКТАР БЕЛАРУСКАЙ ДУХОЎНАЙ КУЛЬТУРЫ

*Што да мяне, дык пэўне мой лёгас
пэсымістычны, хаця мая душа
прагне аптымізму*

В. Быкаў

Духоўныя традыцыі кожнага народа маюць адметнае значэнне, бо з'яўляюцца каранямі пэўнай цывілізацыі. Яны ўяўляюць культурна-генетычны код народа і існуюць нягледзячы на зменлівасць часу. Традыцыя – гэта своеасаблівая форма трансляцыі культурнага вопыту, якая аб'ядноўвае народ у адно цэлае, і цесна звязана з каштоўнасцямі. Паняцце «каштоўнасць» у агульным сэнсе ўжывалася яшчэ ў часы Платона і Геракліта, але і зараз няма адзінага нарматыўнага азначэння

дадзенай катэгорыі. Пад каштоўнасцю звычайна разумеюць станоўчую ці адмоўную значнасць прадметаў навакольнага асяроддзя для чалавека або грамадства. Тое, што з'яўляецца каштоўнасцю для аднаго чалавека, зусім не абавязкова становіцца каштоўнасцю для пэўнай супольнасці, сацыяльнага класа, народа, нацыі і пакалення. Назапашанае пэўным пакаленнем зусім не абавязкова становіцца каштоўным для наступнага. Калі ж пакаленне можа рабіць нейкія высновы з папярэдняга вопыту, няхай сабе і зусім нязначныя, і правільна карыстацца тым, што назапашана раней, то тут можна меркаваць пра валоданне каштоўнасцямі. Пры ўмове, што каштоўнасці становяцца тра-

дыцыйнымі, ёсць усе падставы спадзявання, усе рухаецца ў правільным кірунку, да так званай гармоніі і Абсалюту, да якога імкнецца ў рэшце рэшт як кожны чалавек, так і пэўная супольнасць людзей.

Духовныя каштоўнасці беларусаў фарміраваліся на падставе ўсходнеславянскага менталітэту [13, с. 56], але асаблівасць ментальнасці беларусаў выяўляецца ў ваганні паміж Усходам і Захадам [1, с. 12]. Адзін з першых даследчыкаў беларускага светагляду Ігнат Абдзіраловіч заўважыў адну з рыс характару беларусаў – ваганне. Таму не выпадкова ваганне, парогавыя станы прысутнічаюць у творах многіх беларускіх аўтараў. Варта заўважыць, што гістарычнае знаходжанне «паміж варожымі кірункамі» сфарміравала, на нашу думку, такую рысу характару як талерантнасць, якая з'яўляецца на сённяшні дзень амаль візітнай карткай сучаснага беларуса.

Раздарожжа выступае галоўным вобразам у І. Абдзіраловіча, Беларусь доўгі час захоўвала сваё становішча «памежжа» і канчатковае «недалучэнне» ні да Захаду, ні да Усходу. Рух беларускай культуры адбываецца паміж двума кірункамі еўрапейскай культуры – Захадам і Усходам, паміж двума культурнымі тыпамі («варожымі») – і ў гэтай дваістасці адчуваецца канфлікт. Але, згадваючы мудрасць беларусаў, канфлікт становіцца ініцыятарам пэўнай асаблівасці характару, рысай, якую можна назваць прыцягласцю, мудрасцю. Канфлікт таксама спроба засваення быцця і знаходзіць сваё праяўленне ў творчасці, як спосабе захавання раўнавагі. Творчасць з'яўляецца своеасаблівым цэнтрам жыцця, яна «жыве» ў паўсядзённай працы, сямейных адносінах, у грамадскім руху. Канфлікт, памежжа, раздарожжа, недалучэнне – усё гэта вымагае шукаць іншыя станы, адгэтуль і ўзнікае ідэя шляху, як сродку руху творчасці. З гэтай нагоды важнае значэнне набывае фармулёўка нацыянальнай ідэі, сутнасць якой заключаецца ў асэнсаванні быцця беларускага этнасу, гістарычнай спадчыны беларускага народа, яго нацыянальнай ідэнтычнасці і самасці, генетычных вытокаў гістарычнага прызначэння, ідэй існавання, асаблівасцей нацыянальнага характару, геапалітычнага становішча і ролі ў глабалізацыйных працэсах сучаснасці. І галоўнае тут не ў фінансавых інвестыцыях, а ў культуры і літаратуры: «Літаратуры ж не надта патрэбны інвестыцыі, але ёй патрэбна – свабода» [2, с. 538]. У пачатку 90-х гг., у сваіх выступленнях В. Быкаў, звяртаючыся да праблемы нацыянальнага ў культуры, зазначае, што здаровы, памяркоўны нацыяналізм – з'ява зусім нармальная. Нацыянальнае пачуццё даецца чалавеку ад нараджэння і відавочна, што нацыянальная ідэя – адна з самых старажытных і моцных жыццятворных ідэй.

Развіццю беларускай духоўнай культуры спрыялі асіміляцыя вопыту заходнееўрапейскай і рускай традыцый, сацыяльна-філасофскія і гуманістычныя ідэі ў беларускай філасофіі (Ефрасіння Полацкая, Кірыла Тураўскі, Аўрам Смаленскі, Ф. Скарына, С. Будны, В. Цяпінскі, С. Полацкі), развіццё беларускай самасвядомасці ў XX ст. (А. Гарун, І. Абдзіраловіч і інш.), філасофска-публіцыстычныя выступленні і творы (К. Каліноўскі, Я. Колас, М. Багдановіч, Ф. Багушэвіч, Я. Купала, В. Ластоўскі, В. Быкаў). У XIV–XVI стст. сотні беларускіх юнакоў удаस्कанальвалі сваю адукацыю ў заходніх універсітэтах Кракава, Лейпцыга, Страсбурга, Падуі, Балонні, Прагі, Парыжа [9].

Час дае нам магчымасць зірнуць на многае па-іншаму, узвысіцца над рэаліямі зямнога жыцця, ацаніць зробленае нашымі землякамі з новых пазіцый, каб зразумець у якім кірунку рухацца. Апошні прыжыццёвы твор-вынік Васіля Быкава «Доўгая дарога дадому» сімвалічна ўключае ў сябе ідэю шляху. Канешне сэнс твора значна шырэйшы, ён з'яўляецца квінтэсэнцыяй творчасці і філасофіі Васіля Быкава: чалавека, жыхара сваёй краіны, народнага пісьменніка, «светлага апостала нацыі». Сярод сучасных майстроў слова творчасць В. Быкава стала сапраўднай філасофска-культуралагічнай з'явай. Як пісаў Ж.П. Сартр, «проза – толькі самая зручная прылада для рэалізацыі вызначанай задумкі» [10, с. 20].

Творчасць В. Быкава ў гэтым кантэксце ўражвае сваім пастаянствам тэматыкі і рознабаковасцю ўзнятых сацыяльных праблем адначасова. На «ваенным матэрыяле» пісьменніку ўдаецца паказаць не толькі эпапею народнага гора, але і ўнутраны стан безвыходнасці і адчаю кожнага чалавека незалежна ад яго статусу і ступені адказнасці, дзе кожны стаіць перад нечалавечым выбарам – ад невялічкіх маральных, да канчатковага экзістэнцыяльнага. Расло цэлае пакаленне, якое бачыла толькі смерць і абсурднасць вайны. Канешне гэтыя станы параўноўваюцца са станами адчаю, тугі, трывогі і безвыходнасці ўсяго кірунку пісьменнікаў-экзістэнцыялістаў. В. Быкаў пры жыцці, вывучаючы экзістэнцыяльныя станы асобы для напісання вобразаў сваіх герояў, звяртаўся да творчасці Ж.П. Сартра, каб ацаніць межы магчымасцей чалавека і параўнаць свае ўражанні ад рэалій франтавога жыцця з уражаннямі іншых.

На думку В. Тараса, В. Быкаў быў сапраўдным экзістэнцыялістам. Менавіта таму філасофія жыцця, па Быкаву, з цягам часу стала яшчэ больш песімістычнай, стылявы каларыт больш змрочным, высновы, асабліва ў апошніх апавяданнях, нягледзячы на моцны сарказм, не пакідаюць надзеі на лепшае. Таму на першы погляд здаецца, што песімістычны настрой быкаўскіх апавяданняў і аповесцей поўнаасцю

сугучны з творчасцю А. Камю і Ж.П. Сартра. Так чыстым вопытам экзістэнцыяльнай прозы В. Быкава з'яўляецца апавяданне «Сыцяна», якое падобна да аднайменнага сартраўскага апавядання [6, с. 84].

Дух і цела ў Сартра быццам бы вядуць гульню: хто пераможа? І гэты дыялог Сартр падтрымлівае то ў бок цела, то на карысць душы, па-майстэрску, у сваёй манеры эпатажна-натуралістычнага апісання фізічнага стану людзей перад смерцю, ці ўжо мерцвякоў. Спачатку цела спакушае дух пераадолець культурныя табу (навела «Детство хозяина»), потым дух з'яўляецца прыслужкай у капрызах цела (навела «Интим»), у другім разе дух, загадваючы цела паздэквацца над сабой, з асападай назірае за забойствам цела («Герастрат»), то без сумнення дух робіць цела ахвярай у імя высокіх мэт (ваенныя эпізоды тэтралогіі «Дороги свободы») [3]. В. Быкаў саступае Сартру ў яўных натуралістычных апісаннях жахаў пакуты цела, яго больш цікавіць неабсяжнасць духу. У яго творчасці ўвасабляецца гістарычнае імкненне беларускага народа да волі, самастойнасці і дабрабыту, захавання і развіцця беларускай навукі, беларускай мовы і беларускай дзяржавы, гуманістычных перспектыв і грамадзянскай адказнасці за будучыню краіны. З самага пачатку творчасці пісьменнік сцвярджае: нягледзячы ні на што, у любых умовах неабходна заставацца чалавекам, захоўваць чыстую душу, боскую сутнасць.

Параўноўваючы агульнаславянскія духоўныя каштоўнасці з менталітэтам заходняга чалавека, даследчыкі заўважаюць такія традыцыйныя якасці славян, як святасць і дабрадзейнасць, калектывізм і саборнасць, веру ў ідэал, сціпласць і талерантнасць, служэнне грамадству, у супрацьлегласць такім каштоўнасцям, як агрэсіўнасць, упэўненасць у сабе, ўменне валодаць сабой, прагматызм, якія характэрныя для заходняга грамадства. Сціпласць асобы самога пісьменніка згадваюць усе, хто быў асабіста з ім знаёмы і нават параўноўваюць яго з Петраком («Знак бяды»). Гэта рыса як тыпова беларуская праглядаецца ў характары Сушчэні («У тумане»), сціпласць і талерантнасць якога набліжаны да абсалюту, становяцца хрысціянскай якасцю. Герой, які не дбае пра асабістае фізічнае жыццё, а хоча застацца сапраўдным чалавекам у вачах сваіх аднавяскоўцаў і проста людзей, з якімі ён пражыў жыццё. Фінал апавесці ўражвае сваёй безвыходнасцю. На першы погляд здаецца, што стан героя безвыходны, выбару няма, але Бог дае магчымасць выжыць і існаваць такому чалавеку, нягледзячы на цяжкасці, бо шэраг маральных выбараў, зробленых ім раней былі настолькі чалавечымі і вернымі, што з'явіліся прыкладам сапраўднага экзістэнцыяльнага выбару. Як казаў сам Васіль Уладзі-

міравіч, сорам і сумленне заўсёды павінны прысутнічаць у душы чалавека. І сапраўды, героі яго твораў «маленькія людзі», сціплыя і працавітыя, ад якіх часам залежыць так многа. «Праўда, інакш кажучы, абсалютная ісціна, убачаная вачыма асобнага чалавека, – самае змястоўнае паняцце ў творчасці В. Быкава» [12].

Для беларусаў характэрныя традыцыйналізм, гуманнасць, жыццёстойкасць, свабодалюбства. У самой натуры Быкава шмат нацыянальна-беларускага, таго, што ідзе ад яго бацькоў-дзядоў: мужнасць і сціпласць, сіла і слабасць, суровасць і спагада. Гэтыя супрацьлегласці злучаюць у адно цэлае ўсё тое, што зведалі беларусы за тысячу гадоў свайго гістарычнага існавання на тэрыторыі, дзе сутыкаліся розныя этнасы, культуры, канфесіі, цывілізацыі. Свабода як сімвал духоўнай культуры з'яўляецца бездакорнай каштоўнасцю ў любым грамадстве [2, с. 535]. Пошукі арыенціраў на духоўныя каштоўнасці ў сучасным грамадстве абумоўлены самім часам, прадыхтаваны культурна-філасофскімі зменамі ў эвалюцыі сусветнай цывілізацыі.

Як фундаментальны цывілізацыйны прыныц, свабода прыйшла ў духоўнае жыццё ўсходнеславянскіх народаў з увядзеннем і распаўсюджваннем хрысціянства. Як зазначае даследчык С.А. Падокшын, яе адрозненне ад язычніцкай свабоды грунтуецца на пэўных абмежаваннях, якія характэрны для хрысціянскай філасофіі і этыкі [8]. Беларусы, якія цягнуліся да шматлікіх канфесій, увабралі ў сябе лепшае, назапашанае духоўным вопытам розных канфесійных кірункаў, бо менавіта тэрмін «духоўныя каштоўнасці» нарадзіўся ў рэчышчы багаслоўя. Здаўна вядомы сем дабрадзейнасцей, чатыры з іх галоўныя: разважлівасць, устрыманасць, справядлівасць і ўстойлівасць, а астатнія тры – багаслоўскія (цнота, прабачэнне, пакорнасць) [7]. Галоўныя дабрадзейнасці – гэта тыя, якія прызнаюць усе цывілізаваныя людзі. Пра багаслоўскія ці тэалагічныя дабрадзейнасці ведаюць, як правіла, толькі хрысціяне. Разважлівасць – гэта фактычна тое, што давае нам з розумам, укладаючы ў нашы дзеянні сэнс, прымаць рашэнні і існаваць. Устрыманасць – гэта здольнасць адчуваць меру ва ўсім. Справядлівасць – гэта паняцце складаецца з сумленнасці, праўдзівасці, пэўнасці абяцанням і г. д. А ўстойлівасць мяркуе два віды мужнасці: тое, якое не баіцца глядзець у твар небяспекі, і тое, што дае чалавеку сілы пераносіць боль.

Звяртаючыся да быкаўскай кнігі-споведзі «Доўгая дарога дадому» нельга не заўважыць, што кароткае прадмоўе гучыць так па-хрысціянску; чалавек, які збіраецца ў доўгі шлях, просіць прабачэння за ўсё перад усімі людзьмі: «Знарок нікога не хацеў пакрыўдзіць» [2, с. 5]. Калі чалавек здзяйсняе які-небудзь учынак ці ўстрымліва-

еца ад чагосьці аднаразова – гэта не з’яўляецца паказчыкам таго, што ён валодае вышэй-названымі якасцямі. Толькі той чалавек, які з дапамогай доўгіх разважанняў і трэніровак волі развівае ў сабе здольнасць быць справядлівым, можа валодаць пэўным ўстойлівым характарам, які будзе адназначна рэагаваць правільна на сітуацыю. Такі чалавек зробіць усвядомленым экзістэнцыяльны выбар, паколькі менавіта якасці характару, а не асобныя ўчынкі, робяць чалавека асобай дабрадзейнай, асобай вышэйшага гатунку. Васіль Быкаў як прадстаўнік беларускай культуры, як чалавек, які прайшоў свой «доўгі шлях дадому», паказаў нам сваімі творами і ўчынкамі, што можна заставацца чалавекам, сцярпеўшы нечалавечыя пакуты, што маленькі звычайны чалавек шмат чаго можа зрабіць дзеля таго, каб душа і духоўнасць пэўнага народа працягвала сваё існаванне ў вечнасці, стала Абсалютам.

Сутнасць усіх пакут адзінкавага чалавека і народа ў цэлым можна звесці да таго, што мы павінны навучыцца быць людзьмі асобага гатунку. А для гэтага патрабуецца ўсяго-толькі пачаць выконваць хаця б адно правіла маральнасці, якое мае аднолькавы сэнс, нягледзячы на якой бы мове яно не гучала і ў якія б гады не было напісана: «Не рабі іншаму таго, чаго не жадаеш, каб рабілі табе!». Гэтае правіла працуе, паколькі не мае пэўнай праграмы для пэўнага грамадства. Яно разлічана на ўсе часы, на розных людзей – пачынаючы ад іх узнікнення і да сканчэння веку. Вядомы рускі даследчык, акадэмік А.А. Гусейнаў вельмі падрабязна даследаваў пытанне «залатога правіла». Ён адзначае, што актуальнасць яго не зменшылася ў нашы дні, таму што гэта вечная тэма. Яно можа адыграць значную ролю ў дыялогу паміж рознымі культурамі, паколькі яно існуе ва ўсіх канфліктуючых культурах [4], а гэта значыць, што яно прэтэндуе на абсалютнасць.

Найстаражытнейшым згадваннем залатога правіла лічацца «Павучэнні пісца Ахікара». Далей, у розных фармулёўках гэта максіма згадваецца ў старазапаветнай «Кнізе Тавіта», працах Канфуцыя (552–479 да н. э.), «Махабгараце», у старажытных іўдзейскіх кнігах, хадзісах прарока Мухамеда і інш. Самую разгорнутую яго фармулёўку мы знаходзім у Евангеллях ад Матфея і Лукі: «Такім чынам, ва ўсім як жадаеце, каб з Вамі паступалі людзі, так паступайце і Вы з імі, бо ў гэтым закон і прарокі (Мф 7, 2). Фармулёўкі, у якіх адлюстраваны асноўны сэнс этычнага вучэння Ісуса, выкладзенага ў Нагорнай пропаведзі, прадвызначылі важнае месца залатога правіла ў гісторыі еўрапейскай філасофіі і культуры. Яно трывала ўвайшло ў грамадскую свядомасць, стаўшы амаль сінонімам маральнасці. Але трэба заўважыць, што эпоха Асветы добра пажартавала над чалавекам.

Замест таго, каб адукоўваць і ўдасканалваць, яна паспрыяла дэградацыі, зацямніла пазарачыянальныя бакі чалавечай асобы. Але нягледзячы на гэта, на думку С.З. Сямернік, і ў гэты час «чалавек не быў пазбаўлены такой рысы як магчымасць і неабходнасць верыць» [11, с. 369].

Вера – наймагутнейшая крыніца матывацыі паводзін. Як слушна заўважана даследчыкамі, аб’яднанне розуму і веры – неабходная ўмова для служэння высокім маральным каштоўнасцям, нават у сітуацыі экзістэнцыяльнага выбару, калі духоўныя каштоўнасці парушаны і на першы погляд здаецца, што ў якасці асноўных катэгорый чалавечага быцця выступаюць клопат, закінутасць, адчужанасць, абсурд, страх, адказнасць, выбар, смерць. Навуковец Я.С. Яскевіч, таксама адзначае, што ў пераломныя, крытычныя моманты чалавечай гісторыі важным апірышчам для чалавека з’яўляецца вера [14].

Беларусы – рэлігійная нацыя па сутнасці сваёй, што вынікае з твораў пісьменнікаў-класікаў М. Багдановіча, Ул. Караткевіча, В. Быкава і інш. Вельмі ёмка заўважыў Ю. Залоска, які ў кнізе «Праўда як рэлігія» ўжо самой назвай вылучыў аснову зямнога быцця В. Быкава. Чалавек, які не мог не казаць праўду, таму што ў яго было «грамадзянскае сэрца». «Васіль Быкаў – светлы апостал нацыі, светлы, бо чысты ў думках сваіх, у памкненнях сваіх, у клопатах сваіх пра хлеб духоўны, пра Адраджэнне, пра трыванне на зямлі ўвогуле. У ім лепшыя рысы народа», – так вызначыў сутнасць В. Быкава, чалавека, асобы, творцы, не менш славуты яго і наш сучаснік Р. Барадулін. З В. Быкава, па сутнасці, пачалася сучасная сталасць беларускай літаратуры і культуры, якая вырасла ў «глыбінна-духоўную», у еўрапейскую, бо ёй уласціва «маштабнасць мыслення» і нацыянальная адметнасць.

«Мастацтва ў шырокім сэнсе, у тым ліку і самасвядомасць мастацтва і мастака, – застаецца духоўным апірышчам і выратавальнікам любога грамадства» [5, с. 34]. Пісьменнік вабіць «павага да праўды», цяжка адчуць сябе грамадзянінам сваёй краіны без «армейскіх» і «партызанскіх» твораў прэзідэнта. Уражвае паняцце «подзвігу». Гэта не аднамомантныя парыў, а цяжкі, самаахвярнае змаганне са смерцю да апошняга імгнення. Аднак у такім поглядзе адчуваецца і пэўная звужанасць. Пра гэта сведчаць не толькі апошнія апавяданні В. Быкава. У ранейшых творах пісьменніка бачна спроба па-новаму паглядзець на даваеннае мінулае і, абапіраючыся на гэтыя веды, прадказаць далейшы ход падзей, будучыню свайго народа (апавесць «Жураўліны крык», «Мёртвым не баліць», «Знак бяды», «Аблава», «Сцюжа» і інш.) Апошнія апавяданні, прытчы В. Быкава – своеасаблівая філасофія эпохі, у іх гісторыя, якая ахоплівае больш за сем дзе-

сяцігоддзяў. Гэта і дакумент часу, гэта і абвінавачванне, прысуд, гэта і «прарочыя адкравенні». Тут – раскрываюцца і прычыны спаўзання народа да бездухоўнасці, тая бездань, у якой апынулася грамадства, перасцярога і наступствы маральнага заняпаду, духоўнага спусташэння, што яшчэ чакаюць людзей.

У творах В. Быкава – драма сусветнага значэння, таму што размова ідзе пра знішчэнне, а потым – і самазнішчэнне народа, нацыі, якая ператвараецца паступова ў натоўп, ста-так (са сну музыкі – героя аднайменнага апавядання пісьменніка «Музыка»). Мы бачым як лёс «маленькага чалавека» ў ваенны ці пасляваенны час, які лёг у аснову творчасці і філасофіі В. Быкава, становіцца лёсам пісьменніка-філосафа з яго «незагойнай ранай», болей па сваім краі, культуры, маленькай жменьцы беларускага народа, тутэйшым беларускім людзям.

Такім чынам, на думку М. Тычыны, на працягу сарака гадоў з моманту публікацыі апавесці «Жураўліны крык», мы жывём па хранометры быкаўскіх твораў, якія з'яўляліся адзін за адным кожны год ці два. «Трэцяя ракета», «Мёртвым не баліць», «Сотнікаў», «Знак бяды», «Кар'ер», «Аблава», «Пакахай мяне, салдацік», «Ваўчыная яма», «Балота» – не проста назвы, але і этапы нашага духоўнага сталення, нацыянальнага самаўсведамлення, маральнага самаўдасканалення. Чытаючы гэтыя творы, атрымліваеш веру ў тое, што творчая спадчына славутага беларуса дапаможа кожнаму здзейсніць свой экзістэнцыяльны выбар, які паспрыяе духоўнаму адраджэнню беларускай філасофіі і культуры.

ЛІТАРАТУРА

1. Абдзіраловіч, І. Адвечным шляхам: даследзіны беларускага сьветагляду / І. Абдзіраловіч. – Мінск, 1993. – 12 с.
2. Быкаў, В. Доўгая дарога дадому. Кніга ўспамінаў / Васіль Быкаў. – ГА БТ «Кніга», 2003. – 544 с.
3. Гриценко, Г.Б. Дух и тело в литературном творчестве Ж.П. Сартра / Г.Б. Гриценко // Философы XX века: Жан-Поль Сартр: XI Юбилейные республиканские чтения / сост. В.С. Вязовкин. – Мн.: РИВШ, 2006. – 117 с.
4. Гусейнов, А.А. Золотое правило нравственности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://...> – Дата доступа: 14. 12.2012.
5. Залоска, Ю. Дыялогі з Васілём Быкавым / Ю. Залоска – Мінск, Мастацкая літаратура, 1995. – 95 с.
6. Клишевич, Н.С. Человек в пограничной ситуации / Н.С. Клишевич // Философы XX века: Жан-Поль Сартр: XI Юбилейные республиканские чтения / сост. В.С. Вязовкин. – Минск: РИВШ, 2006. – 117 с.
7. Льюис, К.С. Книга III. «Христианское поведение». – Режим доступа: <http://azbyka.ru/hristianstvo/sut/4g57-all.shtml>. – Дата доступа: 31.01.12.
8. Падокшын, С.А. Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры / С.А. Падокшын. – Мінск, «Беларуская думка», 2003.
9. Санько, З. Асобы, якія тварылі гісторыю: кароткі праваднік / З. Санько. – Вільня: «Наша Будучыня», 2011. – 16 с.
10. Сартр, Ж.-П. Что такое литература? / Ж.-П. Сартр // Слова. – Минск, 1999. – С. 20–22.
11. Семерник, С.З. Духовно-мировоззречески основания социокультурного бытия восточнославянских народов / С.З. Семерник // Современные глобальные трансформации и проблема исторического самоопределения восточнославянских народов: монография / Ч.С. Кирвель [и др]; под науч. ред. Ч.С. Кирвеля. – Гродно: ГрГУ, 2008. – 532 с.

12. Тычына, М. Пад знакам Быкава. Беларуская палічка. Беларуская элетронная бібліятэка // [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://cyr.knihi.com/Michas_Tycyna/Pad_znakam_Bykava.html. – Дата доступу: 21.01.2013.
13. Яскевич, Я.С. Становление идеологии белорусского государства и национальная идея: традиции и новации / Я. С. Яскевич. – Минск, 2004.
14. Яскевич, Я.С. Время кризиса – время надежды и диалога / Я.С. Яскевич. – 2-е изд. – Минск: Право и экономика. 2011. – 189с.

SUMMARY

This article describes the problems of the Belarusian intellectual culture, outlines characteristics of the value orientations of the Belarusians. The problem of moral values and choice gets a new meaning in the borderline situations, during the destruction of the customary traditional values. V. Bykov's stories and novels are discussed in the context of the Belarusian philosophy and culture.

Паступіў у рэдакцыю 10.01.2013 г.

РЭФЕРАТЫ

УДК 94(470)(07):37(091)«1944/1959»

Корзюк А.А. Вывучэнне гісторыі СССР у сярэдняй школе ў 1944–1959 гг. // *Весці БДПУ. Серыя 2.* 2013. № 2. С. 3–7.

Разглядаюцца асаблівасці вывучэння гісторыі СССР у сярэдняй школе ў 1944–1959 гг. Аналізуюцца структура сістэмы школьнай гістарычнай адукацыі, разглядаюцца нарматыўныя дакументы, метадалагічныя і метадычныя палажэнні, распрацаваныя ў 1930-я гг., якія абумовілі выкладанне гісторыі ў азначаны перыяд. Робіцца спроба паказаць працэс стварэння падручнікаў па гісторыі СССР для сярэдняй школы, якія б адпавядалі марксісцка-ленінскай ідэалогіі, дапаўненні, што ўносіліся ў іх змест у адпаведнасці са зменамі ў палітыцы Камуністычнай партыі і Савецкага ўрада. На падставе аналізу і абагульнення значнай колькасці крыніц і гісторыка-метадычных даследаванняў вылучаюцца становячыя бакі і недахопы ў вывучэнні школьнікамі гісторыі СССР у дадзены гістарычны перыяд.

Бібліягр. – 32 назвы.

УДК 378(476)(091):94«196/198»

Мацюш П.А. Арганізацыя падрыхтоўкі навукова-педагагічных кадраў гісторыкаў у сістэме вышэйшай школы БССР (1960-я – сярэдзіна 1980-х гг.) // *Весці БДПУ. Серыя 2.* 2013. № 2. С. 7–11.

Аўтар акцэнтуюе ўвагу на актуальных пытаннях умацавання кадравага патэнцыялу гістарычнай навукі і вышэйшай гістарычнай адукацыі з пачатку 1960 – да сярэдзіны 1980-х гг. У артыкуле разглядаюцца афіцыйныя дакументы партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва. На падставе статыстычных даных аналізуюцца формы і вынікі падрыхтоўкі навукова-педагагічных кадраў гісторыкаў. Паказваецца дынаміка абарон дысертацый у вышэйшай школе Беларусі ў акрэслены перыяд.

Табл. – 1. Бібліягр. – 20 назваў.

УДК 94(476):81'272«1937/1939»

Альховік М.К. Палітыка кіраўніцтва БССР у моўным пытанні (1937–1939 гг.) // *Весці БДПУ. Серыя 2.* 2013. № 2. С. 11–14.

Разглядаецца моўная палітыка партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва БССР напярэдадні Другой сусветнай вайны. Аналізуюцца палітыка ў адносінах да беларускай, рускай, польскай моў і мовы ідыш, а таксама працэс частковай рэарганізацыі беларускіх школ у рускія. Адзначаецца, што ўлады БССР не вызначалі агульнага кірунку моўнай палітыкі і дзейнічалі ў рэчышчы рашэнняў, прынятых партыйна-дзяржаўным кіраўніцтвам СССР. У 1937–1939 гг. адбывалася звужэнне сферы выкарыстання беларускай мовы ў кіраванні, адукацыі і друку, яе месца паступова займала руская мова. Гэтая ж тэндэнцыя тычылася моў нацыянальных меншасцей. Аднак школьнікі і студэнты БССР сутыкнуліся са шматлікімі цяжкасцямі ў вывучэнні рускай мовы. Звяртаецца ўвага на тое, што яўрэйскія школы спачатку пераводзіліся на беларускую мову, а праз некаторы час рэарганізаваліся ў рускамоўныя.

Бібліягр. – 21 назва.

УДК 94(476):351.741«1920/1924»

Кур'яновіч Ю.У. Фарміраванне арганізацыйнай структуры органаў міліцыі і крымінальнага вышуку Беларусі ў 1920–1924 гг. // *Весці БДПУ. Серыя 2.* 2013. № 2. С. 14–20.

Разглядаецца працэс арганізацыі органаў міліцыі Беларусі ў 1920–1924 гг. Адзначаецца, што савецкая міліцыя з самага пачатку будавалася як класавы орган дыктатуры пралетарыяту, а ў Беларусі ў 1920-я гг., як сведчаць тагачасныя справаздачныя дакументы, яна камплектавалася «пераважна за кошт рабочых і сялян». Даказваецца, што арганізацыя міліцыі ў Беларусі да 1920 г. мела непастаянны характар і адбывалася на тэрыторыях, часова занятых Чырвонай Арміяй і дзе ўсталёўвалася савецкая ўлада. Прыве-

дзена першая арганізацыйна-штатная структура Савецкай Рабоча-Сялянскай міліцыі Беларусі.

На падставе аналізу архіўных дакументаў зроблена выснова, што ў Беларусі фарміраванне штатнай цэнтралізаванай структуры савецкай міліцыі пачалося з 1921 г., а развіццё органаў міліцыі вызначалася палітычным і сацыяльна-эканамічным становішчам, якое складалася ў рэспубліцы.

Бібліягр. – 25 назваў.

УДК 930(476)«1941/1942»

Крыварот А.А. Барацьба партызан з карнымі акцыямі германскіх акупантаў на тэрыторыі Беларусі ў 1941 – пачатку 1942 г.: гістарыяграфія пытання // *Весці БДПУ. Серыя 2.* 2013. № 2. С. 20–24.

Даследуюцца праблема асвятлення ў гістарыяграфіі барацьбы партызанскіх падраздзяленняў з карнымі акцыямі германскіх войск на акупаванай тэрыторыі Беларусі ў 1941 – пачатку 1942 г. Прааналізаваны фундаментальныя і калектыўныя выданні, манаграфіі, энцыклапедычныя і даведачныя літаратура. Адзначаны кнігі, у якія больш за ўсё ўключана інфармацыі аб змаганні партызан супраць карнікаў у пачатковы перыяд вайны. Зроблены вывад аб тым, што да цяперашняга часу гэта тэма ў гістарыяграфіі комплексна не даследавалася і прадстаўлена толькі паказам асобных баявых эпізодаў.

Бібліягр. – 18 назваў.

УДК 94(476):[331.55:63]«192/194»

Йоцус В.А. Фарміраванне адміністрацыйна-прававой асновы сельскагаспадарчага перасялення ў БССР (1920 – пачатак 1940-х гг.) // *Весці БДПУ. Серыя 2.* 2013. № 2. С. 24–27.

Упершыню ў айчынай гістарыяграфіі зроблена спроба абгрунтаваць працэс фарміравання нарматыўна-прававой асновы дзяржаўнай перасяленчай палітыкі ў БССР у 1920 – 1940-х гг. Паказаны змены, якія адбываліся ў арганізацыйнай структуры перасяленчых органаў усіх узроўняў у азначаны перыяд.

Бібліягр. – 18 назваў.

УДК 94(476)

Крывуць В.І. «Санацыйны» рэжым і акадэмічная аўтаномія ў 2-й Рэчы Паспалітай // *Весці БДПУ. Серыя 2.* 2013. № 2. С. 27–30.

Асвятляецца праблема фарміравання і развіцця ў польскай міжваеннай дзяржаве акадэмічнай аўтаноміі, у тым ліку і на тэрыторыі Віленскага ўніверсітэта імя С. Баторыя. На аснове заканадаўчых дакументаў разглядаецца статус студэнцкіх арганізацый ва ўмовах гэтай аўтаноміі, а таксама палітыка польскіх улад па абмежаванні самастойнасці вышэйшых навучальных устаноў і студэнцкіх аб'яднанняў.

Бібліягр. – 13 назваў.

УДК 94(476)«17/18»

Лютая А.Э. Перадумовы фарміравання буржуазіі і пралетарыяту ў Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. // *Весці БДПУ. Серыя 2.* 2013. № 2. С. 30–36.

Разглядаюцца і характарызуюцца перадумовы працэсу фарміравання класаў капіталістычнага грамадства ў Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. – пралетарыяту і буржуазіі. Адзначаны прычыны нізкіх тэмпаў гэтага працэсу, звязаныя іх з павольным рухам сацыяльна-эканамічнага развіцця рэгіёна і панаваннем феадальна-прыгонніцкіх адносін. Паказаны асаблівасці фарміравання гэтых класаў: нацыянальны склад гандлёвай буржуазіі і прадпралетарыяту Беларусі, характар прамысловага развіцця рэгіёна, цяжкасці ў складанні беларускай нацыі.

Табл. – 2. Бібліягр. – 32 назвы.

УДК 94(476):34

Подорожня Е.А. Ликвидация института Виленского генерал-губернаторства: законодательные инициативы

и практическая реализация // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 36–40.

На основе архивных материалов в статье раскрывается проблема ликвидации Виленского генерал-губернаторства в начале XX в. Автор исследовал точки зрения министров и представителей высшей бюрократии Российской империи по вопросу существования системы управления в северо-западных губерниях. Особое внимание уделяется политическим, экономическим и социальным причинам, а также механизму ликвидации Виленского генерал-губернаторства в 1912 г.

Бібліогр. — 16 назв.

УДК 930«18/19»:[94(476)«17/18»:63]

Тукайла Н.К. Гістарыяграфія канца XIX — пачатку XX ст. аграрнай гісторыі Беларусі канца XVIII — першай паловы XIX ст. // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 40–44.

Прааналізавана гістарыяграфія канца XIX — пачатку XX ст. аграрнай гісторыі Беларусі канца XVIII — першай паловы XIX ст. Пэралічаны працы гісторыкаў пазначанага перыяду, вызначаны напрамкі даследаванняў і іх метадалогія. Адзначаны асаблівасці, уласцівыя гістарыяграфіі канца XIX ст.: антыпольскія канцэпцыі, прарасійскія погляды і цікавасць да палітычнай гісторыі. Гістарыяграфія пачатку XX ст. характарызуецца змяненнем у кірунку даследаванняў: цікавасць да вывучэння аграрнай гісторыі Беларусі. Зроблены вывад аб тым, што ў 20-я гг. XX ст. былі вызначаны асноўныя напрамкі ў даследаванні аграрнай гісторыі Беларусі канца XVIII — пачатку XIX ст.

Бібліягр. — 10 назваў.

УДК 94(476):[314:63–051]

Падерова И.В. Демографические процессы в крестьянской среде Беларуси во второй половине XIX — начале XX в. // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 44–47.

Рассматриваются демографические процессы в крестьянской среде Беларуси во второй половине XIX — начале XX в. Отмечается, что они определили социально-экономическую историю региона, динамику сельского населения в пореформенный период. Рассмотрены факторы, повлиявшие на динамику крестьянского населения, уделено внимание жилищно-бытовым условиям проживания и медицинского обслуживания крестьян. Проанализировано значение миграций крестьян в города и другие регионы страны. Автор приходит к выводу, что отмена крепостного права изменила демографическую ситуацию, вызвав демографический рост в белорусских губерниях во второй половине XIX — начале XX в.

Бібліогр. — 32 назв.

УДК 930(476):94(476)«1812»

Баўдзей В.М. Военная кампанія 1812 г. у айчыннай гістарыяграфіі савецкага перыяду // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 48–51.

Разглядаюцца працы айчынных гісторыкаў савецкага перыяду, прысвечаныя кампаніі 1812 г. Акрэслена кола навуковых праблем, якія распрацоўвалі прадстаўнікі савецкай і эмігранцкай гістарыяграфіі. На аснове перыядызацыі вывучэння ваеннай кампаніі 1812 г. у СССР вылучаны перыяды ў даследаванні дадзенай ваеннай кампаніі беларускімі савецкімі гісторыкамі. Паказаны адметныя рысы беларускай савецкай гістарыяграфіі 1812 г. у параўнанні з тэндэнцыямі развіцця савецкай гістарыяграфіі праблемы наогул.

Бібліягр. — 26 назваў.

УДК 94(476)«1812/1815»

Ігнацьева Г.А. Палітыка расійскага самадзяржаўя ў адносінах да дваран-прыхільнікаў Напалеона ў пасляваенны перыяд (1812–1815 гг.) // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 51–54.

Разглядаецца палітыка расійскага самаўладдзя ў дачыненні да дваран-прыхільнікаў французскага імператара пасля ваеннай кампаніі 1812 г. На аснове шырокага кола архіўных матэрыялаў выяўлены і прааналізаваны асноўныя захады, зробленыя самадзяржаўем па ліквідацыі пранапа-

леонаўскіх настрояў у дваранскім асяроддзі. Аўтар прыходзіць да высновы, што на працягу існавання ваеннага становішча ўлады праводзілі рэпрэсіўную палітыку ў адносінах да дваранства прафранцузскай арыентацыі, а сапраўднай афіцыйнай амністыяй для ўсяго вышэйшага саслоўя наступіла пасля выдання ўказа ад 30 жніўня 1814 г.

Бібліягр. — 19 назваў.

УДК 94(4)«04/14»

Сурта А.М. Шпільманы ў кантэксце маргінальнай субкультуры заходнееўрапейскага сярэднявечча // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 55–58.

Даследуюцца прычыны статуснай дэградацыі сярэднявечных шпільманаў як адной з праяў працэсаў маргіналізацыі і стыгматызацыі пэўных сацыяльных і прафесійных груп у перыяд Сярэднявечча ў Заходняй Еўропе. Аўтар прасочвае карані маргіналізацыі сярэднявечных камедыянтаў з эпохі Антычнасці, вызначае пазітыўныя і негатыўныя інтэрпрэтацыі іх дзейнасці і ладу жыцця, фармулюе асноўныя сацыяльныя, эканамічныя і рэлігійныя прычыны маргіналізацыі.

Бібліягр. — 18 назваў.

УДК 94(620)

Кондраль А.А. «Коптский вопрос» в политической стратегии и тактике ассоциации «Братьев-мусульман» в Египте на современном этапе // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 59–62.

Рассматривается идеология и политическая практика ассоциации «Братьев-мусульман» в отношении коптской общины Египта. Подчеркивается, что традиционная концепция исламского государства, поддерживаемая ими, является основным пунктом разногласий между сторонами. Однако выход на официальную политическую арену страны подтолкнул «Братьев-мусульман» к активному налаживанию связей с коптской общиной и поиску политического компромисса.

Бібліогр. — 22 назв.

УДК [94(476+430)]«2008/2011»:33

Русакovich А.У. Асаблівасці ўзаемадзеяння Беларусі і Германіі ў эканамічнай сферы (2008–2011 гг.) // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 63–67.

Прааналізаваны гандлёва-эканамічныя сувязі паміж Рэспублікай Беларусь і Германіяй (2008–2011 гг.). Выяўлены тэндэнцыі развіцця асноўных напрамкаў эканамічнага супрацоўніцтва з улікам новых умоў узаемадзеяння. Вызначаны фактары, што ўплывалі на вышэйадзначаныя ўзаемаадносіны і адпавядалі асноўным кірункам развіцця светагаспадарчых сувязей у перыяд глабалізацыі. На думку аўтара, вынікі развіцця беларуска-германскіх стасункаў сведчаць, што ў 2008–2011 гг. краіны захоўвалі двухбаковыя эканамічныя сувязі, якія садзейнічалі ўстойлівасці эканамічнага становішча Беларусі, павышэнню канкурэнтаздольнасці эканомікі, развіццю яе рыначных элементаў і інтэграцыі ў сусветную эканамічную сістэму.

Табл. — 2. Бібліягр. — 24 назвы.

УДК 930(430)«199/200»

Фрольцов В.В. Европейский вектор внешней политики ФРГ в 1990-е — начале 2000-х гг. в современной историографии // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 67–70.

Рассмотрены аспекты изучаемой тематики в публикациях белорусских, русских и украинских авторов. Названы немецкие, американские и британские исследователи и их работы, затрагивающие европейский вектор внешней политики Германии.

Бібліогр. — 15 назв.

УДК 14[37:51]

Кікель П.В., Вайцяхоўскі А.В. Сінэргетыка матэматычнага адукацыйнага ўніверсуму // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 71–74.

Адзначаецца, што матэматычная адукацыя — гэта стварэнне матэматычнага эрудыта, універсала. Ён бачыць грандэжны свет матэматыкі, можа рабіць пераходы да іншых галін ведаў, якія ляжаць у аснове навукова-вытворчай дзей-

насці чалавека. Творчая дзейнасць матэматыка ўяўляецца як узор, ідэал пазнавальнай актыўнасці суб'екта з мэтай пераўтварэння аб'ектыўнай рэальнасці.

Бібліягр. – 6 назваў.

УДК [1:316.4]:37

Кузнецов А.В. Социально-философский анализ кризиса современного педагогического образования // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 74–77.

Рассматриваются социокультурные причины кризиса современного педагогического образования, характеризующиеся падением престижа педагогического образования и сокращением числа педагогических высших учебных заведений. Основная причина кризиса – переориентация системы образования в бывших республиках СССР от воспитания всесторонне и гармонично развитой личности к подготовке квалифицированной рабочей силы для функционирования глобальной рыночной экономики.

Бібліягр. – 8 назв.

УДК 141.7

Азардовіч С.А. Феномен сацыяльнай творчасці як спосаб арганічнага быцця чалавека // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 77–81.

Сучаснае грамадства ў глабальным маштабе перажывае цяжкі сістэмны крызіс, сутнасць якога заключаецца ў нерэlevantнасці існуючай парадыгмы грамадскіх ведаў тым выклікам, з якімі сутыкнуўся свет як узаемазвязанае цэлае. Дамінуючая логіка развіцця, заснаваная на лагацэнтрызме і абстрактным рацыяналізме, можа захоўвацца яшчэ некаторы час, але гістарычных перспектыв яна не мае ў выніку абмежаванасці самой здольнасці біясферы да рэгенерцыі. Уяўляецца неабходным сацыяльна-філасофскае пераасэнсаванне найбольш фундаментальных паняццяў, вакол якіх адбываецца разгортванне сістэмы агульначалавечых ведаў. Абапіраючыся на крытычны аналіз нямецкай класічнай філасофіі, філасофію марксізму і фенаменалогіі, аўтар вызначае, што фундаментальнае, філасофскае значэнне паняцця «чалавек» раскрываецца ў развіцці і станаўленні.

Бібліягр. – 17 назваў.

УДК 141.7:159.922

Пятроўскі П.С. Гештальт як аснова грамадскіх трансфармацый у канцэпцыі Э. Юнгера // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 81–85.

Разглядаецца феномен «кансерватыўнай рэвалюцыі» як фундаментальнай крыткі парадыгмы мадэрну. Прыкладам служыць філасофская канцэпцыя Э. Юнгера. Філасоф будзе сваю канцэпцыю на падставе сацыяльнага ўяўлення як падмурка быцця чалавека. Гештальт (вобраз), па Юнгера, павінен быць пастаўлены ў цэнтр разумення сацыяльнай рэчаіснасці, стаць мерай грамадскага развіцця і выяўлення магістральных гістарычных працэсаў.

Бібліягр. – 8 назваў.

УДК 141.4

Кузнецов В.В. Проблема человека в современной леворадикальной христианской мысли // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 85–88.

Рассматриваются взгляды представителей новой политической теологии и теологии освобождения как двух взаимодополняющих течений современного леворадикального христианства на проблему человека в контексте глобальных кризисов второй половины XX – начала XXI в. Автор статьи показывает, что в условиях процесса неолиберальной глобализации и потребительской культуры представители нынешнего поколения теологии освобождения подвергают критической рефлексии доминирующие представления о человеке как субъекте и выдвигают альтернативные взгляды, которые могут способствовать выработке новых ценностных ориентаций.

Бібліягр. – 12 назв.

УДК 008

Пацценка С.А. Динамика культуры: канцэптуальныя прынцыпы даследавання // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 89–93.

Артыкул прысвечаны навуковай распрацоўцы канцэптуальных асноў даследавання дынамікі культуры. Пры аналізе шэрагу падыходаў да вызначэння сутнасці паняццяў «дынаміка культуры» «працэсы зменлівасці ў культуры», аўтар распрацоўвае ўласную класіфікацыю працэсаў культурнай дынамікі. Прапанаваная класіфікацыя заснаваная на наступных крытэрыях: стадыяльнасць развіцця, характар узаемадзеянняў, якасная характарыстыка працэсаў. Артыкул адлюстроўвае сучасныя погляды на працэсы зменлівасці ў культуры і садзейнічае больш глыбокаму спасціжэнню феномена дынамікі культуры.

Бібліягр. – 18 назваў.

УДК 008:72

Захарына Ю.Ю. Мініполіс як форма арганізацыі сацыяльна-культурнага асяроддзя беларускіх гарадоў // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 93–96.

Вызначаецца архітэктурна-мастацкая спецыфіка мініполіса як поліфункцыянальная форма гарадабудуўнай арганізацыі прасторы ў сацыяльна-культурным кантэксце. Раскрываюцца шляхі і сродкі пераўтварэння прасторы буйнога беларускага горада (Мінска) ад сфарміраванай сістэмы жылых раёнаў і мікрараёнаў праз шматфункцыянальныя комплексы да мініполісаў. Адзначаецца, што сучасны горад трактуецца не толькі як месца жыццядзейнасці чалавека і грамадства, але і як ёмістае поліфункцыянальнае ўтварэнне, здольнае апераўна вырашаць надзённыя і стратэгічныя задачы сацыяму.

Бібліягр. – 6 назваў.

УДК 008:141.78

Дубініна А.П. Стылявыя напрамкі культуры эпохі постмадэрну // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 97–99.

Разглядаецца мадэрн як апошні вялікі стыль XX ст. Постмадэрнізм узнікае пасля Другой сусветнай вайны разам з разуменнем таго, што «мадэрн» як стыль з яго сацыяльнымі і эстэтычнымі ўстаноўкамі сябе вычарпаў. Постмадэрнізм дэманструе сабой эстэтычныя мутацыі, дыфузіі вялікіх стыляў, эклектычнае змешванне мастацкіх моў, што не спрыяе адзінай форме культурнага самавызначэння. Постмадэрнісцкая мова звязана з пераацэнкай каштоўнасцей мадэрнізму і яго завяршальнай стадыі – авангардызму. Постмадэрнізм сёння лічыцца адной са стадый мадэрнізму, распаўсюджваннем крытычнага характару мадэрнізму на сам мадэрнізм і, такім чынам, яго радыкалізацыяй. Супярэчлівасць і няўстойлівасць постмадэрнізму, адсутнасць адзінай мастацкай дамінанты яшчэ не дазваляе казаць аб постмадэрнізме як аб стылі культуры.

Бібліягр. – 12 назваў.

УДК 008:7.03

Мельник К.В. Социалистический реализм: официальное оформление и институционализация // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 100–104.

В статье отмечаются предпосылки появления социалистического реализма как художественного метода и направления искусства. Выясняются обстоятельства формулирования концепта соцреализма в СССР и его официального оформления. Раскрывается процесс формирования институционального механизма соцреализма и определяются функции его основных институтов.

Бібліягр. – 12 назв.

УДК 008:821.161.3 Быкаў

Клішэвіч Н.С. Творчая спадчына В. Быкава як фактар беларускай духоўнай культуры // Весці БДПУ. Серыя 2. 2013. № 2. С. 104–108.

Разглядаюцца вытокі беларускай духоўнай культуры, апісваюцца характэрныя асаблівасці каштоўнасцей арыентацый беларусаў. Праблема духоўных каштоўнасцей і выбару набывае новае гучанне ў складаных сітуацыях экзістэнцыяльнага выбару. Творчая спадчына В. Быкава разглядаецца ў кантэксце нацыянальнай духоўнай культуры і філасофіі.

Бібліягр. – 14 назваў.

ДА ВЕДАМА АЎТАРАЎ

Пры накіраванні рукапісу ў рэдакцыю просьба прытрымлівацца наступных правіл:

1. Артыкул падаецца ў рэдакцыю часопіса на электронным носьбіце і ў двух яасна надрукаваных (на аркушах фармату А4) экзэмплярах. Яго аб'ём павінен складаць не менш чым 0,35 аўтарскага аркуша, г. зн. 14 000 друкаваных знакаў, куды ўключаны прабелы паміж словамі, знакі прыпынку, лічбы і г. д., як правіла, не менш чым 5,5 (але не больш за 10) старонак тэксту, надрукаванага праз 1,5 інтэрвалу шрыфтам Times New Roman вышыняй 14 пунктаў у тэкставым рэдактары MS Word. У структуру артыкула ўваходзяць тэкст, табліцы, рысункі і спіс літаратуры, выкананыя ў адпаведнасці з наступнымі патрабаваннямі:
 - матэрыял артыкула павінен знаходзіцца ў адным файле і не ўтрымліваць пабочных матэрыялаў;
 - назва файла, які ўтрымлівае тэкст артыкула, павінна супадаць з першымі 8 літарамі прозвішча аўтара па-англійску і мець стандартнае расшырэнне DOC або RTF;
 - малюнкi і схемы выконваюцца ў чорна-белым варыянце і ў фармаце, які забяспечвае выразнасць перадачы ўсіх дэталяў і размешчаны ў асобных радках паміж абзацамі ў плоскасці тэксту пасля першай спасылкі на іх; арыгіналы малюнкаў і схем павінны мець адно з наступных расшырэнняў: CDR, VSD, TIFF, JPG, WMF, EMF.
2. Патрабаванні да афармлення артыкула:
 - у артыкуле ўказваюцца ініцыялы і прозвішча, вучоная ступень і званне аўтара (аўтараў), арганізацыя, якую ён (яны) прадстаўляе (напрыклад, *І.І. Пятроў, кандыдат педагагічных навук, дацэнт кафедры педагогікі БДПУ*);
 - назва артыкула павінна адлюстроўваць яго змест, быць лаканічнай, утрымліваць ключавыя словы, што ўказваюць на сувязь публікацыі з тэмай дысертацыйнага даследавання;
 - змест артыкула – гэта лагічна завершаныя раздзелы, што ўтрымліваюць наступныя часткі: уводзіны, асноўную частку, заключэнне.
Ва ўводзінах даецца кароткі агляд літаратуры па праблеме, указваюцца нявырашаныя раней пытанні, фармулюецца і абгрунтоўваецца мэта, падаюцца спасылкі на працы іншых аўтараў за апошнія гады, а таксама на заручажныя публікацыі.
Асноўная частка ўключае апісанне метадыкі, тэхнічных сродкаў, аб'ектаў і зместу даследаванняў, праведзеных аўтарам (аўтарамі). Атрыманыя рэзультаты абмяркоўваюцца з пункту гледжання іх навуковай навізны і супастаўляюцца з адпаведнымі вядомымі данымі. Асноўная частка можа дзяліцца на падраздзелы з паясняльнымі падзагаловакi.
У заключэнні ў сціслым выглядзе фармулююцца атрыманыя вынікі з указаннем іх навізны і магчымасцей прымянення вынікаў даследавання на практыцы;
 - спіс цытуемых крыніц і літаратуры размяшчаецца ў канцы навуковага артыкула, спасылкі нумаруюцца адпаведна парадку іх цытавання ў тэксце. Парадкавыя нумары спасылак пішуцца ў квадратных дужках па схеме: [1, с. 25–31];
 - спіс літаратуры афармляецца ў адпаведнасці з патрабаваннямі ВАКа, змешчанымі ў Інструкцыі па афармленні дысертацый, аўтарэферата і публікацый па тэме дысертацый (зацверджана пастановай Вышэйшай атэстацыйнай камісіі Рэспублікі Беларусь 22.02.2006. № 2).
3. Да артыкула з пазначаным індэксам УДК дадаюцца рэкамендацыя кафедры і рэцэнзія спецыяліста ў пэўнай галіне, анатацыя на мове артыкула (100–150 слоў) і на англійскай мове.
4. Асноўным крытэрыем мэтазгоднасці публікацыі з'яўляюцца профільнасць, навізна і навуковасць артыкула. Калі па рэкамендацыі рэцэнзента артыкул вяртаецца аўтару, то дапрацаваны рукапіс зноў разглядаецца рэдкалегіяй і датай паступлення лічыцца той дзень, калі рэдакцыя атрымала яго канчатковы варыянт.
5. Артыкулы, прадстаўленыя аспірантамі, дактарантамі або саіскальнікамі ў год заканчэння навучання, друкуюцца ў першую чаргу.
6. Аўтары нясуць адказнасць за накіраванне ў рэдакцыю артыкулаў, апублікаваных раней або прынятых да друку іншымі выдавецтвамі.
7. Рэдакцыя часопіса не ўтрымлівае плату з аўтара за публікацыю навуковых артыкулаў і не выплачвае аўтарскі ганарар.

УВАГА!

1. Пры невыкананні ўказаных патрабаванняў матэрыялы да публікацыі не прымаюцца.
2. Рэдкалегія пакідае за сабой права канчатковага рашэння аб публікацыі артыкула і перапіскі па матывах адхілення матэрыялаў не вядзе. Рукапісы аўтарам не вяртаюцца.